ISSN 9125 0912

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Дніпропетровського університету

Науковий журнал

№10/1 **Том 22** **2014**

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

акад. Академії наук ВО України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **М. В. Поляков** (*голова редакційної ради*); ст. наук. співроб., проф. **В. І. Карплюк** (*заст. голови*); д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. О. Кочубей**; д-р хім. наук, проф. **В. Ф. Варгалюк**; чл.-кор. НАПН України, д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко**; д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. Г. Гоман**; д-р філол. наук, проф. **В. Д. Демченко**; д-р техн. наук, проф. **А. П. Дзюба**; д-р пед. наук, проф. **Л. І. Зеленська**; чл.-кор. НАН України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. П. Моторний**; чл.-кор. НАПН України, д-р психол. наук, проф. **Е. Л. Носенко**; д-р біол. наук, проф. **О. Є. Пахомов**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; акад. Академії наук ВО України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. В. Скалозуб**; д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**; чл.-кор. НАН України, д-р біол. наук, проф. **А. П. Травлєєв**; д-р техн. наук, проф. **Ю. Д. Шептун**; д-р філол. наук, проф. **О. С. Токовенко**; д-р екон. наук, проф. **Н. І. Дучинська**; д-р філол. наук, проф. **І. С. Попова**; ректор Європейської школи та управління, проф. **Вятр Єжи Йозеф** (Польща); д-р фіз.-мат. наук, проф. **Ю. Мельников** (США)

.

Серія: **ЕКОНОМІКА**

Випуск 8 (2)

Дніпропетровськ
2014

УДК 336:519

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з економічних наук (Постанова президії ВАКу України № 1-05/3 від 08.07.2009)

Друкується за рішенням вченої ради Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Рецензенти:
д-р екон. наук, проф. **П. В. Гудзь**;
д-р екон. наук, проф. **Л. І. Дмитриченко**

Висвітлено досягнення в галузі економіки та опубліковано розробки провідних спеціалістів і вчених, а також потенційних здобувачів ступенів і звань, спрямовані на підвищення ефективності національної економіки, вдосконалення економічних відносин в умовах трансформації і кризи. Запропоновано результати економіко-математичних досліджень соціально-економічних процесів.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів старших курсів.

Рассмотрены достижения в области экономики и опубликованы разработки ведущих специалистов и ученых, а также потенциальных соискателей степеней и званий, направленные на повышение эффективности национальной экономики, усовершенствование экономических отношений в условиях трансформации и кризиса. Предложены результаты экономико-математических исследований социально-экономических процессов.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов старших курсов.

Редакційна колегія:
д-р екон. наук, проф. **Н. І. Дучинська** (відп. ред.), д-р екон. наук, проф. **Л. В. Попкова**, д-р фіз.-мат. наук, проф. **С. О. Смирнов**, д-р екон. наук, проф. **О. Й. Шевцова**, д-р екон. наук, проф. **С. Ю. Хамініч**, канд. фіз.-мат. наук, доц. **В. В. Огліх**, д-р екон. наук, проф. **О. К. Єлісєєва**, д-р екон. наук, доц. **О. М. Грабчук**, д-р екон. наук, проф. **Т. В. Гринько**, д-р екон. наук, доц. **Іван Дімітров** (Болгарія); д-р екон. наук, проф. **Єжи Гайдка** (Польща); д-р екон. наук, проф. **Станіслав Борковські** (Польща); д-р екон. наук, проф. **В. Ф. Лукіних** (Росія)

© Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2014

МАКРОЕКОНОМІЧНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

УДК 332.12/.14(477)

Э. Г. Бабкова
Институт экономики и управления РВУЗ КГУ, г. Ялта

ОЦЕНКА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА И КЛАСТЕРИЗАЦИЯ РЕГИОНОВ УКРАИНЫ

Рассматриваются проблемы различий в социально-экономическом развитии регионов Украины. Осуществлена классификация регионов по уровню социально-экономического потенциала.
Ключевые слова: социально-экономическая эффективность, региональная экономика, экономический потенциал, региональный анализ, валовой региональный продукт, кластеризация регионов.

Розглянуто проблеми відмінностей у соціально-економічному розвитку регіонів України. Здійснено класифікацію регіонів за рівнем соціально-економічного потенціалу.
Ключові слова: социально-экономическая ефективність, регіональна економіка, економічний потенціал, регіональний аналіз, валовий регіональний продукт, кластеризація регіонів.

The article examines the problems of distinctions in the social and economic development of regions of Ukraine. Classification of regions of Ukraine based on the level of their social and economic potential is carried out.
Keywords: social and economic efficiency, regional economics, economic potential, regional analysis, gross regional product, clustering of regions.

Социально-экономическое состояние каждого хозяйствующего субъекта страны зависит от результатов деятельности всех отраслей и сфер региональной экономики. Анализ наиболее существенных показателей позволяет произвести оценку реальных и потенциальных размеров и значимости различных отраслей народного хозяйства страны, а также перспектив их развития.

Цель исследования – рассмотрение состояния социально-экономического развития и оценка регионов Украины с этой позиции на основании комплексного анализа показателей социально-экономического развития.

Проблемам оценки социально-экономического развития регионов и отраслей экономики Украины посвящены работы украинских и зарубежных ученых-экономистов, например И. В. Тараненко, В. В. Максимов, О. А. Вещипан, О. А. Гейман, О. М. Крупа, Н. А. Кизим, А. И. Кубах и др.

Украинскими учеными были исследованы проблемы неравномерности экономического развития регионов Украины [2, с. 45], проведена сравнительная оценка уровня социально-экономического развития регионов страны с применением кластерного анализа [1, с. 73].

Формирование в Украине социально-ориентированной экономики предполагает, во-первых, информационное обеспечение общественной жизни и осуществляемых экономических процессов на всех уровнях иерархии (от страны до субъектов хозяйствования), во-вторых, совершенствование форм и методов организации

© Бабкова Э. Г., 2014

и управления на основе соответствующего наблюдения, оценки ситуации и прогнозирования, непрерывного отслеживания быстро меняющихся социально-экономических условий.

Поэтому важным требованием эффективного регулирования в системе управления социально-экономическим развитием субъектов хозяйствования и территорий является необходимая и достаточная, своевременная и достоверная информация о состоянии явлений и развитии процессов, средствах и методах целенаправленного воздействия на решение задач, ставящихся перед той или иной экономической системой.

С этих позиций необходимым является дальнейшее совершенствование системы ситуационного и стратегического управления, позволяющих своевременно реагировать на появляющиеся угрозы и вызовы, с реализацией формирующихся возможностей дальнейшего развития, чтобы избежать неоправданных потерь и издержек в процессе осуществляемых преобразований экономики.

В этих условиях значимыми являются управленческие решения, формирующиеся в рамках подхода, основанного на определении миссии и целей развития экономических систем, реализации соответствующих управленческих решений, с учетом непрерывной адаптации к трансформационным процессам, на основе наблюдения, анализа и оценки деятельности, нацеленные на повышение эффективности общественного производства [5, с. 793].

Такой подход должен осуществляться, с одной стороны, по предприятиям и видам деятельности, по регионам и Украине в целом, с другой стороны, в рамках отслеживания состояния и развития занятости и качества жизни населения, научно-инновационной, инвестиционной, финансовой и других сфер, окружающей среды и ресурсного потенциала, системы местного самоуправления, экономической конъюнктуры и деятельности на разных уровнях.

Многогранный подход к социально-экономическому исследованию, реализуемый в реальной практике, обусловлен специфическими особенностями конкретных объектов, его применением для изучения различных систем.

Первая из этих особенностей заключается в динамизме, развитии любой системы во времени. Необходимость учета происходящих непрерывных изменений, выявления специфики развития в виде характерных тенденций и закономерностей обусловливает важность соответствующего изучения этих процессов.

Вторая особенность, также присущая разнообразным системам и связанная с первой, обусловлена наличием на каждом этапе развития имеющихся и возникновения новых угроз, которые, на основе анализа и оценки мониторинговой информации, можно не только выявить и классифицировать по факторам, но и предвидеть с обоснованием механизмов их устранения или нейтрализации.

Итоговой целью социально-экономического исследования является обеспечение органов управления адекватной информацией для принятия необходимых организационно-управленческих решений. Вместе с тем, сведение его только до информационного обеспечения управления, то есть, стадии сбора и обработки информации, сужает систему, отражает только часть структурных элементов комплексного исследования.

Региональный анализ осуществляется на какой-либо территории (города, района, области, Украины). Его сущность заключается в изучении конкретного социально-экономического процесса или их системы в территориальном разрезе. В рамках

регионального анализа, как правило, используются и динамический, и сравнительный подходы, поэтому его можно рассматривать как форму синтеза трех частных подходов.

Необходимость проведения анализа и оценки деятельности предприятий, отраслей и регионов определяется современным положением самостоятельно функционирующих субъектов хозяйствования и территорий. Ориентация на определенные экономические цели и реализацию соответствующих интересов предопределяет значимость и направления комплексного анализа и оценки экономически значимых для народного хозяйства страны отраслей, предприятий и корпоративных структур.

Реально существующая практика социально-экономических исследований подтверждает правильность вывода о том, что их значимость заключается не только в наблюдении и контроле, анализе и обработке, систематизации важнейших параметров и диагностике социально-экономического состояния, но также в выявлении закономерностей развития изучаемых процессов и систем.

Соответственно, комплексным социально-экономическим анализом является система отслеживания соответствующих характеристик состояния явлений и динамики процессов на основе наблюдения и оценки, с итоговой целью выявления закономерностей развития, новых возможностей или угроз, перспективных движущих сил, обеспечения органов управления необходимой и достаточной, оперативной и достоверной информацией, трансформации концептуальных представлений в конкретные задачи стратегического и оперативного управления.

Наблюдение позволяет сформировать и пополнять информационную базу данных, которые обрабатываются с применением соответствующих технологий, позволяющих осуществлять анализ и оценку социально-экономических явлений и процессов, как в статике, так и в динамике.

Исходя из этого, последовательно, в определенном ритме, с учетом непрерывного или циклического наблюдения, проводится моделирование динамических процессов с соответствующими оценками социально-экономического состояния и развития (возможно, по субъектам хозяйствования, регионам и Украине в целом).

Выявленные в процессе расчетов оценочные параметры, являющиеся своеобразными направляющими указателями функционирования и развития изучаемой социально-экономической системы, сравниваются с фактическими данными.

Итоговые флуктуационные отклонения используются для контроля выполнения ориентиров движения. По существу, контроллинг интегрирует в единое целое итоги наблюдения, анализа и оценки, формируя систему управления изменениями.

По регионам (городам, районам, областям и Автономной Республике Крым) должно осуществляться комплексное исследование социально-экономического состояния (как правило, за один год) и развития (в динамике) территорий, с использованием совокупности сбалансированных показателей, позволяющих проводить наблюдение, анализ, оценку (в динамике с расчетом сопоставимых стоимостных характеристик) и контроллинг изучаемых процессов.

В 2011 г. валовой региональный продукт Украины равен 302,7 млрд грн [7], денежные доходы населения составили 44,5 млрд грн, инвестиции в основной капитал достигли 16,3 млрд грн, при численности занятых в экономике на уровне 913,9 тыс. чел., обороте розничной торговли в размере 28,7 млрд грн и сальдированном финансовом результате, превышающем один миллиард гривен [6].

В состав Украины входят 27 территориально-административных субъектов страны, включая 24 области, Автономную Республику Крым и два города (Киев и Севастополь).

Основные характеристики функционирования регионов страны, в соответствии с данными статистического ежегодника Автономной Республики Крым [6, с. 501–550], приводятся в табл. 1.

Таблица 1

Основные социально-экономические характеристики регионов Украины, 2011 г.

Области, автономная республика, города	Валовой региональный продукт, млн грн	Доходы населения, млн грн	Затрачено электроэнергии, млн кВт	Инвестиции, млн грн	Потребительский рынок, млн грн	Число малых предпр. на 10 тыс. чел. нас.	Численность занятого населения, тыс. чел.	Безработица, тыс. чел.
Авт. Респ. Крым	328220	44490	2268	16328	22144	59	914	59
Винницкая	23589	38357	1710	5611	12210	44	699	75
Волынская	17637	22061	760	2200	8673	42	440	40
Днепропетровская	140020	101725	24140	18091	40967	63	1531	112
Донецкая	161021	134382	18995	21584	50601	54	1995	178
Житомирская	21928	29604	1421	3769	9259	42	554	61
Закарпатская	18054	23888	587	2949	10129	42	523	55
Запорожская	49529	52158	7053	6030	19269	71	827	65
Ивано-Франковская	26752	30255	1797	3591	9108	52	530	51
Киевская	59154	48474	2464	15501	26165	78	754	54
Кировоградская	20041	23134	2315	4504	8787	59	433	41
Луганская	57202	57942	8921	6096	15834	42	1002	70
Львовская	52101	61912	2587	11490	32214	59	1101	92
Николаевская	27633	29694	1821	4107	13541	64	538	47
Одесская	53878	60707	2826	8155	48237	81	1049	67
Полтавская	44291	39112	4272	10233	13016	57	654	66
Ровненская	15882	25517	3109	2755	8588	38	489	57
Сумская	22907	28100	1536	2801	7203	41	519	52
Тернопольская	16294	22127	484	2332	6375	41	434	50
Харьковская	76866	75806	4413	10683	34927	80	1279	96
Херсонская	18448	23891	1160	2833	9403	56	481	48
Хмельницкая	22843	30559	1182	3993	8745	44	572	55
Черкасская	27012	29333	2058	3006	10629	49	566	58
Черновицкая	11969	18179	418	2203	6411	38	385	34
Черниговская	21165	26363	859	2464	8139	44	475	55
г. Киев	223774	163105	4127	35074	173147	270	1401	83
г. Севастополь	9359	10130	366	1640	6093	74	179	12
В среднем	47317	46334	3839	7778	22956	62	753	64

Методика комплексного социально-экономического исследования функционирования регионов в Украине включает ряд последовательных этапов. На первом этапе осуществляется ситуационный анализ социально-экономического состояния конкретных административно-территориальных субъектов страны по ключевым показателям.

На втором этапе, в связи с разнокачественностью изучаемых социально-экономических показателей, проводится балльная оценка посредством сопоставления исходных данных со среднерегиональными характеристиками.

Логика третьего этапа заключается в оценке значимости различных социально-экономических показателей, с позиций перекрестной зависимости их друг от друга, на основе корреляционного анализа.

Сущность четвертого этапа определяется расчетом интегральных характеристик социально-экономического потенциала региональных экономик областей, автономной республики и городов в Украине.

В итоге, на заключительном, пятом, этапе осуществляется оценка эффективности использования имеющихся объективных возможностей регионов с их кластеризацией по социально-экономическому состоянию.

Как видно из табл. 1, в 2011 г. среднерегиональный ВРП страны (в расчете на один регион) составил 47317 млн грн, при примерно идентичных доходах населения в размере 46334 млн грн (в среднем на одного жителя приходится 25,6 тыс. грн), инвестициях в основной капитал на уровне 7778,5 млн грн, численности занятых в экономике 752,7 тыс. человек и объеме потребительского рынка (розничной торговле и платных услуг населению) на уровне 22956 млн грн.

По регионам Украины наблюдается значительная дифференциация социально-экономических показателей, чаще всего, между Киевом и Севастополем: по валовому региональному продукту – от 223774 до 9359 млн грн, по объему доходов населения – от 163105 до 10130 млн грн, по объему инвестиций – от 35074 до 1640 млн. грн., по потребительскому рынку – от 173147 до 6093 млн грн.

Для г. Киева характерна наибольшая величина среднедушевых доходов населения (58 тыс. грн. при 19,1 тыс. грн/чел. по Закарпатской области), численность малых предприятий (270 на 10 тыс. чел. населения) при минимальной по Черновицкой области (38 на 10 тыс. чел.), доля занятых в общей численности населения (49,8 % при 38,4 % по Ивано-Франковской области), наименьшая характеристика удельного веса безработных (2,9 %) при 4,9 % по Ровненской области.

Максимальная численность безработных наблюдается по Донецкой области (178 тыс. чел.), тогда как в Севастополе их насчитывается лишь 11,9 тыс. чел. Численность занятых в экономике является наибольшей в Донецкой области (1995 тыс. чел., при минимальной в Севастополе – 179 тыс. чел.).

Объемы потребления электроэнергии превалируют в Днепропетровской области (24140 млн кВт за год), тогда как в Севастополе, Черновицкой и Тернопольской областях соответствующий показатель колеблется от 366 до 484 млн кВт.

С позиций балльной оценки по регионам Украины валовой региональный продукт колеблется от 473 до 20 баллов, среднедушевые доходы населения – от 226 до 75 баллов, затраты электроэнергии – от 629 до 10 баллов, объем инвестиций в основной капитал – от 451 до 21 балла, численность занятых в экономике – от 265 до 24 баллов и т. д.

Корреляционный анализ позволил выявить тесноту связей между анализируемыми признаками, в том числе между валовым региональным продуктом и исследуемыми факторами, среди которых, прежде всего, выделяются инвестиции, доходы населения и потребительский рынок.

В рамках перекрестного анализа между всеми изучаемыми признаками, рассчитаны частные коэффициенты детерминации, свидетельствующие о значимости, весомости того или иного фактора в формировании валового регионального продукта (ВРП), которые могут быть использованы для формирования дискриминантной модели, идеология которой разработана и используется У. Бивером, Э. Альтманом, В. Ковалевым, Ж. Конаном, М. Голдером и др. [4].

На основании балльных социально-экономических характеристик и оценок их значимости, весомости выведена по регионам Украины многофакторная дискриминантная модель зависимости ВРП от различных факторов, в баллах:

$$Y = 0{,}206\ X_1 + 0{,}11\ X_2 + 0{,}192\ X_3 + 0{,}18\ X_4 + 142\ X_5 + 0{,}17\ X_6,$$

где X_1 – доходы населения;

X_2 – потребление электроэнергии;

X_3 – инвестиции в основной капитал;

X_4 – оборот потребительского рынка;

X_5 – число малых предприятий (на 10 тыс. чел. населения);

X_6 – численность занятых в экономике.

Многофакторный коэффициент корреляции (0,998) свидетельствует об очень тесной связи, критерий Фишера (770) многократно превышает критический табличный уровень, что характеризует адекватность полученной модели реальной действительности.

Подставляя в дискриминантную модель конкретные значения балльных характеристик регионов Украины, можно определить параметры современного социально-экономического потенциала территориально-административных субъектов страны, который колеблется от 399,8 баллов по Киеву, 264,4 и 240,1 баллов по Донецкой и Днепропетровской областям, до 37 и 35,5 баллов по Черновицкой области и Севастополю, соответственно (табл. 2).

Сравнительный анализ позволяет выявить основные причины больших или меньших уровней социально-экономического потенциала по регионам Украины. Киев имеет большие объективные возможности, прежде всего, за счет инвестиций и малого бизнеса, Днепропетровская область – на основе потребления электроэнергии и инвестиций, Донецкая область – за счет электроэнергии, доходов и занятости населения, инвестиций.

Среди факторов, минимизирующих социально-экономический потенциал, в семнадцати регионах Украины выделяется потребление электроэнергии, прежде всего, в Севастополе (10 баллов), а также Черновицкой (11), Тернопольской (13), Закарпатской (15), Волынской (20 баллов) областях.

Таблица 2

Социально-экономический потенциал и его использование по регионам Украины, баллы

Области, автономная республика, города	**Валовой региональный продукт**	**Доходы населения**	**Затрачено электроэнергии**	**Инвестиции в основной капитал**	**Потребительский рынок**	**Число малых предприятий на 10 тыс. чел. населения**	**Численность занятого населения**	**Социально-экономический потенциал**	**Эффективность деятельности**
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
Авт. Респ. Крым	81	96	59	210	96	95	121	117,9	0,687
Винницкая	50	83	45	72	53	71	93	71,3	0,701
Волынская	37	48	20	28	38	67	58	43,7	0,847
Днепропетровская	296	220	629	233	178	101	203	240,1	1,233
Донецкая	340	290	495	277	220	87	265	264,4	1,286
Житомирская	46	64	37	48	40	67	74	55,8	0,825
Закарпатская	38	52	15	38	44	67	69	48,8	0,778
Запорожская	105	113	184	78	84	114	110	108,5	0,968

Окончание табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Ивано-Франковская	57	65	47	46	40	83	70	58,3	0,978
Киевская	125	105	64	199	114	125	100	122,1	1,023
Кировоградская	42	50	60	58	38	95	58	58,2	0,721
Луганская	121	125	232	78	69	67	133	110,8	1,092
Львовская	110	134	67	148	140	95	146	126,9	0,867
Николаевская	58	64	47	53	59	103	71	65,8	0,881
Одесская	114	131	74	105	210	130	139	135,2	0,843
Полтавская	94	84	111	132	57	91	87	92,8	1,013
Ровненская	34	55	81	35	37	61	65	53,3	0,638
Сумская	48	61	40	36	31	66	69	50,6	0,949
Тернопольская	34	48	13	30	28	66	58	41,4	0,822
Харьковская	162	164	115	137	152	128	170	147,2	1,101
Херсонская	39	52	30	36	41	90	64	52,0	0,751
Хмельницкая	48	66	31	51	38	71	76	56,6	0,847
Черкасская	57	63	54	39	46	79	75	58,7	0,972
Черновицкая	25	39	11	28	28	61	51	37,0	0,676
Черниговская	45	57	22	32	35	71	63	47,4	0,949
г. Киев	473	352	108	451	754	433	186	399,8	1,183
г. Севастополь	20	22	10	21	27	119	24	35,5	0,563

Частное от деления фактических характеристик валового регионального продукта по территориально-административным субъектам страны на расчетные, балльные, параметры позволяет осуществить оценку эффективности использования имеющихся объективных возможностей регионов.

Как показали расчеты, соответствующие коэффициенты варьируют от 1,286 и 1,233 по Донецкой и Днепропетровской областям и 1,183 по Киеву до 0,676 по Черновицкой области и 0,563 по Севастополю.

Важные выводы явствуют из группировки регионов Украины по современному социально-экономическому потенциалу (табл. 3), из которой очевидно, что по мере роста объективных возможностей (за счет проанализированных факторов) эффективность деятельности последовательно, от группы к группе, возрастает.

Таблица 3

Группировка регионов Украины по социально-экономическому потенциалу, баллы

Показатели	Группы регионов по социально-экономическому потенциалу		
	до 55	55–110	свыше 110
Валовой региональный продукт	35,6	61,9	202,4
Денежные доходы населения	48,2	72,4	179,7
Затрачено электроэнергии	26,9	68,4	204,8
Инвестиции в основной капитал	31,6	64,1	204,2
Потребительский рынок	34,3	50,6	214,8
Число малых предприятий	74,2	86,0	140,1
Численность. занятого населения	57,9	79,3	162,6
Социально-экономический потенциал	45,5	69,6	184,9
Эффективность деятельности, %	78,1	89,0	109,5

Иными словами, в крупных регионах наблюдается более высокий уровень хозяйствования, который обусловлен, с одной стороны, большим потенциалом, с другой – лучшим уровнем хозяйствования, включая качество управления территориально-административными субъектами страны.

Исходя из характеристик социально-экономического потенциала и эффективности деятельности, осуществлена таксономическая кластеризация [3] территориально-административных субъектов Украины, в определенном порядке, по определяющим критериям, с выделением семи групп регионов, характеризующихся различным сочетанием базисных признаков (табл. 4).

Таблица 4

Кластеры регионов Украины по потенциалу и эффективности экономической деятельности

Кластеры	Социально-экономический потенциал, баллы	Эффективность, %	ВРП, тыс. грн/чел.	Доходы населения, тыс. грн/чел.
Макс. потенциал – высокая. эф-сть	301,4	122,6	49,8	37,9
Высокий потенциал – высокая эф-сть	95,0	100,0	26,6	25,7
Высокий потенциал – средняя эф-сть	123,5	88,8	23,1	26,0
Высокий потенциал – низкая эф-сть	117,9	68,7	19,5	22,7
Низкий потенциал – высокая эф-сть	92,8	101,3	30,0	26,5
Низкий потенциал – средняя эф-сть	53,1	89,9	18,9	23,0
Низкий потенциал – низкая эф-сть	50,9	69,6	15,8	22,0

В первый, особый, кластер, характеризующийся максимальным потенциалом при высокой эффективности хозяйствования, входят г. Киев, Донецкая и Днепропетровская области.

Второй, третий и четвертый кластеры на фоне высокого потенциала отличаются большей или меньшей эффективностью деятельности. В них соответственно входят: Киевская, Луганская и Харьковская области; Запорожская, Одесская и Львовская области; Автономная Республика Крым.

Пятый, шестой и седьмой кластеры, для которых характерен низкий потенциал, при дифференциации по уровню эффективности (высокий, средний и низкий) деятельности, соответственно представлены Полтавской областью; Ивано-Франковской, Сумской, Черкасской, Черниговской, Хмельницкой, Волынской, Житомирской, Николаевской, Тернопольской областями; Винницкой, Закарпатской, Кировоградской, Ровненской, Херсонской, Черновицкой областями и г. Севастополем.

Как видно из табл. 4, в первом кластере (максимальный социально-экономический потенциал и эффективность деятельности), наблюдаются наибольшие среднедушевые характеристики как ВРП, так и доходов населения.

Сравнивая между собой второй и пятый кластеры, имеющие высокий потенциал и отличающиеся уровнями эффективности, можно выявить, что лучшие значения ВРП и доходов населения характерны для пятого кластера с более высокой эффективностью хозяйствования.

Сопоставление третьего и шестого кластеров свидетельствует о том, что на фоне различий потенциала, при средней эффективности деятельности, большие характеристики среднедушевых размеров ВРП и доходов населения наблюдаются в третьей группе с лучшим социально-экономическим потенциалом.

Аналогичная ситуация характерна для сравнения четвертого и седьмого кластеров, где более высокий потенциал четвертой группы способствует получению лучших значений в расчете на душу населения как ВРП, так и денежных доходов.

Очевидно, что полярными кластерами в региональной экономике Украины являются первый и седьмой, к которым соответственно относятся Киев, Донецкая, Днепропетровская области и Винницкая, Закарпатская, Кировоградская, Ровненская, Херсонская, Черновицкая области, а также г. Севастополь.

Выводы.

При группировке региональных экономик на основании кластерного анализа было выделено семь кластеров в соответствии с уровнем экономического потенциала и оценочной характеристикой эффективности его использования. Проведенный анализ показал неравномерность темпов и уровня экономического развития регионов Украины.

Полученные выводы могут быть использованы для проведения дальнейшего исследования.

Библиографические ссылки

1. **Вещипан О. А.** Оценка социально-экономического развития регионов Украины / О. А. Вещипан // Бизнес-Информ. – 2011. – № 7. – С. 73–75.
2. **Гейман О. А.** Аналіз нерівномірності економічного розвитку регіонів України / О. А. Гейман, О. М. Крупа // Проблеми економіки. – 2009. – № 4. – С. 37–45.
3. **Кашбразиев Р. В.** Региональные кластеры как форма территориальной организации производства / Р. В. Кашбразиев, М. В. Панасюк // Актуальные проблемы экономики и права. – 2007. – № 1. – С. 61–68.
4. **Ковалев В. В.** Анализ хозяйственной деятельности предприятия / В. В. Ковалев, О. Н. Волкова. – М. : ПБОЮЛ, 2000. – 424 с.
5. **Румянцева Е. Е.** Новая экономическая энциклопедия / Е. Е. Румянцева – М. : ИНФРА-М, 2008. – 826 с.
6. Статистический ежегодник Автономной республики Крым за 2011 год. – Симферополь, 2012.
7. Валовой региональный продукт Украины [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.ukrstat.org/operativ/operativ2008/wp/vrp2008_r/htm

Надійшла до редколегії 25.12.2013

УДК 330.34 : 338.242.4

О. В. Бобришева
Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України, м. Київ

ЕФЕКТИВНИЙ РОЗВИТОК ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ОХОРОНІ ЗДОРОВ'Я

Автором уточнено поняття «медична послуга», виявлені характерні ознаки та особливості медичних послуг. Обґрунтовано, що важливою умовою розвитку ринку медичних послуг в Україні є зміцнення інноваційного потенціалу системи охорони здоров'я. Як ефективні механізми, використання яких здатне зміцнити інноваційний потенціал і мінімізувати витрати територіальної системи охорони здоров'я на технічне переозброєння, пропонується лізинг та аутсорсинг. Щоб посилити роль держави в сфері медичних послуг, пропонується ширше використовувати в охороні здоров'я України державно-приватне партнерство.

Ключові слова: медичні послуги, ринок, охорона здоров'я, державне регулювання, система, ефективність, інноваційний потенціал, лізинг, аутсорсинг.

Автором уточнено понятие «медицинская услуга», выявлены характерные признаки и особенности медицинских услуг. Обосновано, что важным условием развития рынка медицинских услуг в Украине является укрепление инновационного потенциала системы здравоохранения. В качестве эффективных механизмов, использование которых способно укрепить инновационный потенциал и минимизировать затраты территориальной системы здравоохранения на техническое перевооружение, предлагается лизинг и аутсорсинг. Для усиления роли государства в совершенствовании механизмов предоставления медицинских услуг предлагается шире использовать в здравоохранении Украины государственно-частное партнерство.

Ключевые слова: медицинские услуги, рынок, здравоохранение, государственное регулирование, система, эффективность, инновационный потенциал, лизинг, аутсорсинг.

The author makes an attempt at specifying the term «medical service», simultaneously identifying the characteristics and specific features of medical services. It is further substantiated that one important condition for the development of the market of medical services in Ukraine is the reinforcement of the innovative potential of the healthcare system. Among the effective mechanisms, capable of strengthening these innovative capacities and minimizing the expenses of the territorial health care system for technical re-equipment, leasing and outsourcing are being called upon. In order to amplify the role of the State in the sphere of medical services, the article suggests a wider implementation of state-private sector partnerships in the health-care system of Ukraine.

Keywords: medical services, market, health care, state regulation, system, efficiency, innovative capacity, leasing, outsourcing.

Ефективний розвиток та функціонування ринку медичних послуг має особливу значущість в аспекті вироблення довгострокової національної стратегії соціально-економічної політики України в галузі охорони здоров'я. Система охорони здоров'я є стратегічним видом діяльності національного господарства, забезпечуючи відтворення населення, соціальні гарантії, здоров'я громадян.

У сучасних економічних умовах одними з найбільш важливих стають послуги, орієнтовані на розвиток людського капіталу. До таких послуг, крім освіти (що формує більшу частку виробничого капіталу людини), належать і медичні послуги, що забезпечують високий рівень фізичного й морального здоров'я населення, який у свою чергу істотно впливає на процеси економічного зростання не тільки на індивідуальному, а й на макроекономічному рівні. Отже, важливим каталізатором сучасного зростання ефективності та стабільності суспільного виробництва стають медичні послуги, що надаються системою охорони здоров'я. Вони в процесі

© Бобришева О. В., 2014

їх споживання забезпечують виникнення ефектів, що ініціюють кількісний і якісний розвиток людського капіталу, який бере участь у процесі суспільного виробництва, що висуває основоположною передумовою випереджального економічного зростання. У цілому це може бути ідентифіковане як підвищення значущості охорони здоров'я в підвищенні соціально-економічної ефективності сфери послуг. Від ефективного розвитку та функціонування ринку медичних послуг залежить соціально-економічний розвиток України та її національна безпека.

Питання, пов'язані з розвитком і функціонуванням ринку медичних послуг, удосконаленням управління охороною здоров'я, аналізом зарубіжного досвіду його розвитку, інноваціями на ринку медичних послуг, досліджували Я. М. Буздуган [1], О. В. Галацан [2], Л. І. Жаліло [3; 11], Л. В. Крячкова [4], В. М. Лехан [5], С. Л. Пакулін [6], М. Портер і Е. Тайсберг [7], Я. Ф. Радиш [8], І. В. Рожкова [9], Г. В. Семенченко [10], І. М. Солоненко [3; 11], І. Б. Шевчук [12]. Публікації цих учених сприяли формуванню наукового підходу до вирішення нагальних проблем розвитку ринку медичних послуг та управління системою охорони здоров'я не лише в теоретичному, а й у практичному аспектах. Але питання удосконалення, розвитку та функціонування ринку медичних послуг в умовах глобалізації економіки, активізації інтеграційних процесів в охороні здоров'я, як і раніше залишаються актуальними, що зумовлює доцільність подальших наукових досліджень у цьому напрямі.

Метою нашої роботи є: обґрунтувати доцільність розширення державно-приватного партнерства у сфері охорони здоров'я; уточнити поняття «медична послуга»; виявити характерні ознаки та особливості медичних послуг; довести, що важливою умовою розвитку ринку медичних послуг в Україні є зміцнення інноваційного потенціалу системи охорони здоров'я; обґрунтувати доцільність використання лізингу та аутсорсингу для ефективного розвитку і функціонування ринку медичних послуг.

Проаналізувавши різні моделі охорони здоров'я, ми дійшли висновку про те, що будь-яка з них (державна, страхова, приватна або їхнє поєднання) має свої переваги й недоліки. Ефективність охорони здоров'я і надання медичної допомоги населенню значною мірою залежить не тільки від моделі охорони здоров'я, але і від чітко прописаних і ретельно продуманих механізмів реалізації принципів охорони здоров'я громадян, рівня фінансування охорони здоров'я і добробуту народу. Розрахунки показують, що на сьогодні система охорони здоров'я, заснована на обов'язковому медичному страхуванні (ОМС), є найбільш ефективною з економічної точки зору і дозволяє домогтися якісного медичного обслуговування за порівняно невеликих фінансових витрат. У сучасних умовах одним з найбільш важливих аспектів розвитку економіки стають послуги, орієнтовані на розвиток людського потенціалу. До таких послуг можна віднести й медичні послуги, що забезпечують високий рівень фізичного й морального здоров'я населення, який, у свою чергу, істотно впливає на процеси економічного зростання не лише на мікро-, а й на макроекономічному рівні. Отже, одним із каталізаторів сучасного зростання ефективності та стабільності суспільного виробництва повинні бути послуги, що надаються системою охорони здоров'я України.

Основною умовою ефективного розвитку та функціонування ринку медичних послуг є перехід від управління видатками (бюджетними коштами і коштами ОМС) до управління за результатами. Визріла необхідність переходу від кошторисного і бюджетно-страхового принципу фінансування медичних установ, що виконують державні та муніципальні завдання в межах програм державних гарантій

надання населенню безоплатної медичної допомоги, до одноканального фінансування за страховим принципом з оплатою всіх витрат за повним тарифом на основі стандартів надання медичної допомоги. Серед ефективних механізмів, що регулюють надання медичних послуг, найбільш поширеним є податкове стимулювання.

Удосконалення фінансування системи охорони здоров'я України спирається на змішану модель охорони здоров'я, що поєднує ринкові регулятори і планування, здійснюване органами державного управління, які фінансуються сторонами і лікувальними установами для забезпечення макрорівноваги в системі. Сучасна концепція модернізації охорони здоров'я України спрямована на системне посилення ресурсів, фінансово-економічне та нормативно-правове забезпечення процесу реструктуризації охорони здоров'я з метою підвищення доступності та реалізації гарантій надання населенню безкоштовної медичної допомоги на основі пріоритетного розвитку первинної медико-санітарної допомоги, профілактики, зміцнення служби охорони материнства, батьківства і дитинства, поліпшення системи підготовки й перепідготовки фахівців відповідно до вимог цього виду економічної діяльності, поліпшення лікарського забезпечення громадян, розвитку медичної науки.

На нашу думку, стимулює розвиток і зміцнення модернізаційного потенціалу охорони здоров'я державна підтримка малого підприємництва. Мале підприємництво в охороні здоров'я відіграє важливу роль у формуванні конкурентного середовища: формує середній клас; залучає робочу силу соціально вразливих верств населення (жінок, іммігрантів, інвалідів); виступає як каталізатор науково-технічного і технологічного прогресу, оскільки, за оцінками фахівців, на його частку припадає близько половини всіх винаходів і наукових розробок; є споживачем, бо здійснює закупівлі для власних потреб.

Роль держави в удосконаленні механізмів надання медичних послуг може бути посилена через державно-приватне партнерство (ДПП). Це новий інститут розвитку, однією з цілей якого є залучення приватного сектора до будівництва та експлуатації об'єктів охорони здоров'я. Із запровадженням механізму ДПП в охороні здоров'я України можуть успішно впроваджуватися інноваційні медичні послуги і технології, морально застаріле та фізично зношене обладнання замінене на нове, більш продуктивне, зросте ефективність менеджменту. Механізм ДПП дозволяє послабити навантаження на бюджети всіх рівнів і, зберігаючи обсяги фінансування, здійснювати реалізацію більш значної кількості інвестиційних проектів. Удосконалення механізмів надання медичних послуг необхідне для збереження і відтворення здоров'я населення як економічного ресурсу суспільства, тому всі перетворення повинні здійснювати державні органи, і саме державі потрібно в комплексі координувати діяльність системи охорони здоров'я.

Ринок медичних послуг є складною системою, що включає державну, муніципальну і приватну системи і потребує державного регулювання, яке підвищувало б доступність і якість надання медичних послуг. Держава виступає основним замовником медичних послуг, що сприяють зміцненню здоров'я пацієнта, підвищення якості життя й національної безпеки країни. Платність медичної послуги визначається ступенем її соціальної значущості та доступності споживачеві, з урахуванням ранжування доходів населення.

Медична послуга полягає в конкретній діяльності медичного персоналу щодо здійснення конкретних заходів профілактики, діагностики, лікування, адміністративно-господарських, управлінських та інших дій, спрямованих на збереження, зміцнення, поліпшення, відтворення індивідуального та громадського здоров'я.

Завданням медичної діяльності є зміна несприятливого стану людини до такого, який можна вважати прийнятним для реалізації соціально-економічних і виробничих умов життя. Результатом діяльності медичних працівників повинен стати корисний ефект відновлення, підтримання та зміцнення здоров'я пацієнта.

Дослідження ринку медичних послуг як соціально-економічної системи показує, що збереження і відновлення здоров'я населення багато в чому залежить як від системи економічних відносин між виробниками і споживачами медичних послуг, так і від соціального способу життя. Отже, багато питань здоров'я людей можуть бути вирішені лише в межах усього медико-соціального комплексу.

З метою вдосконалення національної системи управління якістю медичної допомоги, а також визначення пріоритетності втілення сучасних підходів до контролю якості медичної допомоги, протягом 2013 р. було проведено значну роботу щодо поліпшення чинної нормативно-правової бази в зазначеній сфері. З метою надання якісної медичної допомоги в закладах охорони здоров'я, найкращого застосовування лікарських засобів, контролю відпуску лікарських засобів за рецептами та безрецептурних, запобігання шкоди від ліків, рекомендовано до застосування спільну настанову Всесвітньої організації охорони здоров'я та Міжнародної фармацевтичної федерації «Належна аптечна практика: Стандарти якості аптечних послуг» (наказ МОЗ України від 30.05.2013 № 455 «Про настанову ВООЗ та МФФ «Належна аптечна практика: Стандарти якості аптечних послуг»). Однозначно з метою безперервного поліпшення якості медичної допомоги та скорочення небажаних змін якості у сфері медичного обслуговування розроблено та затверджено порядок моніторингу клінічних індикаторів якості медичної допомоги (наказ МОЗ України від 11.09.2013 № 795 «Про моніторинг клінічних індикаторів якості медичної допомоги», зареєстрований у Міністерстві юстиції України 27.09.2013 за № 1669/24201).

Поняття «медична послуга» є категорією цивільного права. Медична послуга є різновидом послуг, що надаються як на платній, так і на безоплатній основі. Систематизація наявних теоретичних підходів до визначення поняття «медична послуга» дозволила виявити її сутність і сформулювати авторське бачення цього явища. Медична послуга – це сукупність дій фахівців, спрямованих на збереження та зміцнення фізичного і психічного здоров'я населення, що дозволяє підвищити його рівень життя.

У ході дослідження нами виявлені характерні ознаки медичних послуг: комплексність; складність для сприйняття; періодичність задоволення потреб у медичних послугах; невизначеність щодо її необхідності; тривалість медичної послуги в часі.

Особливості медичної послуги серед послуг загальної сфери обумовлені її специфікою, зокрема:

– незамінністю медичної послуги, оскільки вона є життєважливою;

– наявністю тимчасового лага між моментом надання послуги й кінцевим результатом її споживання, який характеризується зміною стану здоров'я пацієнта;

– складністю визначення точної вартості медичної послуги;

– впливом особистісного фактора надання медичної послуги, що визначається ступенем довіри споживача до виробника. Значимість цієї особливості зумовлено тим, що в результаті надання медичної послуги змінюється стан здоров'я пацієнта;

– необхідністю проведення підготовчого періоду споживання медичної послуги, що передбачає проведення лабораторно-діагностичних досліджень.

Важливою умовою розвитку ринку медичних послуг в Україні є зміцнення інноваційного потенціалу системи охорони здоров'я. Під ним нами розуміється сукупність науково-технічних, технологічних, інфраструктурних, фінансових, правових, соціокультурних та інших можливостей, які забезпечують сприйняття й реалізацію нововведень. Таким чином, поняття інноваційного потенціалу виступає концептуальним відображенням розвитку інноваційних процесів, без яких не мислиться будь-який національний ринок медичних послуг.

З точки зору ресурсного підходу інноваційний потенціал охорони здоров'я розглядають як упорядковану сукупність ресурсів, що забезпечують здійснення інноваційної діяльності суб'єктом ринку. Це дуже важливе посилання, оскільки в практиці охорони здоров'я України гостро відчувається нестача таких основних ресурсів, як фінансові, матеріально-технічні, трудові, інформаційні, адміністративні.

Основу фінансування медичних організацій складають бюджетні кошти, що надходять з програми державних гарантій безкоштовної медичної допомоги за виконані обсяги медичних послуг, наданих медичною організацією населенню, через це збільшення бюджетного фінансування має принципове значення для стійкої роботи медичної організації. Проте необхідно активно шукати додаткові джерела фінансування у вигляді коштів добровільного медичного страхування; розвивати договірні відносини з різними структурами територіальної господарської системи; створювати благодійні фонди, забезпечувати медичними послугами пільгові категорії громадян; розширювати палітру платних медичних послуг і реалізувати інші інноваційні проекти медичного та іншого характеру.

На сьогодні складною є ситуація з матеріально-технічними ресурсами охорони здоров'я України: застаріла медична техніка, що випускається вітчизняною промисловістю, не дозволяє здійснити сучасні медичні дослідження. Доводиться констатувати, що вітчизняна промисловість не випускає медичну техніку, яка відповідала б світовому рівню за багатьма, особливо високотехнологічними напрямами. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми, з огляду на зарубіжний досвід, міг би стати розвиток виробництва медичної техніки на підприємствах оборонно-промислового комплексу України, а також використання нових організаційних форм та інноваційних технологій.

Інформаційні ресурси медичної галузі дають можливість контролювати використання коштів, ефективніше витрачати фінансові ресурси, підвищувати рентабельність роботи медичних установ. Зокрема завдяки інформаційному ресурсу реєстратура в поліклініках перестає бути вузьким місцем, що лише спрямовує потік пацієнтів, а й допомагає скоротити витрати робочого часу лікарів на оформлення документації. Інформатизація медичної установи – це обов'язкова умова інноваційного розвитку, що включає автоматизацію робочих місць персоналу медичної організації, підвищення рівня інформаційного забезпечення лікаря, параклінічних структур і середніх медичних працівників. Це запорука підвищення ефективності лікувально-діагностичного процесу і якості наданої медичної допомоги.

Високу результативність і ефективність охорони здоров'я забезпечує трудовий ресурс. Невідповідність підготовки фахівців до потреб практичної охорони здоров'я та завдань структурної перебудови цього виду економічної діяльності, недостатня соціальна захищеність медичних працівників призводять до зниження якості медичної допомоги з усіма наслідками, що витікають звідси. Практика останнього десятиліття з усією очевидністю показала, що необхідно повернутися до

розподілу випускників медичних навчальних закладів, безперервного підвищення кваліфікації працівників і впровадження нових методів оплати праці.

В інтересах вітчизняної охорони здоров'я слабко використовують адміністративний ресурс. Причиною цього є такі негативні тенденції: в Україні не розвинута система саморегулювання професійної діяльності; відсутня солідарна відповідальність медичних працівників перед медичною спільнотою та медичного співтовариства перед медичними працівниками; не створені територіальні професійні медичні об'єднання; професійні медичні асоціації та товариства не наділені відповідними повноваженнями й реально не впливають на якість надання медичної допомоги.

Аналіз зарубіжного досвіду виявив, що на озброєнні систем охорони здоров'я є досить ефективні механізми, використання яких здатне мінімізувати витрати на технічне переозброєння. Ідеться, зокрема, про лізинг та аутсорсинг, можливості яких поки ще недостатньо застосовують на практиці українські медичні установи. Більшість малих і середніх медичних підприємств звертається до лізингових компаній тому, що в них немає можливості отримати банківський кредит. Лізинг дозволяє почати роботу підприємцю з мінімальним стартовим капіталом і відразу працювати на повну силу. Для підприємств малого і середнього бізнесу лізинг є привабливішим за інші форми запозичення, оскільки частину ризиків бере на себе лізингова компанія.

В умовах жорсткої конкуренції досягають успіху ті медичні установи, які передають непрофільні активи і процеси управління зовнішнім підрядникам, або аутсорсинговим компаніям. Аутсорсинг є досить перспективним напрямом для охорони здоров'я, оскільки в кожному медичному закладі значна частина робочого часу витрачається на функції, не пов'язані безпосередньо з наданням медичної допомоги. Важливим є скорочення витрат на забезпечення виділяються в зовнішнє економічне середовище бізнес-процесів з відповідним нерухомим та рухомим майном. Це пов'язано як зі скороченням витрат на персонал, вивільнений при виділенні активів, так і з факторами інфраструктурного та забезпечувального характеру.

Висновки.

1. У ході аналізу моделей охорони здоров'я розвинених країн світу виявлено, що найбільш ефективною на сьогодні є змішана модель, заснована на поєднанні ринкових регуляторів і планування, здійснюваного органами державного управління, що фінансуються сторонами і лікувальними установами для забезпечення макрорівноваги в системі. Вибір такої моделі враховує всю сукупність соціально-економічних відносин, у межах яких здійснюють купівлю-продаж медичних послуг між постачальниками та споживачами медичних послуг за посередництвом таких організацій, як фонди обов'язкового медичного страхування, страхові компанії обов'язкового й добровільного медичного страхування, а також організацій, що контролюють якість надання медичних послуг. Лише за умови вибору змішаної моделі можна вдосконалювати механізми надання медичних послуг, націлені на пошук нових рішень, розробку, упровадження й освоєння різних нововведень. Такі механізми дозволяють, з одного боку, підвищити якість і доступність медичної допомоги, з іншого, – забезпечити ефективність використання ресурсів охорони здоров'я для збереження конкурентних переваг цього виду економічної діяльності в цілому й окремих його установ. Для посилення ролі держави в удосконаленні механізмів надання медичних послуг необхідно ширше застосовувати в охороні здоров'я України державно-приватне партнерство.

2. Важливою умовою вдосконалення механізмів надання медичних послуг є інноваційний потенціал охорони здоров'я. Його зміцненню сприяє лізинг та аутсорсинг.

3. З допомогою аутсорсингу створюють умови для підвищення якості медичних послуг. З'являється можливість залучення ресурсів аутсорсера в умовах, коли бюджетні установи не можуть отримати кредити. Вивільняється час для керівників діяльності, пов'язаної безпосередньо з медичним процесом, і вони можуть зосередитися на більш значущих з точки зору пріоритетів напрямах діяльності. Скорочуються витрати на навчання персоналу. Знижується податковий тягар, з'являється можливість вивільнення площ, розширення профільних медичних послуг. На нашу думку, усе це можливо, якщо договірні відносини з аутсорсером оформляти безпосередньо, без сторонніх організацій.

4. У процесі пошуку альтернативних джерел доходу, шляхів зниження витрат при збереженні високої якості послуг необхідно постійно створювати умови для розвитку платних медичних послуг. Ці послуги дозволяють бюджетній медичній установі легально отримувати дохід від медичної діяльності. Через платні послуги, пацієнти отримують у більш комфортних умовах більш якісну медичну допомогу, причому за нижчими цінами, ніж у комерційних клініках.

Бібліографічні посилання

1. **Буздуган Я. М.** Правові та організаційні основи фінансового забезпечення охорони здоров'я в Україні : автореф. дис. канд. юр. наук : спец. 12.00.07 / Я. М. Буздуган. – К., 2009. – 20 с.
2. **Галацан О. В.** Організаційно-економічний механізм управління охороною здоров'я : автореф. дис. канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 / О. В. Галацан. – Х., 2004. – 18 с.
3. Державне управління у сфері охорони здоров'я: суспільні потреби та підготовка кадрів : метод. рек. / [Солоненко І. М., Жаліло Л. І., Мартинюк О. І. та ін.] ; за заг. ред. д-ра мед. наук І. М. Солоненка. – К. : НАДУ, 2010. – 56 с.
4. **Крячкова Л. В.** Наукове обґрунтування шляхів оптимізації розподілу обсягів медичних послуг між рівнями медичної допомоги : автореф. дис. канд. мед. наук : спец. 14.02.03 / Л. В. Крячкова. – К., 2004. – 20 с.
5. **Лехан В. М.** Концептуальні підходи до моделювання оптимальної структури медичної допомоги населенню / В. М. Лехан, І. О. Губар, Л. В. Крячкова // Формування регіональної політики в галузі охорони здоров'я : Матер. наук. конф. ; [за ред. В. О. Колоденка]. – О. : ОФ УАДУ, 2001. – Ч. 2. – С. 135–141.
6. **Пакулін С. Л.** Інноваційний соціально-домінантний розвиток регіону / С. Л. Пакулін // Бізнес Інформ. – 2013. – № 5 (424). – С. 124–128.
7. **Портер М.** Переосмысление системы здравоохранения / М. Портер, Э. Тайсберг ; [пер. с англ.]. – К. : Изд-во А. Капусты, 2007. – 592 с.
8. **Радиш Я. Ф.** Державне управління охороною здоров'я в Україні: генезис та тенденції розвитку : автореф. дис. д-ра наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 / Я. Ф. Радиш. – К., 2003. – 35 с.
9. **Рожкова І. В.** Розвиток конкурентоспроможності регіонального управління у сфері охорони громадського здоров'я : монографія / І. В. Рожкова. – К. : НАДУ, 2008. – 365 с.
10. **Семенченко Г. В.** Інноваційні процеси в сфері соціальних послуг (на прикладі медичних послуг закладів охорони здоров'я) : автореф. дис. канд. екон. наук : спец. 08.02.02 / Г. В. Семенченко. – Х., 2003. – 20 с.
11. Управління охороною здоров'я на місцевому рівні: національний та зарубіжний досвід : навч. посіб. / [Оболенський О. Ю., Солоненко І. М., Жаліло Л. І. та ін.]. – К. : Асоц. міст України та громад, 2007. – 191 с.
12. **Шевчук І. Б.** Регіональна політика формування ринків медичних послуг: автореф. дис. канд. екон. наук / І. Б. Шевчук. – Полтава, 2008. – 20 с.

Надійшла до редколегії 12.02.2014

УДК 332.122:330.3

Е. Б. Бойченко
Інститут економіко-правових досліджень НАН України, м. Донецьк

ПРО ПЕРЕДУМОВИ ВІДТВОРЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІУМУ

Доведено, що на відтворення регіонального соціуму впливає комплекс чинників, що складається з природно-географічного, інституційного та соціально-економічного.
Ключові слова: регіональний соціум, відтворення населення, життєдіяльність, умови відтворення регіонального соціуму.

Доказано, что на воспроизводство регионального социума влияет комплекс факторов, состоящий из природно-географического, институционального и социально-экономического.
Ключевые слова: региональный социум, воспроизводство населения, жизнедеятельность, условия воспроизводства регионального социума.

The article justifies that an aggregate of factors, consisting of natural & geographic factor, institutional factor and social & economic factor, influences the regional society reproduction.
Keywords: regional society, the reproduction of the population, vital activities, conditions for regional society reproduction.

У сучасних умовах розвитку України, який супроводжується складними економічними та соціальними явищами і процесами, відтворення регіонального соціуму відбувається за низької народжуваності, високої смертності, особливо у працездатному віці, від'ємного сальдо міграційних процесів. Наслідком трансформації демографічних тенденцій стало не тільки скорочення чисельності населення, але і його старіння, що призводить до змін у віковій структурі. Посилення навантаження на працездатне населення за рахунок осіб старших вікових груп загострює економічні та соціальні проблеми в українському суспільстві. Варто зазначити, що відтворення регіонального соціуму відбувається під впливом цілого комплексу чинників – природно-географічних, екологічних та інституціональних. Від напряму та сили дії кожного з факторів, сукупного ефекту їхньої взаємодії, залежить стан регіонального соціуму, його кількісний та якісний склад, а також перспективи розвитку. У цьому випадку особливого значення набуває обґрунтування передумов відтворення регіонального соціуму.

Природно-географічне середовище як умову існування регіонального соціуму досить детально розглядають Р. Симонян [1], П. Мельник, М. Недюха [2], С. Макєєв [3]. Дослідженням забруднення навколишнього середовища та його впливу на людину, природу присвятили свою увагу В. Градовський [4], О. Благодарний [5] та інші науковці. У працях А. Арато [6], В. Васильченко, А. Гриненко, О. Грішнової та ін. [7] подано правові аспекти відтворення регіонального соціуму. Однак цього виявляється недостатньо для обґрунтування передумов відтворення регіонального соціуму.

Метою статті є обґрунтування передумов відтворення регіонального соціуму.

У дослідженнях передумов відтворення регіонального соціуму під останнім розуміємо сукупність індивідуумів, об'єднаних у територіально стійку соціальну спільноту загальними умовами життєдіяльності та які мають особисті розбіжності в межах національних та соціальних груп. Отже, відтворення регіонального соціуму відбувається за певних соціальних відносин з урахуванням національних традицій, соціально-економічних і демографічних особливостей.

© Бойченко Е. Б., 2014

Ураховуючи сутність поняття «відтворення народонаселення», зазначимо, що під відтворенням регіонального соціуму будемо розуміти не тільки відновлення поколінь людей на певній території внаслідок взаємодії народжуваності та смертності (природний рух), міграції (просторовий рух), але й відтворення його соціальної структури (соціальна мобільність).

Серед основних факторів, або умов, що є рушійною силою та впливають на відтворення регіонального соціуму, відзначимо: природно-географічні, екологічні та інституціональні.

Природно-географічне середовище життєдіяльності регіонального соціуму є фундаментом формування його суспільного життя. Воно сприяє визначенню видів економічної діяльності, розвиток яких, у свою чергу, забезпечує якість і рівень життя населення відповідної території, розміщення і спеціалізацію промислового виробництва, розподілу та спеціалізації праці [8, с. 144].

Природно-географічне середовище визначає не тільки природні кордони регіону, його конфігурацію, але й, значною мірою, основні характеристики регіонального соціуму (культура, ментальність, суспільне здоров'я, національні традиції тощо). Наявність схожих рис у природно-географічних умовах життєдіяльності соціуму створює подібні передумови формування соціальних якостей [1]. Характер навколишнього природного середовища, – писав Г. Плеханов, – визначає характер продуктивної діяльності соціуму, тому вплив природного оточення визначає характер соціального середовища [9, с. 155]. Необхідно звернути увагу на те, що вплив природно-географічних умов на розвиток соціуму носить історичний характер і змінюється із розвитком останнього. Отже, виділення природно-географічного чинника обґрунтовує взаємодію людини з природою, що носить взаємоспрямований характер.

Однією з конкретних форм впливу природно-географічного чинника на відтворення регіонального соціуму є розселення людей. Простежується тенденція: чим більш сприятливі природно-географічні умови, тим швидше зростають чисельність, фізична та соціальна щільність населення [2].

Характер розселення населення, його розподіл на міське і сільське визначає ступінь урбанізації територій та поширення міського способу життя. Обезлюднення сільських територій є найбільш істотним наслідком негативних економічних і соціальних процесів, його стримування пов'язано із докорінними змінами підходів до організації життєдіяльності на селі, переходом до формування та реалізації політики сільського розвитку. У цьому випадку першочерговим завданням є здійснення заходів щодо диверсифікації сільської економіки і на цій основі підвищення рівня зайнятості та доходів сільського населення [3].

Виділення екологічного чинника на здоров'я та життєдіяльність людини у відтворенні регіонального соціуму обумовлено, перш за все, наслідками глобального забруднення навколишнього середовища, викликаного технологічними процесами в результаті виробничо-господарської діяльності.

Функціонування техногенної системи, основу якої складає сукупність взаємопов'язаних техніко-технологічних та соціальних об'єктів, створених людиною в циклі виробничо-господарської діяльності, під впливом науково-технічного прогресу, забезпечує зростання темпів інтенсифікації виробничо-господарської діяльності та соціальних змін у суспільстві. Розвиток техногенної системи відповідної території суперечливий за своєю суттю. З одного боку, важливими умовами розвитку території є НТП, у результаті якого виникли нові форми і методи організації виробництва, упроваджено принципово нову техніку в процес

виробництва, автоматизовано виробництво, з'явилися нові будівельні матеріали тощо. Позитивна дія цього розвитку виявляється у створенні сприятливих умов для забезпечення різноманітних потреб регіонального соціуму, що стрімко збільшуються, і задоволення яких спонукає виробника створювати нові робочі місця, товари та послуги, які забезпечують стабільне зростання заробітної плати працівників, більш комфортні умови існування і, як результат, покращення якості життя населення.

Антиподом цього розвитку є такі техніко-технологічні особливості виробництва, які супроводжуються глобальним забрудненням навколишнього середовища відходами технологічних процесів; накопиченням значної кількості комунальних та побутових відходів; викидами в атмосферу вихлопних газів від двигунів внутрішнього згоряння автомобільного транспорту; надмірним застосуванням мінеральних добрив і засобів захисту рослин у сільському господарстві та ін.

Функціонування техногенної системи призводить до виникнення техногенних ризиків, існування яких підтверджують причинно-наслідковий зв'язок між техногенним навантаженням на навколишнє середовище та тривалістю життя регіонального соціуму, рис. 1.

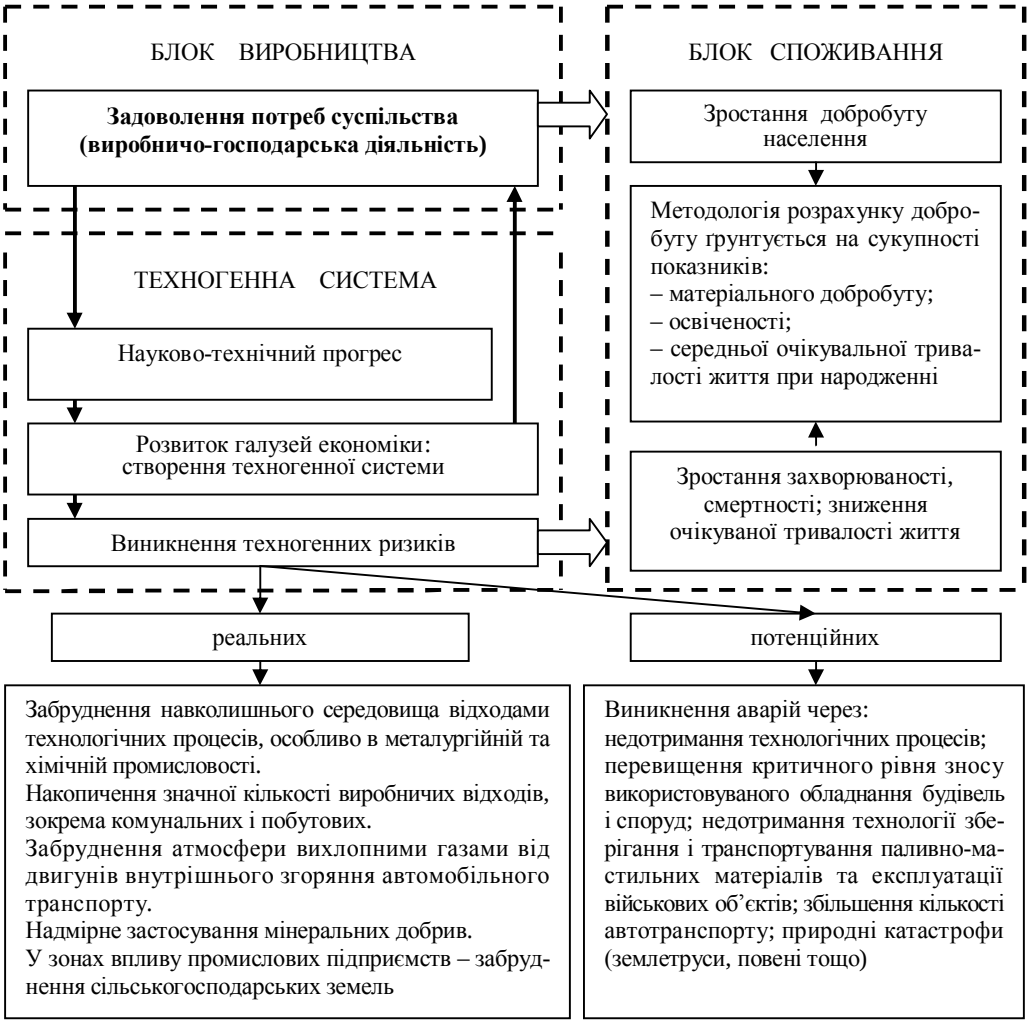

Рис. 1. Місце техногенної системи у взаємозв'язку «Виробництво-Споживання»

Стан навколишнього природного середовища є одним із найбільш важливих факторів, які впливають на здоров'я людини. За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, основними факторами впливу на стан здоров'я населення є: спосіб життя – 50 %, стан навколишнього середовища – 20 %, біологічний – 20 % і медичний – 10 % фактори [4, с. 22]. За даними науковців ІЕПД НАН України, існує позитивний кореляційний зв'язок між захворюваністю та викидами шкідливих речовин в атмосферне повітря. Так, у результаті проведених досліджень доведено, що збільшення захворюваності відбувається із зростанням викидів шкідливих речовин в атмосферу, ґрунт і воду [5]. Таким чином, постійний вплив на здоров'я регіонального соціуму негативних наслідків функціонування техногенної системи прискорює накопичення патологічних змін в організмі людини, сприяє виникненню і розвитку злоякісних новоутворень, значно підвищує ризики онкологічних захворювань і смертей від них.

Отже, екологічні проблеми регіонального соціуму пов'язані, перш за все, із надмірною концентрацією на її території промислових підприємств та транспорту, а також зі значною щільністю населення. Щорічні викиди забруднювальних речовин в атмосферу та утворення небезпечних відходів на території області складають майже третину загального їх обсягу в Україні.

Інституційні чинники (від лат. institutio – настанови, вказівки), пов'язані з управлінням, регулюванням окремих сфер, галузей, економічних і суспільних відносин, що впливають на розвиток регіонального соціуму, доцільно розглядати з погляду відтворення соціального життя відповідної території: населення і трудових ресурсів, суспільного здоров'я, освітнього рівня та умов культурного розвитку населення. З точки зору впливу інституційних чинників на відтворення соціального життя регіонального соціуму до їх числа потрібно віднести: правовій, соціальний, економічній тощо.

Правова система, яка є визначальною основою формування та регулювання соціального життя регіонального соціуму, у якій держава і громадяни однаково відповідальні одне перед одним і перед законом, включає не лише формування структур влади, здатних забезпечити дотримання законності та прав громадян, але й широкий спектр соціальних груп і прошарків зі своїми специфічними інтересами, особливою правовою, політичною, соціальною й економічною поведінкою [6, с. 94]. Потрібно зазначити, що місцеві органи влади кожного окремого регіону, ураховуючи територіальні, національні, релігійні, культурні, економічні, соціальні та інші особливості життєдіяльності регіонального соціуму, затверджують регіональні положення, постанови, програми розвитку, визначальною основою яких є загальнонаціональні нормативно-правові акти, що повинні стати важливим інструментом, який сприятиме соціально-економічному розвитку відповідної території.

Державне регулювання процесів відтворення регіонального соціуму є важливою складовою єдиного комплексу централізованих впливів на соціально-економічні процеси та здійснюється через взаємопов'язані системи законодавчого (нормативно-правового), економічного та оперативного (організаційно-господарського) регулювання.

Державне регулювання процесів відтворення регіонального соціуму зумовлено, по-перше, необхідністю задоволення суспільної потреби у відтворенні населення та його розміщенні на території в масштабах і пропорціях, які б відповідали перспективам соціально-економічного розвитку території; по-друге, тим, що демографічні процеси та їх об'єктивні суспільно-економічні детермінанти пов'язані безпосередньо

через сферу суспільної та індивідуальної свідомості, що виявляється в умовах життєдіяльності й впливає на демографічну поведінку людей [7].

З метою поліпшення якісних характеристик рівня життя населення та гармонізації процесів його відтворення, відновлення сімейних цінностей, забезпечення морального здоров'я сім'ї, виховання свідомого батьківства та запобігання соціальному сирітству в Україні було впроваджено низку державних соціальних програм, спрямованих на вирішення різноманітних проблем відтворення населення. Основними з них було прийняття у 2004 р. Концепції демографічного розвитку на 2005–2015 рр. (у 2006 р. ця Концепція втратила свою чинність), та на її засадах у 2006 р. розроблено та прийнято Стратегію демографічного розвитку України на 2006–2015 рр.

Дія правового чинника, що впливає на відтворення трудових ресурсів, полягає в тому, що держава втручається в процеси соціально-трудової сфери суспільства, забезпечує наявність соціально-трудових гарантій своїм громадянам у галузі зайнятості та працевлаштування шляхом правового регулювання ринку праці. Правове регулювання процесів відтворення трудових ресурсів здійснюють за допомогою норм національного трудового права, що містяться в основних положеннях Конституції України [12].

Держава створює умови і надає рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки й перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб; належні, безпечні і здорові умови праці, заробітну плату, не нижчу від визначеної законом; своєчасне одержання винагороди за працю та захист від незаконного звільнення.

Сучасне національне законодавство у сфері охорони здоров'я, насамперед Конституція України, закріпило в численних статтях права людини у сфері охорони здоров'я, джерела фінансування, компетенцію різних органів державної влади та місцевого самоврядування тощо. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування, дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя [12]. Ця норма відобразила вимоги всесвітніх і регіональних міжнародно-правових стандартів у сфері охорони здоров'я.

З метою забезпечення суспільного здоров'я регіонального соціуму виникає гостра необхідність у розробці відповідних заходів, спрямованих на забезпечення збереження й розвитку фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості життя [13]. Створення цих умов здійснюється на низці принципів, що одержали закріплення в Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та інших нормативно-правових актах [14].

Правове регулювання здобуття відповідного освітнього рівня регіональним соціумом полягає в забезпеченні права на його отримання та створенні правових засад функціонування навчальних закладів. Виходячи із концептуальних норм Конституції України, метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення його освітнього рівня, забезпечення кваліфікованими фахівцями. Серед пріоритетних завдань, розв'язання яких повинна забезпечувати система освіти, є охоплення навчанням усіх

дітей дошкільного та шкільного віку, створення умов для їхнього особистісного розвитку, рівного доступу до якісної освіти, забезпечення економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації педагогічних працівників.

Сучасні нормативно-правові акти охоплюють широких спектр питань у сфері освіти, зокрема: структуру освіти; освітні стандарти; правовий статус, процедуру створення та ліквідації навчального закладу; організацію навчально-виховного процесу, права й обов'язки його учасників; фінансово-економічні відносини в системі професійної освіти; міжнародне співробітництво тощо.

Функціонування сфери культури в Україні здійснюється на основі існуючих нормативно-правових актів, які є визначальною правовою основою діяльності в цій сфері. Важливим документом, що регламентує діяльність у сфері культури є Закон України «Про культуру», де визначено правові, економічні, соціальні, організаційні засади розвитку культури у суспільстві та позначений механізм регулювання суспільних відносини у сфері створення, поширення, збереження і використання культурних цінностей.

Під умовами відтворення культурного розвитку населення, відповідно до Закону України «Про культуру», потрібно розуміти цілу мережу, яка є комплексом підприємств, установ, організацій і закладів культури державної та комунальної форм власності, діяльність яких спрямована на створення умов для забезпечення розвитку творчості людини, збирання, збереження, використання і поширення інформації про матеріальні та духовні культурні цінності, наукові розробки, а також на забезпечення цілісності культурного простору України, доступності національного культурного надбання, дотримання прав громадян у сфері культури. На сьогодні бюджетне фінансування закладів культури України залишається основним джерелом їхніх доходів, що робить цю галузь дуже вразливою, особливо в період економічних криз.

Дія соціально-економічного чинника проявляється через створення умов, необхідних для відтворення регіонального соціуму, надання відповідних гарантій їхнього забезпечення, а також у діяльності держави з управління й розвитку соціальної сфери. Соціальні гарантії є зобов'язанням держави стосовно підтримки життєзабезпечення регіонального соціуму на відповідному рівні, необхідному для його виживання. Межа цих гарантій не дозволяє вийти на рівень нормального функціонування та розвитку людини, але дає змогу не допустити можливості фізичного її знищення [15, с. 15]. Під соціальною захищеністю розуміють систему заходів, що забезпечує достатній рівень життя, який виражається у певній кількості і якості споживчих благ і послуг.

Висновки.

Вплив природно-географічного чинника на відтворення регіонального соціуму знаходить прояв, по-перше, у характері розселення людей; по-друге, у визначенні ритмічності його життєдіяльності (роботи й відпочинку, діяльності промислових підприємств, проведення сільськогосподарських робіт, роботи транспорту та ін.); по-третє, у пристосуванні виробничо-господарської діяльності відповідної території до природних умов.

У результаті життєдіяльності соціуму виникає таке техногенне навантаження на довкілля, що приводить до негативних, незворотних змін природних умов існування людини. Наслідки таких змін відчуваються на стані суспільного здоров'я населення, яке відтворюється під дією різних факторів навколишнього середовища і способу життя населення, яке дозволяє забезпечити оптимальний рівень якості та безпеки життя.

Дія правового чинника полягає в тому, що держава, втручаюсь у розвиток процесів, які відбуваються у всіх сферах соціального життя населення, створює правову систему життєдіяльності регіонального соціуму. Сучасне законодавство України забезпечує формування та регулювання всіх сфер соціального життя регіонального соціуму, у якій держава і громадяни однаково відповідальні одне перед одним і перед законом.

Важливим чинником, який забезпечує розвиток соціальної сфери держави, є соціально-економічний. Систему соціального захисту, що забезпечує достатній рівень життя регіональному соціуму, відбитий у певній кількості і якості споживчих благ і послуг, реалізують через соціальні програми, які базуються на законодавчій базі, постановах, положеннях та інших урядових рішеннях. Установлені державні соціальні гарантії визначають міру відповідальності держави перед своїми громадянами.

Бібліографічні посилання

1. **Симонян Р. Х.** Концепция мезоуровня применительно к региону / Р. Х. Симонян // Социологические исследования. – 2010. – № 5. – С. 52–61.
2. **Гавриленко І. М.** Соціальний розвиток : навч. посіб. / І. М. Гавриленко, П. В. Мельник, М. П. Недюха. – К., 2001. – 484 с.
3. Структурні виміри сучасного суспільства : навч. посіб. / [за ред. С. Макєєва]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – 372 с.
4. **Градовський В. М.** Вплив екологічної ситуації на стан здоров'я людей на Житомирщині / В. М. Градовський // Екологічний вісник. – 2003. – № 9–10. – С. 22–24.
5. Диагностика развития регионов: виды, подходы, приемы : монографія / [Василенко В. Н., Благодарный А. И., Бойченко Э. Б. и др.]. – Донецк : Юго-Восток, 2012. – 558 с.
6. **Арато А.** Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание, и направления для дальнейших исследований / А. Арато // Полис. – 1995. – № 3 – С. 15–20.
7. Управління трудовим потенціалом : навч. посіб. / [Васильченко В. С., Гриненко А. М., Грішнова О. А. та ін.]. – К. : КНЕУ, 2005. – 403 с.
8. **Волчук Н. М.** Державна територія як специфічний ресурс соціально-економічного розвитку європейських країн / Н. М. Волчук, В. Й. Лажнік // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер. «Міжнародні відносини». – 2001. – № 1. – С. 114–149.
9. **Плеханов Г. В.** Избранные философские произведения / Г. В. Плеханов. – М., 1956. – Т. 2. – С. 155.
10. Статистичний щорічник Донецької області за 2012 рік. – Донецьк : Держкомстат України, Головне управління статистики у Донецькій області, 2013. – 472 с.
11. Стан навколишнього природного середовища Донецької області у 2010 році: комплексна доповідь / Головне управління статистики у Донецький області. – Донецьк, 2011. – 33 с.
12. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show
13. **Орда О.** Державне управління системою забезпечення населення України стаціонарною медичною допомогою: генезис, стан та перспективи розвитку / О. Орда, В. Долот, Я. Радиш // Вісник НАДУ. – 2004. – № 4. – С. 135–144.
14. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 № 2801-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2801-12
15. **Борецька Н. П.** Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми : монографія / Н. П. Борецька. – Донецьк : Янтар, 2001. – 352 с.

Надійшла до редколегії 14.01.2014

УДК 332.631.164: 658.1

А. В. Босенко
Національний університет державної податкової служби України, м. Ірпінь

ДОСЛІДЖЕННЯ НАПРЯМІВ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІННЯ ОПОДАТКУВАННЯМ У РЕГІОНАЛЬНОМУ АГРОПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ

Розглянуто важливу наукову проблему – обґрунтування теоретико-методологічних засад підвищення ефективності управління оподаткуванням в агропромисловому комплексі (АПК) регіону для укріплення його конкурентоспроможності та зростання національної економіки. Доведено, що для України цікавий і корисний досвід застосування раціональних елементів в організації системи державного регулювання сільськогосподарського виробництва в країнах з розвиненою економікою. З'ясовано, що для вдосконалення інформаційного забезпечення державного управління АПК Полтавської області необхідно створити регіональну інформаційно-консультаційну службу на базі Полтавської державної аграрної академії. З метою посилення екологічного складника аграрного оподаткування запропоновано зосередити увагу на стимулюванні інвестиційних вкладень у природоохоронні й енергозбережні заходи.

Ключові слова: управління, ефективність, податки, оподаткування, управління оподаткуванням, агропромисловий комплекс, регіон.

Рассмотрена важная научная проблема – обоснование теоретико-методологических принципов повышения эффективности управления налогообложением в агропромышленном комплексе (АПК) региона для укрепления его конкурентоспособности и роста национальной экономики. Доказано, что для Украины интересен и полезен опыт применения рациональных элементов в организации системы государственного регулирования сельскохозяйственного производства в странах с развитой экономикой. Выяснено, что для совершенствования информационного обеспечения государственного управления АПК Полтавской области необходимо создать региональную информационно-консультационную службу на базе Полтавской государственной аграрной академии. С целью усиления экологической составляющей аграрного налогообложения предложено сосредоточить внимание на стимулировании инвестиций в природоохранные и энергосберегающие мероприятия.

Ключевые слова: управление, эффективность, налоги, налогообложение, управление налогообложением, агропромышленный комплекс, регион.

The article considers an important scientific problem – a substantiation of the theoretical and methodological bases for increasing the efficiency of tax administration in the agroindustrial sector of the region to strengthen its competitive capability and growth of the national economy. It is proven that Ukraine may elicit great benefit and usability from the experience of using the rational elements in the organization of state regulation system for agricultural production in market-economy countries. It is clarified that, in order to improve the information support of the state management of agroindustrial sector of Poltava region, a regional information and consulting service centre has to be created on the basis of Poltava State Agrarian Academy. For the purpose of strengthening the environmental constituent of the agricultural taxation it is proposed to focus on stimulating the investments into the environmental protection and energy saving measures.

Keywords: management, efficiency, taxes, taxation, tax management, agroindustrial complex, region.

Стійка податкова система оптимізує умови ефективного управління АПК та його розвитку. Аналіз останніх наукових досліджень виявив, що питанням оподаткування традиційно приділяють багато уваги як зарубіжні, так і вітчизняні учені. Наукові розробки Т. В. Меркулової [2], А. В. Скрипника [3], Л. М. Шаблистої [4] становили інтерес для дослідження теоретичних аспектів і загальних підходів до оподаткування, а роботи класиків Дж. М. Кейнса, Ф. Кєне та інших, сучасних українських учених О. О. Марусік [5], Т. С. Клебанової [6], Г. С. Ястребової [6; 8] – для вивчення регулювання економічних процесів в АПК за допомогою механізмів та інструментів

© Босенко А. В., 2014

оподаткування. Водночас, зважаючи на швидкі зміни загальної економічної ситуації, перетворення, що тривають в АПК, багато теоретичних і методологічних питань потребують додаткового дослідження, а практика – досконаліших інструментів оподаткування.

У статті розглянуто важливу наукову проблему – обґрунтування теоретико-методологічних засад підвищення ефективності управління оподаткуванням в АПК регіону для укріплення його конкурентоспроможності та зростання національної економіки.

За стійкої податкової системи різниця між податковим потенціалом і податковим тягарем у довгостроковому періоді прямує до нуля [6, с. 174]. Для підвищення ефективності АПК й удосконалення оподаткування необхідно:

– врахувати різноманіття рентних відносин і оптимально регулювати їх під час вдосконалення податкової системи в АПК. Найбільш вдалим способом вилучення ренти є система рентних платежів, обчислених на основі динамічної оцінки землі, що дозволяє підсумовувати економічні характеристики її продуктивності, місця розташування, ефективності послідовних витрат;

– підвищити відповідальність за своєчасність, правильність і справедливість стягнення сум податків і недоплат з урахуванням причин недоплат податків до бюджету;

– створити умови для застосування економічних методів охорони сільськогосподарських угідь: здійснити їх науково обґрунтовану оцінку, організувати бухгалтерський облік, закріпити за матеріально відповідальними особами, встановити матеріальну відповідальність за зниження родючості землі;

– застосувати практику диференціації санкцій залежно від тягаря податкового правопорушення. Механізм санкцій зробити більш гнучким, щоб зменшити наслідки недотримання податкового законодавства для організацій, які допустили такі порушення внаслідок затримки фінансування з бюджету або через інші незалежні від них причини;

– поліпшити механізм збору податків і унеможливити приховування прибутків від обкладення;

– упорядкувати фінансову відповідальність за кожне порушення податкового законодавства;

– продовжити вдосконалювати санкції за податкові порушення з урахуванням їх змісту й заподіяного збитку бюджету, умов порушення законодавства, а також відповідальності податкових органів за необґрунтоване завдання збитку платнику податків.

Структура податків і зборів АПК в Україна перешкоджає ефективній реалізації стимулюючої функції оподаткування. Потрібна перебудова цієї системи: прямі податки і оподаткування виробничого й ресурсного потенціалу, доходу, гармонізація її структури.

Податкове регулювання господарської діяльності полягає в цілеспрямованому впливі на фінансові результати, економічну ефективність, зниженні цін на певні матеріальні ресурси, використовувані у виробництві, і здійснюється шляхом змін в оподаткуванні із застосуванням режимів амортизації, диференціації нарахувань податків за галузевим, територіальним та іншими критеріями, вилучення з бази оподаткування реінвестицій, надання пільг для сприяння розвитку економіки країни. Розраховуючи загальний показник податкового навантаження, доцільно брати до уваги розмір прибутку підприємства на основі фундаментальної економічної теорії.

З метою посилення екологічного складника аграрного оподаткування запропоновано зосередити увагу на заходах стимулювання інвестиційних вкладень у природоохоронні й енергозбережні заходи. Такими інструментами можуть стати додаткова прискорена амортизація, податкове вирахування, зменшення бази оподаткування на розмір коштів, інвестованих у ці заходи.

Визначено, що найбільш значущими для України напрямами вдосконалення управління оподаткуванням в аграрному секторі, підтвердженими практикою розвинених країн, є такі:

– податкові стимули для інвестицій у сільське господарство;

– застосування податкової політики для стимулювання або пригнічення певних видів діяльності (що виключено в разі єдиного податку) або всього аграрного виробництва в окремих регіонах;

– зарахування майнових і земельних податків до місцевих рівнів оподаткування;

– кадастровий підхід до розрахунку земельного податку;

– одноразове стягування податків у кінці року;

– усереднення доходу оподаткування за декілька попередніх років;

– спрощення бухгалтерського обліку й застосування встановлених податків для найдрібніших виробників;

– емпіричне обґрунтування ставок сплаченого й отриманого ПДВ у сільському господарстві для обнулення сальдо, що перераховується до бюджету;

– розрахунки з бюджетом за ПДВ у кінці року;

– виключення подвійного оподаткування в сільськогосподарських кооперативах.

Регулювати величину податкоємності й досягнути стимулюючої дії податкової системи на виробництво можна на основі нормативу податкоємності. Доцільно застосовувати два методи обґрунтування величини податкоємності: на основі проектованої шкали нормативу податкоємності та багатофакторних моделей. Перший метод дозволяє зберегти надходження до державного бюджету й одночасно знизити рівень оподаткування до раціонального рівня. Другий метод розроблений на основі багатофакторних моделей. Він дозволяє встановити ефективність оподаткування шляхом порівняння фактичної суми податків з розрахунковою, визначеною з урахуванням ресурсів підприємств АПК.

Державне регулювання агропромислового сектора економіки шляхом підтримки виробників є пріоритетним напрямом стратегічної аграрної політики більшості розвинених країн. При цьому застосовують багато економічних важелів (платежі з бюджету, компенсації витрат виробництва, підтримка цін, субсидії на вдосконалення виробничої структури, розробка і здійснення різних програм), дія яких створює сприятливу кон'юнктуру для забезпечення стійкого функціонування АПК й формування ефективної соціально-виробничої інфраструктури в сільській місцевості. Незважаючи на те що Україна перебуває в дещо інших умовах, ніж розвинені країни, їх досвід дуже корисний для подальшого дослідження.

Система оподаткування підприємств АПК забезпечує концентрацію в безпосередньому розпорядженні держави фінансових ресурсів для виконання найголовніших загальнодержавних та соціальних завдань АПК. Через податки, пільги, фінансові санкції, що є невід'ємною частиною системи оподаткування, держава висуває єдині вимоги до ефективності господарювання АПК, які стимулюють досягнення встановленої мети, раціональне використання підприємствами залишених у них доходів на виробничий розвиток, створюючи при цьому рівні умови для всіх учасників аграрного виробництва. Необхідно прагнути до організації такої структури системи управління оподаткуванням, яка дозволить за даного

розвитку продуктивних сил досягти найбільш економного й ефективного використання земельних, матеріальних і трудових ресурсів з гарантією їх відтворення.

Економічні реформи останніх років в АПК Полтавської області стали основою багатоукладної економіки й передумовами для розвитку ринкових відносин. Однак рівень прибутків більшості товаровиробників не дозволяє їм здійснювати не лише розширене, але і просте відтворення, підтримувати й оновлювати матеріально-технічну базу й соціальну інфраструктуру. У цих умовах необхідно вжити всіх заходів щодо фінансового оздоровлення аграрного сектора області, стабілізації сільськогосподарського виробництва й забезпечення його відтворення. Цьому сприяє вироблення науково вивіреної стратегії державного регулювання АПК Полтавської області, яка ґрунтується на аналізі розвитку агропромислового комплексу та сучасної системи його оподаткування.

Продукція сільського господарства Полтавської області у 2012 р. збільшилася на 44,8 % відносно рівня 2005 р. Під урожай 2012 р. сільськогосподарські культури було посіяно на площі 1710,6 тис. га, зокрема аграрними підприємствами – на 1323,3 тис. га (77,4 %), господарствами населення – на 387,3 тис. га (22,6 %). Порівняно з 2011 р. загальна посівна площа збільшилась на 3,2 тис. га (на 0,2 %). У 2012 р. індекс обсягу сільськогосподарського виробництва порівняно з 2011 р. становив 89,7 %, зокрема у сільськогосподарських підприємствах – 87,5 %, у господарствах населення – 93,5 % [7].

В АПК Полтавської області відбулися зміни. Відновлення рівня реальних доходів і зростання цін зумовили деяке поліпшення фінансового становища сільськогосподарських підприємств. Триває зростання продуктивності в галузі: збільшилися надої корів, несучість курей, скоротився падіж худоби. Зростання грошових надходжень у галузь стає важливою передумовою скорочення бартерного обороту (в усіх його проявах), а також поліпшення фінансового становища підприємств. Зменшення виробництва продукції АПК у Полтавській області обумовило збільшення питомої ваги господарств населення, продукція яких зросла з 22,2 % у 1990 р. до 36,4 % в 2011 р., тобто на 14,2 %. У господарствах населення в 2012 р. вирощено 99,2 % загального врожаю плодів і ягід, 98,0 % овочів, 97,8 % картоплі, 18,8 % зерна, 16,6 % соняшнику на зерно [7].

Агропродовольчий сектор Полтавської області не ізольований від економіки країни і, безумовно, стикається з тими ж проблемами, що й інші сектори: фінансовою нестабільністю, відсутністю законодавчих гарантій прав власності й виконання контрактів, низьким рівнем менеджменту та ін. Унаслідок перетворень у сільському господарстві приблизно три чверті угідь мають різну форму приватної власності. Колгоспи й радгоспи реформовані на нові господарські організації. Сформувався абсолютно новий сектор фермерських господарств, який дає вихід індивідуальній підприємницькій активності для частини сільського населення області. Аграрне виробництво почало реагувати на ринкові сигнали, збільшуючи виробництво за умов зростання попиту і згортаючи його в протилежному разі. Приватні підсобні господарства населення (як сільського, так і міського) створили умови для самозабезпечення продуктами харчування в період кризової перебудови суспільства та соціальної нестабільності. Іншим помітним трендом після кризового розвитку стало розширення виробництва в господарствах населення, у яких збільшилися угіддя картоплі та інших овочів, зросло виробництво м’яса й молока. Господарства населення зараз виробляють майже половину як рослинної, так і тваринної продукції.

На сьогодні для основних джерел розвитку агропродовольчого сектора характерні інституціональні перетворення і збільшення попиту на продукцію. Зростання

реалізації продукції сільськогосподарськими товаровиробниками дозволило збільшити фінансові надходження і уможливило нормальне для ринкової економіки кредитування сектора. Рентабельне сільське господарство – це можливість поповнення місцевих бюджетів сільських районів і відповідно розвитку сільської місцевості. У свою чергу, ці заходи допоможуть глибше реструктуризувати сільськогосподарське виробництво.

В АПК Полтавської області, що відображає загальну ситуацію в країні, погіршується матеріально-технічне забезпечення. Так, парк тракторів, зернозбиральних і кукурудзозбиральних комбайнів у сільськогосподарських підприємствах Полтавської області в 2011 р. знизився порівняно з 1991 р. на 57,0 %, 64,2 % і 77,2 % відповідно. Порівняно з 2005 р. парк скоротився відповідно на 19,0 %, 16,3 % і 41,4 %. Як бачимо, статистичні дані наочно підтверджують тенденцію постійного скорочення парку техніки, що працює на підприємствах агропромислового комплексу Полтавської області [7, с. 121].

Порівняно з 1995 р. посівна площа зернових та зернобобових культур збільшилася у 2012 р. до 950,9 тис. га (на 56,5 %), а посівна площа кормових культур зменшилася до 156,7 тис. га (більше ніж у 4,3 разу) (рис. 1).

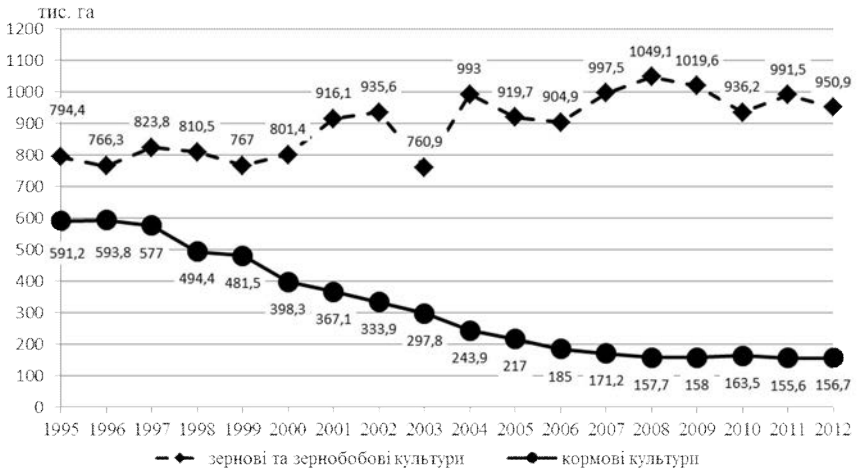

Рис. 1. Посівні площі сільськогосподарських культур Полтавської області в 1995–2012 рр.

Статистичні дані вказують на критичне для розвитку АПК Полтавської області падіння обсягів унесення добрив під сільськогосподарські культури у 2012 році порівняно з 1990 р. Внесення органічних добрив у 2011 р. зменшилося майже в 12 разів порівняно з 1990 р. Винесення поживних речовин з ґрунту в середньому в 4 рази перевищує їх внесення з добривами. Занепадає меліорація. Немає надійної системи контролю якості продовольства та його виробництва.

Необхідно відмітити позитивну тенденцію збільшення виробництва основних сільськогосподарських культур у Полтавській області в 1995–2012 рр. Водночас спостерігається стійка негативна тенденція зменшення поголів'я худоби та птиці (рис. 2).

Рівень рентабельності основних видів продукції сільськогосподарських підприємств області в 2011 р. порівняно з 2005 р. збільшився за такими позиціями: соняшник – на 56,0 %, зернові та зернобобові культури – 24,4 %, плоди – 16,0 %, молоко й молочні продукти – 8,1 % [7, с. 34]. Це відбувається на фоні критичного зниження рентабельності виробництва м'яса птиці та яєць, м'яса свиней та великої рогатої худоби, вирощування картоплі.

Статистичні дані підтверджують нагальну потребу вдосконалення оподаткування АПК, його переходу до концепції стратегічного управління, що дозволить поліпшити постачання населення Полтавської області продуктами харчування, гарантувати продовольчу безпеку цього важливого для України регіону.

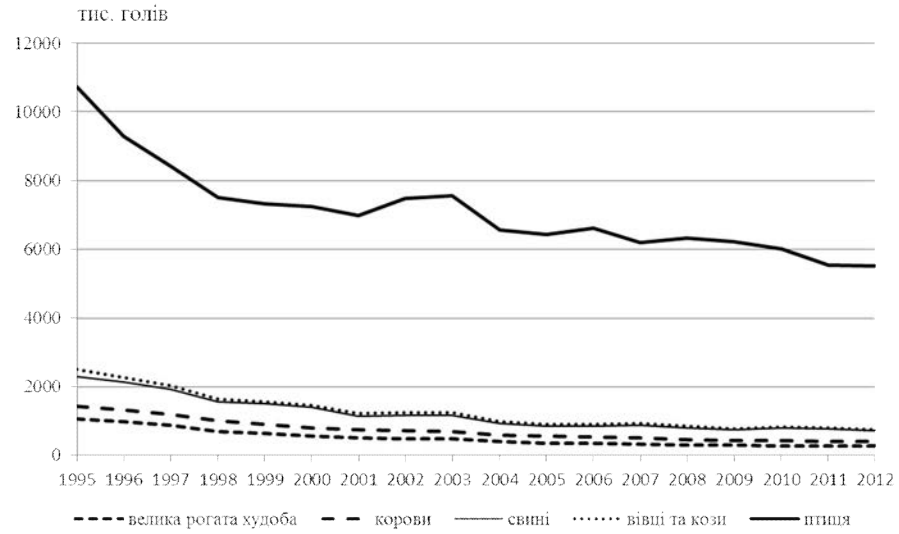

Рис. 2. Поголів'я худоби та птиці у 1995–2012 рр.
(джерело: авторська розробка)

Для з'ясування прогнозного значення податкових надходжень доцільно застосовувати багатофакторний кореляційно-регресійний аналіз, у результаті якого на основі розрахунку коефіцієнтів кореляції встановлюють чинники, що істотно впливають на величину податкових надходжень. Застосування методів моделювання процесів податкових надходжень АПК дозволяє вдосконалити процес складання короткострокових і середньострокових податкових бюджетів (у тому числі й податкових календарів). На основі моделювання податкових надходжень АПК підприємствам комплексу можна побудувати оптимальний план руху грошових коштів і тимчасового розміщення сум, що підлягають сплаті до бюджету або постачальникам.

В ході модернізації моделі до неї можуть бути додані й інші чинники, пов'язані зі специфікою оподаткування АПК: параметри найбільш значущих для підприємства обов'язкових платежів (земельного податку, акцизів тощо), чинники податкового ризику, деталізовані дані про супутні матеріальні потоки та ін.

Для визначення ефективності фіскальної політики підприємства доцільно застосовувати коефіцієнт ефективності фіскальної політики – відношення фактичних податків до їх розрахункової величини. Це дозволить підвищити якість порівняльного аналізу й точність оцінки при використанні разом з традиційними показниками ефективності.

Необхідно застосовувати методи парних порівнянь і виділення пріоритетів у процесі економічної оцінки земель. Розроблена нами нова методика забезпечує високу точність і наукову обґрунтованість податкового аналізу, прогнозів сільськогосподарського виробництва, земельно-оцінних робіт і на цій основі – ухвалення оптимальних управлінських рішень, що дозволить підвищити ефективність господарської діяльності підприємства АПК у цілому.

Висновки.

Для України цікавий і корисний досвід застосування раціональних елементів в організації системи державного регулювання сільськогосподарського виробництва в країнах з розвиненою економікою: встановлення щадного оподаткування сільськогосподарських підприємств і селянських господарств; підтримка рівня цін на різні види продуктів; виділення дотацій на 1 га земельної площі, умовну голову худоби; пільгове кредитування селян, основним принципом якого є часткова компенсація чинної процентної ставки з бюджетних коштів; фінансування державних наукових досліджень та інформаційно-консультативного обслуговування; пряма продовольча допомога нужденним заходами неринкового характеру; бюджетне субсидування інфраструктури в сільській місцевості; розробка і прийняття нормативно-правових актів як найбільш важливого й дієвого напряму впливу держави на аграрний сектор. Податкове регулювання діяльності підприємств можна визнати ефективним, якщо воно дозволяє швидко «реагувати» на змінні умови господарювання, попереджати негативний вплив чинників зовнішнього середовища, удосконалювати механізм проведення фіскальної політики.

Структура податків і зборів в організаціях, зайнятих у сільському господарстві України, істотно викривлена в бік соціальних платежів порівняно з іншими галузями економіки. Вона не сприяє ефективній реалізації стимулюючої функції оподаткування. Потрібна перебудова цієї системи: прямі податки й оподаткування виробничого й ресурсного потенціалу та доходу, гармонізація її структури. Для підвищення ефективності функціонування податкової системи інформація про розмір адміністративних витрат на введення нових і реалізацію існуючих податкових механізмів має бути відкритою. Повинна здійснюватися оцінка не лише адміністративних витрат податкових органів, але й економічних витрат платників податків.

Для вдосконалення інформаційного забезпечення державного управління АПК Полтавської області необхідно створити регіональну інформаційно-консультаційну службу на базі Полтавської державної аграрної академії.

Бібліографічні посилання

1. **Мельник В. М.** Домінанти податків і оподаткування та забезпечення повноти їх дії: автореф. дис. … д-ра екон. наук : спец. 08.00.08 / В. М. Мельник; Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – К., 2007. – 31 с.
2. **Меркулова Т. В.** Інституційні основи оподаткування та податкового регулювання економіки : автореф. дис. … д-ра екон. наук : спец. 08.01.01 ; 08.04.01 / Т. В. Меркулова; Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – К., 2006. – 36 с.
3. **Скрипник А. В.** Моделювання податкової політики у трансформаційній економіці : автореф. дис. … д-ра екон. наук : спец. 08.03.02 / А. В. Скрипник; Київ. нац. екон. ун-т. – К., 2004. – 32 с.
4. **Шаблиста Л. М.** Державне регулювання структурних зрушень в економіці України : автореф. дис. … д-ра екон. наук : спец. 08.02.03 / Л. М. Шаблиста; НАН України; Ін-т екон. прогнозування. – К., 2003. – 32 с.
5. **Марусік О. О.** Економічний механізм стимулюючої системи оподаткування сільського господарства : автореф. дис. … канд. екон. наук : спец. 08.07.02 / О. О. Марусік; Півд. філ. «Крим. агротехнол. ун-т» Нац. аграр. ун-ту. – Сімф., 2006. – 21 с.
6. **Клебанова Т. С.** Моделювання податкового навантаження в умовах трансформаційної економіки : монографія / Т. С. Клебанова, Г. С. Ястребова. – Х. : ИНЖЕК, 2009. – 268 с.
7. Сільське господарство області у 2012 році : стат. зб. / за ред. Л. М. Безхлібняк. – Полтава, 2013. – 272 с.
8. **Ястребова Г. С.** Моделювання податкового навантаження підприємства в умовах трансформаційної економіки : автореф. дис. … канд. екон. наук : спец. 08.00.11 / Г. С. Ястребова ; Харк. нац. екон. ун-т. – Х., 2009. – 22 с.

Надійшла до редколегії 23.12.13

УДК 330.31:330.15

Г. Ю. Єлісєєва
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна

СТАТИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ЗЕЛЕНОЇ ЕКОНОМІКИ В СТРУКТУРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Розглянуто питання розвитку зеленої економіки в країнах світу як в теоретичному аспекті, так і практичному застосуванні. Узагальнено визначення поняття *зелена економіка*. Проаналізовано системи оцінки розвитку зеленої економіки в національній економіці.
Ключові слова: зелена економіка, статистичні показники, оцінка, використання природних ресурсів.

Рассмотрены вопросы развития зеленой экономики в странах мира как в теоретическом аспекте, так и в практическом применении. Обобщены определения понятия *зеленая экономика*. Проанализированы системы оценки развития зеленой экономики в национальной экономике.
Ключевые слова: зеленая экономика, статистические показатели, оценка, использование природных ресурсов.

The questions of green economy development in the world are discussed in the article from a theoretical and applied point of view. The definition of green economy is generalised. Evaluation systems of green economy development in national economy are analysed.
Keywords: green economy, statistical indicators, evaluation, use of natural resources.

Визначення зеленої економіки є близьким за змістом до визначення сталого розвитку. Одночасно, конценція зеленої економіки пропонує спосіб досягнення сталого розвитку шляхом забезпечення ефективного використання природних ресурсів у господарській діяльності. Політика зеленої економіки відбувається в двох основних напрямах: озеленення економічного зростання та пошук потенціальних можливостей, що виникають у результаті впровадження принципів зеленої економіки.

У табл. 1 подані визначення зеленої економіки, запропоновані різними міжнародними організаціями.

Отже, узагальнивши наведені трактування «зеленої економіки», пропонуємо власне: зеленою є така економіка, яка приводить до підвищення добробуту людей і досягнення соціальної справедливості з одночасним зниженням ризиків для навколишнього середовища за рахунок сталого економічного зростання, що включає розробку політичних рішень з упровадження енергоефективних технологій та методів «чистого виробництва».

Показники оцінки зеленої економіки повинні відповідати загальним критеріям, застосовуваних до статистичних показників, із метою забезпечення порівнянності даних у часі та просторі, а також критеріям, визначеним ОЕСР, для забезпечення їхньої придатності під час формування політики держави, тобто статистичні показники повинні бути достовірними, вимірними, порівняними, політично значущими, відносно доступними з точки зору витрат на збір, обробку та надання інформації та корисними в комунікації (зрозумілими як для цільової аудиторії, так і для широкої громадськості).

Деякі показники, запропоновані міжнародними організаціями, не можуть бути розраховані на сьогодні через високі витрати на збирання та обробку статистичних даних. Виявлення необхідних напрямів розвитку статистичної інформації може служити стимулом для поліпшення збору та обробки даних.

© Єлісєєва Г. Ю., 2014

Таблиця 1

Поняття «зелена економіка»

Автор, джерело	Визначення
Програми ООН з навколишнього середовища [9]	Зеленою є така економіка, яка приводить до підвищення добробуту людей і досягнення соціальної справедливості
Програми ООН з промислового розвитку [8]	Озеленення промисловості є методом досягнення сталого економічного зростання, що включає розробку політичних рішень, поліпшення виробничих процесів та підвищення продуктивності ресурсів
Цільова група Міжнародної торгової палати з питань «зеленої економіки» [1]	«Зелена економіка» – це така економіка, при якій економічне зростання та відповідальність за навколишнє середовище функціонують разом, посилюючи один одного та одночасно підтримуючи прогрес у питаннях соціального розвитку
Ріо +20 [10]	«Зелена економіка» має бути засобом досягнення сталого розвитку та боротьби з бідністю
ОЕСР [12]	«Зелене економічне зростання» – це економічне зростання та розвиток економіки за умови безперервного використання ресурсів і надання природними активами екологічних послуг, від яких залежить добробут суспільства
С. Степаненко [2]	«Зелений бізнес» – це комерційна діяльність, спрямована на отримання прибутку від продажу екологічних товарів і послуг
Ж. Френд [5]	«Зелене підприємництво» визначається як екологічно дружнє підприємництво, у тому числі використання органічних і натуральних продуктів для побудови заводів, посилення захисту від викидів парникових газів
Л. Зсолнай [14]	Зелений бізнес – це бізнес, що застосовує концепцію захисту навколишнього природного середовища для різних функцій бізнесу
А. Гілберт [7]	Зелена ділова активність – це будь-яка діяльність, що здійснюється з обмеженим негативним впливом на екологію або безпосередньо приносить користь навколишньому природному середовищу

Важливою під час вивчення зеленої економіки стає оцінка розвитку зеленої промисловості, торгівлі зеленими продуктами та створення зелених робочих місць. Незважаючи на широке обговорення цих питань у науковому середовищі, на сьогодні не існує єдиного визначення категорій зеленої промисловості та зелених робочих місць. У 1999 р. ОЕСР спільно з Євростатом видала першу працю з питань оцінки виробництва екологічних товарів і послуг. У 2010 р. Євростат розробив принципи визначення зеленої промисловості та подав перший набір даних для деяких країн Європи. Але для розробки системи оцінки розвитку зеленої економіки цього недостатньо.

Оцінка динаміки створення фірм і підприємництва в цілому щодо екологічних товарів, послуг і технологій включає в себе два аспекти: оцінка зеленого підприємництва як джерела інновацій, а також як джерела економічних можливостей для економічного зростання. Показники природоохоронної діяльності підприємництва відображають потенціал зеленої економіки як джерела інновацій, у той час як показники зайнятості в зеленій економіці є оцінкою її соціального потенціалу.

Національні статистичні агентства світу намагаються розробити системи статистичних показників для оцінки й розвитку зеленої економіки як індикаторів попиту на зелену продукцію. Усі запропоновані показники засновано на даних системи еколого-економічного обліку (СЕЕО), розробленої та схваленої статистичною комісією ООН у 2012 р. як міжнародний стандарт.

Розробка концепції статистичної оцінки «зеленої економіки» особливо важлива для визначення напрямів розвитку статистичного обліку СЕЕО. Умова порівнянності даних у часі та просторі вимагає міжнародного узгодження методики розрахунку індикаторів. На сьогодні існують різні міжнародні бази даних, що забезпечують узгодження частин загальної картини, зокрема енергетична база даних Міжнародного енергетичного агентства (МЕА), база даних Продовольчої і сільськогосподарської організації (ФАО) ООН щодо землекористування, водокористування та сільськогосподарського виробництва, а також база даних Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату (РКЗК ООН) з викидів парникових газів. Одночасно, існують бази статистичних даних, побудовані різними дослідницькими групами, які часто не мають офіційного статусу, але можуть бути використані для індикативного планування.

На сьогодні існує багато невирішених проблем, пов'язаних з оцінками природних активів та екологічних послуг, тому проблема комплексної оцінки зеленої економіки є актуальною.

Найбільш важливими напрямами розвитку статистичного обліку зеленої економіки є:

– облік запасів і використання природних ресурсів, їхній кількісний та якісний аналіз в абсолютному та грошовому виразі;

– облік викидів і поглинання відходів для визначення та корегування критичних меж використання ресурсів;

– облік матеріальних потоків на більш деталізованому рівні, у тому числі облік споживання сировини для ведення господарської діяльності шляхом оцінки обсягу видобутку корисних копалин;

– облік екологічних факторів, що впливають на інноваційний розвиток та якість життя, зокрема показники стану здоров'я населення та його взаємозв'язку зі станом навколишнього середовища, а також економічні та соціальні втрати, пов'язані з погіршенням здоров'я;

– облік біологічного, зокрема видового і екосистемного різноманіття;

– облік показників економічного потенціалу підприємств, обумовленого розвитком зеленої економіки.

Під час розробки та збирання інформації для перелічених показників виникають певні труднощі. По-перше, ціни на активи відображають вартість наданих екологічних послуг і враховують інтереси майбутніх поколінь лише за умови повної інформації.

Спільним питанням при побудові та інтерпретації багатьох зелених показників, є визначення ступеня взаємозамінності природних ресурсів, у тому числі між природним, людським і виробленим капіталом. Показник взаємозамінності є динамічним, і залежить від технічного прогресу або зміни в структурі споживання. Водночас показники продуктивності можуть маскувати потенціал заміщення одного дефіцитного або екологічно шкідливого ресурсу на інший.

Проблеми обліку національного багатства виникають під час побудови показників продуктивності природного капіталу, що пов'язано з відсутністю вичерпних даних про запаси природного капіталу й можливості його використання. Багато показників, що відображають стан навколишнього середовища, описуються нелінійною залежністю і вони мають граничні значення. Навіть якщо нелінійність цих показників цілком визначено, їх важко врахувати в побудові узагальнювальних

показників. Уведення узагальнювальних показників порогових значень є складним завданням, особливо з огляду на невизначеність. Прикладом обліку порогового значення є показник впливу забруднення повітря на здоров'я населення.

Порівняння поточного та майбутнього розвитку вимагає оцінки ставки дисконтування інтересів теперішніх та майбутніх поколінь. Рівень ставки дисконтування впливає на оцінку впливу економічної діяльності на довкілля та відображає соціальні і політичні пріоритети. Наприклад, оцінка вченими Великобританії та США можливих негативних наслідків відрізняється у декілька разів через застосування різної ставки дисконтування.

Наявність показників також є необхідною умовою для обґрунтування необхідності розвитку «зеленої економіки» на політичному рівні. Для підвищення інформованості громадськості та надання цільових показників, щоб оцінити ефективність політичних рішень із цього питання, потрібно узгодити систему показників.

Найбільш прийнятними показниками оцінки динаміки озеленення економічного зростання є оцінка зміни його впливу на довкілля за допомогою показнинів ресурсоефективності, екологічного декаплінгу, а також впливу на рівень соціального розвитку.

Для оцінки економічного потенціалу розвитку зеленої економіки важливо визначити критерії класифікації та виділити види економічної діяльності, що належать до зеленої економіки. Система еколого-економічного обліку, розроблена з метою оцінки взаємозв'язків між економічною діяльністю та її впливом на довкілля, на жаль, також не наводить чіткого визначення зелених видів економічної діяльності. Вона є базою для розрахунку показників ефективності, продуктивності та інтенсивності використання природних ресурсів.

На сьогодні не існує однозначного визначення тих видів економічної діяльності, які можна беззаперечно віднести до зеленої економіки, що унеможливлює проведення обліку зелених видів економічної діяльності.

Щоб виділити зелені види економічної діяльності, статистичні бюро світу намагаються максимізувати використання наявних джерел даних, у тому числі пропонується використання даних системи національних рахунків та класифікації товарів та послуг, узгоджених на міжнаціональному рівні.

За відсутності узгодженої методики визначення зелених видів економічної діяльності різні вчені визначають їх по-різному: базуючись на аналізі виробничих процесів та обсягів використаних ресурсів або на аналізі характеристик готових продуктів та послуг, що надаються. Наприклад, системи екологічного маркування включають обидва підходи, а схеми екологічного менеджменту зосереджуються на процесах організації виробництва.

Євростат визначає сектор екологічних товарів і послуг (СЕТП) як статистичну систему, розроблену з метою визначення галузей, які виробляють екологічні – або зелені – товари і послуги, робітників, що беруть участь у їхньому виробництві [4]. У зв'язку з відсутністю основних визначень зеленого зростання деталізація СЕТП має кілька проблем.

По-перше, СЕТП виокремлює «ті види економічної діяльності, основною метою яких є зменшення або повне усунення тиску на довкілля, або більш ефективне використання природних ресурсів». Існує дуже обмежений перелік видів економічної діяльності, основною метою яких є покращення стану довкілля. Загальна тенденція

полягає в покращенні енергоефективності виробництва та використанні окремих товарів, що має тільки побічний ефект.

По-друге, виробництво екологічних товарів і послуг має потенціал для економічного зростання і покращення рівня зайнятості та одночасно сприяє переходу до зеленої економіки. До показників цієї групи належить рівень зайнятості у секторі виробництва екологічних товарів і послуг (%) та частка «зелених» підприємств в економіці (%).

Інтерпретуючи ці показники, потрібно зазначити, що вони дають часткове уявлення про обсяги господарської діяльності, які відносять до зеленої економіки. На сьогодні не існує єдиного міжнародного стандарту з визначення видів економічної діяльності щодо виробництва екологічних товарів і послуг. Такий стандарт може бути розроблено в межах системи еколого-економічного обліку ООН. Євростат надає дані щодо обсягу екологічних товарів та послуг для деяких країн Європи, ОЕСР надає дані про рівень зайнятості в основних екологічних галузях.

Сучасна класифікація товарів та послуг, на жаль, не включає інформації про мету використання того чи того товару, що виробляється. Найбільш вірогідним варіантом збору такої інформації є вибіркове опитування покупців, що не є достатньо достовірним під час аналізу розвитку зеленої економіки та формування державної політики.

Комісія ООН зі сталого розвитку [11] пропонує оцінювати «зелене зростання» за критерієм впливу на окремі сектори економіки: промисловість, товари та послуги, зайнятість, освіта, НІОКР та фінансовий сектор. За цією класифікацією також не можливо виокремити зелену частину економіки, оскільки наявні дані не достатньо деталізовані.

У ході аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду ми дійшли висновку про недоцільність на сучасному етапі розвитку національної та міжнародної статистики зосереджувати увагу на виокремленні сектору зелених товарів та послуг з національної економіки. Важливою є оцінка динаміки озеленення національної економіки, оскільки такий аналіз дозволяє оцінити зміну впливу на довкілля нової моделі економіки, проаналізувати чинники та виявити найбільш ефективні методи зменшення тиску на довкілля від економічної діяльності. Перевагою такої оцінки є те, що вона може бути проведена на основі наявних статистичних даних.

Євростат особливо підкреслює роль статистичних даних для аналізу озеленення економіки та використання інформації в процесі розробки політичних рішень, моделювання та аналізу розвитку зеленої економіки. Аналіз озеленення економіки на основі статистичних даних є економічно ефективним способом задоволення потреб користувачів. Поява нових користувачів інформації часто супроводжується необхідністю деяких змін в чинній системі, для того щоб отримати достовірні результати аналізу [3].

На сьогодні жоден інтегральний показник розвитку «зеленої економіки» не є широко визнаним.

ОЕСР пропонує використовувати набір ключових показників, які повинні відображати розвиток «зеленої економіки», пов’язуючи відповідні екологічні показники з показниками поточної або майбутньої економічної діяльності, а також рівнем благополуччя [6]:

– показник використання природних ресурсів (різниця у запасах природних ресурсів);

– показник використання земель за категоріями, у % від загальної кількості земель;

– показники продуктивності / інтенсивності / використання природних ресурсів (відношення валового внутрішнього продукту до обсягу використаних природних ресурсів або спожитих екологічних послуг);

– продуктивність неенергетичних ресурсів: відношення ВВП до внутрішнього споживання ресурсів або ВВП до обсягу спожитої сировини;

– показник «зеленої» багатофакторної продуктивності (враховує використання природних ресурсів у явному вигляді, а також шкоду, завдану довкіллю);

– показники якості життя, зумовлені станом навколишнього середовища;

– показник валового внутрішнього продукту є прийнятим для вимірювання продуктивності природних ресурсів, а також для вивчення питань зайнятості в зеленій економіці.

Розширена модель економічного зростання повинна також ураховувати можливі зміни показників матеріального добробуту, таких як реальний чистий дохід, що враховує зміни природних запасів. Показник чистого національного доходу, у свою чергу призначений для оцінки матеріального добробуту окремих осіб і домашніх господарств. Цей показник ураховує амортизацію основних засобів та нематеріальних активів, а також рух доходів між резидентами країни та рештою світу. Іншим важливим показником є показник реальних доходів населення, оскільки відображає зміни умов торгівлі, розвиток експортних цін порівняно з цінами імпорту.

У середньостроковій і довгостроковій перспективі моніторинг економічної діяльності включає ВВП як показник загального доходу, а також показник реального багатства країни, який включає вироблений, природний, соціальний і людський капітал. Організація Об'єднаних Націй та ЮНЕП провели оцінку реального багатства для 20 країн з 1990 до 2008 року. Було встановлено, що капітал здоров'я стосовно до інших форм капіталу становить у середньому 95 % загального багатства [13].

Світовим банком було проведено дослідження з вимірювання багатства в комплексі з відповідними макроекономічними показниками. Для оцінки стійкості економічного розвитку країн Світовий банк використовує показник скоригованих чистих накопичень (СЧН), який розраховують як різницю між валовими національними заощадженнями і зносом виробленого капіталу, чистим приростом людського капіталу, виснаженням природних ресурсів та майбутніми збитками внаслідок викидів вуглекислого газу і шкоди для здоров'я людини. Негативні значення показника свідчать про нестійкість поточної моделі розвитку суспільства. Позитивні значення показника СЧН можуть умовно вказувати на стійкий розвиток, у зв'язку зі зміною ступеня взаємозамінності різних форм капіталу завдяки науково-технічному прогресу. Світовий банк також наводить оцінку скоригованого чистого національного доходу, розраховуваного як різниця між чистим національним доходом та використанням природних ресурсів, та зазначає, що цей показник може бути оцінкою «озеленення» економіки [6].

Структура попиту підприємств, домогосподарств, уряду формує структуру пропозиції всередині країни і за кордоном та в цілому визначає структуру економічного зростання країни. Існує багато політичних інструментів, таких як податки, субсидії або правове регулювання, що впливають на поведінку споживача з метою зміни структури попиту, та є наслідком структури економіки. Розмір і структура державного споживання є важливим чинником озеленення економіки.

Таким чином, показники, що характеризують модель поведінки домогосподарств та державне споживання, наприклад показник споживання органічно чистої

продукції та відносних цін на такі товари, можуть служити індикаторами тенденцій розвитку зеленої економіки. Основними показниками, що допомагають оцінити поведінку споживачів, є рівень їхньої поінформованості, освіти, наявності та якості інформації щодо екологічно чистих технологій. Недоліком таких показників є обмеженість даних для міжнародних порівнянь.

Більшість екологічних проблем, а саме: зміни клімату, погіршення стану навколишнього природного середовища, зменшення біорізноманіття, можна пояснити неврахуванням зовнішнього впливу господарської діяльності на довкілля при управлінні економічним розвитком. Для включення цього впливу в розрахунки собівартості продукції або в планування нової стратегії розвитку підприємства, області, країни науковці пропонують визначити екологічні послуги, тобто послуги, що надає довкілля, як окремий ресурс, що може бути вичерпано за умови несталого використання.

На сьогодні існує два підходи до визначення екологічних послуг. З одного боку, можна сказати що, викидаючи парникові гази, виробництво використовує екологічну послугу, а саме: здатність атмосфери поглинати парникові гази. З іншого боку, ці викиди можуть розглядатися як негативний випуск виробництва.

Система національних рахунків ураховує екологічні послуги, пов'язані з використанням землі, мінеральних та енергетичних ресурсів, певних біологічних та водних ресурсів, за умови наявності грошової вигоди для їхнього власника.

Оскільки зміна багатофакторної продуктивності вимірюється як різниця між зміною обсягу випуску продукції і зміною кількості ресурсів, необхідних для його виробництва, зростання неврахованих екологічних послуг відображається в розрахунках як підвищення багатофакторної продуктивності. Отже, безпосереднє включення ключових екологічних послуг в емпіричний аналіз допоможе більш точно визначити фактори економічного зростання та шляхи його озеленення.

ОЕСР визначає послуги, які потрібно включати до розрахунку, як такі, що впливають на стале використання природного капіталу, тобто до системи показників було включено показник вуглецевої продуктивності виробництва, оскільки динаміка цього показника є важливою для оцінки розвитку зеленої економіки, тоді як показник використання сонячної енергії на одиницю продукції не було включено.

Вартість екологічних послуг може бути визначено на основі оцінки витрат, пов'язаних із зменшенням інтенсивності забруднення навколишнього природного середовища.

Висновки.

Для проведення оцінки розвитку зеленої економіки необхідно впровадити систему еколого-економічного обліку (СЕЕО) на основі системи, запропонованої ООН, на міжнарожному рівні, вживання узгоджених визначень видів економічної діяльності, що стосуються зеленої промисловості та зелених робочих місць, використання порівнюваних ключових індикаторів, що уможливлює статистичну оцінку розвитку зеленої економіки в просторі й часі. Щоб система показників розвитку «зеленої економіки» широко використовувалася політиками, ЗМІ, бізнес-спільнотою та громадськістю в цілому, вона має бути заснована на загальнодоступних даних, повинна мати чітке визначення та розроблену методологію збирання.

Бібліографічні посилання

1. Звіт Комісії Міжнародної Торгової Палати з навколишнього середовища та енергетики «Десять умов переходу до «Зеленої Економіки» № 213-18.7 – 27 жовтня 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.iccua.org/sites/default/files/10_conditions_green_economy_ukr.pdf
2. **Степаненко Б. В.** Фінансування зеленого бізнесу у контексті забезпечення сталого розвитку / Б. В. Степаненко // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 12. – С. 75–81.
3. **Becker Ralf** «Adapting statistical classifications to green growth measurement» Presentation made at the International Seminar on Green Economy and Official Statistics.ав Seoul, Republic of Korea. 6–8 July 2011 [Електронний ресурс] / Ralf Becker. – Режим доступу : http://unstats.un.org/unsd/green_economy/korea/presentations/Presentation_RB.ppt
4. Eurostat The Environmental Goods and Services Sector: A data collection Handbook. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-RA-09-012/EN/KS-RA-09-012-EN.PDF
5. **Friend G.** The Truth about Green Business / G. Friend. – New Jersey: Pearson Education. – 2009. – P. 240.
6. GGKP Moving towards a Common Approach on Green Growth Indicators // Green Growth Knowledge Platform scoping platform. – 2013. – 44 p.
7. **Gilbert A. J.** The value of green marketing education at the University of Wisconsin-La Crosse [Електронний ресурс] / A. J. Gilbert. – Режим доступу : http://www.uwlax.edu/URC/JUR-online/PDF/2007/gilbert.pdf
8. UNIDO. Green Industry Initiative. United Nations Industrial Development Organisation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unido.org/what-we-do/environment/resource-efficient-and-low-carbon-industrial-production/greenindustry/green-industry-initiative.html
9. OECD «Towards Green Growth: Monitoring Progress – OECD Indicators», OECD, Paris [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.oecd.org/greengrowth/ 48224574.pdf
10. Pardee Center task force report. Beyond Rio+20: Governance for a Green Economy [Електронний ресурс] // Boston University. – 2011. – 99 p. – Режим доступу : http://www.bu.edu/pardee/files/2011/03/Rio20TFC-Mar2011.pdf
11. **Radermacher W.** Eurostat «Green Economy and Official Statistics» Presentation made at the International Seminar on Green Economy and Official Statistics. Seoul, Republic of Korea. 6–8 July 2011 [Електронний ресурс] / W. Radermacher. – Режим доступу : http://unstats.un.org/unsd/green_economy/korea/presentations/Walter_Radermacher_Korea_July2011_final.pdf
12. UNEP. Green Economy Initiative [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unep.org/greeneconomy/
13. UNEP Inclusive wealth report 2012: measuring progress toward sustainability [Електронний ресурс] // UNEP, UNU – IHDP. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – P. 370. – Режим доступу: http://www.unep.org/pdf/IWR_2012.pdf
14. **Zsolnai L.** 2002. «Green business or community economy?» / L. Zsolnai // International Journal of Social Economics. – № 29(8). – P. 652–662.

Надійшла до редколегії 11.04.2014

УДК 338.12:631.115.8-057.57(477)

О. О. Клокар

Білоцерківський національний аграрний університет, Україна

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ОБСЛУГОВУЮЧИХ КООПЕРАТИВІВ В УКРАЇНІ

Проаналізовано основні проблеми ефективного розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні. Акцентовано увагу на відсутності знань і навичок у селян щодо організації фінансово-господарської діяльності вищенаведених структур.

Ключові слова: сільськогосподарський обслуговуючий кооператив, фахівці кооперативного профілю, аграрний сектор економіки, сільські території, приватний власник.

Проанализированы основные проблемы эффективного развития сельскохозяйственных обслуживающих кооперативов в Украине. Акцентируется внимание на отсутствии знаний и навыков у крестьян относительно организации финансово-хозяйственной деятельности указанных структур.

Ключевые слова: сельскохозяйственный обслуживающий кооператив, специалисты кооперативного профиля, аграрный сектор экономики, сельские территории, частный собственник.

The paper analyzes the basic problems of effective development of agricultural attendant cooperative stores in Ukraine. An emphasis is made on the absence of general knowledge and skills within the farmers' community in respect of organizing financial and economic activity of the above-mentioned institutions.

Keywords: agricultural attendant cooperative store, specialists of co-operative specialization, agrricultural sector of economy, rural territories, private owner.

Становлення соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні, забезпечення високого рівня зайнятості населення, підвищення його добробуту можливі за умови ефективності розвитку насамперед сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Для вирішення цієї проблеми державними структурами прийняті комплексні нормативно-правові документи щодо регулювання діяльності кооперативів в аграрному секторі економіки, зокрема Господарський, Податковий, Земельний та Цивільний кодекси України, Закони України «Про кооперацію» й «Про сільськогосподарську кооперацію» тощо.

Проте якість розвитку сільськогосподарських кооперативів є низькою. Так, їх кількість за останні п'ять років непрогнозовано змінюється (збільшується або зменшується) більш ніж на 100 одиниць щорічно та становить лише 2 % від загальної кількості господарюючих суб'єктів в аграрному секторі економіки [3, с. 10; 4, с. 8; 9, с. 25; 10, с. 10; 11, с. 5; 12, с. 50; 13, с. 22]. Така ситуація дестабілізує соціально-економічний розвиток сільських територій та погіршує якість трудового життя аграріїв у цілому, тому актуальним питанням розвитку аграрного сектору економіки в сучасних умовах є ефективний розвиток сільськогосподарських кооперативів.

Досліджували окреслену проблему такі науковці, як В. Бабаєв, С. Бабенко, Я. Гаєцька-Колотило, В. Зіновчук, В. Семчик, А. Пантелеймоненко та ін. [1; 2; 5–8]. Учені сформували основні засади функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні, проте заходи щодо забезпечення ефективного розвитку вказаних структур висвітлено ними не достатньо.

© Клокар О. О., 2014

Головною метою нашого дослідження є пошук шляхів забезпечення ефективного розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні. Для реалізації мети сформульовані такі завдання: розкрити економічну сутність сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; виділити й проаналізувати основні проблеми ефективного розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та запропонувати шляхи їх розв'язання.

З'ясовано, у результаті аналізу, що сільськогосподарський обслуговуючий кооператив – кооператив, що утворюють шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб – виробників сільськогосподарської продукції – для організації обслуговування, спрямованого на зменшення витрат та/або збільшення доходів членів цього кооперативу під час провадження ними сільськогосподарської діяльності та на захист їхніх економічних інтересів [11, с. 3].

Такий підхід до визначення дозволяє виділити основні проблеми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в аграрному секторі економіки, взаємопов'язані між собою (рис. 1).

Рис. 1. Проблеми забезпечення ефективного розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні (джерело: автор адаптував підхід Я. Гаєцької-Колотило [2, с. 7])

Отже, основними проблемами ефективного розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні є:

– відсутність ефективного приватного власника на селі;

– невизначеність стратегічних, пріоритетних напрямів розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на загальнодержавному рівні й відсутність мотивації кооперативних дій;

– неефективна реалізація міжнародних проектів розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів тощо.

Через відсутність статистичної інформації про різні аспекти першої проблеми нами в 2013 р. було проведене соціологічне обстеження 320 респондентів сільської місцевості Київщини (Білоцерківський, Володарський, Кагарлицький, Сквирський район) тощо за допомогою розробленої автором статті анкети. Вона передбачала варіанти відповідей (на вибір респондентів) щодо основних показників оцінки ефективного приватного власника на селі. Для досягнення репрезентативності вибірки було визначено дві групи респондентів: керівники сільськогосподарських підприємств – 50 %, голови сільських рад – 50 % (табл. 1).

Між уподобаннями керівників сільськогосподарських підприємств і головами сільських рад щодо основних показників оцінки ефективного приватного власника в селах Київської області склався диспаритет. Так, більшість голів сільських рад сконцентрована на ефективності наповнення бюджетів усіх рівнів; забезпеченні зайнятості сільського населення; своєчасності та повноті виплати коштів пайовикам, найманим працівникам; благодійній допомозі в розвитку соціальної інфраструктури села (понад 50 % від загальної кількості відповідей респондентів за кожним наведеним показником).

Керівники сільськогосподарських підприємств надали перевагу лише показникам, що стосуються розвитку трудових ресурсів сільських територій (понад 60 % від загальної кількості опитаних надали перевагу кожному з показників). Разом із тим ефективне та своєчасне наповнення бюджетів усіх рівнів і витрачання коштів на розвиток соціальної інфраструктури села не є для них пріоритетними (не більше 30 % від загальної кількості відповідей респондентів за кожним з описаних показників).

Таблиця 1

Основні показники оцінки ефективного приватного власника в селах Київської області, 2013 р., % до загального числа відповідей

Показники	Керівники	Голови сільрад	У середньому в умовах	
			існуючих	сприятливих
Обсяг та своєчасність сплати приватним власником податків і зборів до бюджетів усіх рівнів	10	50	30	40
Кількість і структура зайнятого в приватного власника населення	60	100	80	100
Обсяг, своєчасність і структура виплати пайових внесків пайовикам	70	100	85	100
Обсяг, своєчасність і структура виплати заробітної плати найманим працівникам	70	100	85	100
Обсяг та структура благодійних внесків на розвиток інфраструктури села	30	70	50	80

Джерело: авторська розробка.

Уважаємо, що різні критерії оцінки ефективного приватного власника на селі свідчать про диспаритет їхніх інтересів. Так, керівники сільськогосподарських підприємств готові повністю підтримати всі заходи щодо формування та використання бюджетних асигнувань лише за наявності сприятливих для них умов розвитку аграрного сектору економіки та держави в цілому (від 40 % опитаних надали перевагу за кожним з наведених показників).

Крім цього, вагомими проблемами ефективного розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які повинні бути вирішені, є:

– відсутність освітянської та організаційної діяльності неурядових організацій та осіб, зацікавлених у створенні сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;

– обмеженість інформації про створення та фінансово-господарську діяльність сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;

– відсутність ініціаторів та організаторів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, відповідної матеріально-технічної бази;

– дефіцит фахівців кооперативного профілю в сільському господарстві;

– недосконаліть законодавчої бази, неузгодженість в оподаткуванні та реєстрації сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;

– некомпетентність працівників державних установ щодо забезпечення розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів тощо.

На наш погляд, рішення наведених проблем можливе лише за умови розробки та ефективної реалізації Державної цільової програми розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в Україні. Вона повинна базуватися на таких позиціях:

– широка пропаганда в засобах масової інформації сільськогосподарської кооперації як одного з видів зайнятості для різних соціально-вікових груп населення (роз'язснення експертами на загальнодержавному та регіональному рівнях переваг, недоліків і перспектив розвитку щодо напряму фінансово-господарської діяльності);

– формування стратегії розвитку сільськогосподарської кооперації, і обслуговуючої зокрема, на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях;

– залучення вищих навчальних закладів аграрного профілю до підготовки фахівців зі створення та розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;

– залучення міжнародних фінансово-кредитних і неприбуткових установ до розробки та реалізації спільних проектів розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в аграрному секторі економіки;

– розвиток дорадчих і консультаційних служб щодо відкриття та основних засад функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;

– пошук і стимулювання створення ініціативних груп щодо організації фінансово-господарської діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, сприяння забезпеченню їх необхідною матеріально-технічною базою;

– залучення фахівців кооперативного профілю до аграрного сектору економіки та їх матеріальне стимулювання;

– вироблення єдиного та оптимального законодавства щодо реєстрації, функціонування та оподаткування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;

– призначення компетентних фахівців державних установ, які відповідатимуть за розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації на всіх рівнях тощо.

Уважаємо, що визначальною складовою вказаної програми повинно бути кадрове забезпечення. Так, нами попередньо було визначено сукупність основних рис і характеристик, які відображають різні професійні та соціально-психологічні лідерські риси селян-ініціаторів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. До них належить стать, вік, стан здоров'я, сімейний стан і склад сім'ї, освіта, професійно-кваліфікаційний рівень, досвід роботи, умови та оплата праці, володіння навичками роботи з ПК, відповідальність та ін.

Наведені складові були включені до анкети соціологічного обстеження з метою виявлення ініціаторів сільськогосподарської кооперації в аграрному секторі економіки. Респондентам було запропоновано оцінити кожну із вказаних рис, виходячи з її важливості, і виразити це в бальній оцінці в діапазоні від 1 (мінімум) до 50 (максимум) балів.

На підставі аналізу відповідей респондентів дано кількісну (бальну) оцінку вказаним вище рисам та характеристикам, які на сьогодні визначають у сільському господарстві ініціативність до розвитку сільськогосподарської кооперації різних категорій сільського населення (табл. 2).

Дані табл. 2 свідчать, що результати соціологічної оцінки різними категоріями сільського населення Київської області лідерських рис і характеристик селян-ініціаторів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів істотно різняться. Більшість керівників висунули достатньо високі вимоги щодо якісних параметрів селян-ініціаторів та їхньої трудової діяльності, зокрема стосовно статі, віку, професійно-кваліфікаційного рівня, досвіду роботи, відповідальності, освіти. Про це свідчить високий середній бал – 40,5 і рівень відповідності всім максимально можливим параметрам – 81 %.

Таблиця 2

Оцінка основних лідерських рис і характеристик селян-ініціаторів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів різними категоріями сільського населення Київської області, 2013 р., бали

Риси, характеристики	Керівники	Голови сільрад	У середньому
Вимоги до умов та оплати праці	20	50	35
Освіта	35	35	35
Професійно-кваліфікаційний рівень	50	45	48
Досвід роботи	50	50	50
Стать	50	35	43
Вік	50	40	45
Відповідальність	50	45	48
Відсутність шкідливих звичок	50	50	50
Володіння навичками роботи з ПК	35	30	33
Стан здоров'я	35	40	38
Сімейний стан, склад сім'ї	20	45	33
Середній бал риси, характеристики	40,5	42,3	41,6
Відповідність усім максимально можливим параметрам, %	81,0	84,6	83,2

Джерело: авторська розробка.

Більш детальне ознайомлення з вимогами керівників дозволило встановити бажаний, з їхньої точки зору, «портрет» найкращого претендента на очолення

ініціативної групи щодо створення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу. Так, це має бути чоловік віком 25–35 років, із професією та кваліфікацією, яка відповідає специфіці цієї діяльності, зі стажем керівної роботи в аграрному секторі економіки (бажано в кооперативі) не менше 3 років, що має почуття відповідальності за доручену справу і не має згубних звичок (алкоголізм, наркоманія, паління). Саме ці якості набрали максимальну кількість балів.

Крім цього, керівники господарств хотіли б, щоб претендент мав відповідну освіту і володів навичками роботи на комп'ютері. Допустимим є середній рівень здоров'я, і практично не впливають на працевлаштування сімейний стан та вимоги до умов праці і заробітку. Разом із тим вимоги голів сільрад до оцінки лідерських рис і характеристик селян-ініціаторів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів дещо нижчі, хоча середній бал майже однаковий із керівниками (42,3). Така ситуація, на нашу думку, свідчить про необхідність залучення до розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації молодих і висококваліфікованих кадрів.

Висновки.

У результаті аналізу проблем ефективного розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні встановлено, що ця категорія передбачає утворення кооперативу через об'єднання фізичних та/або юридичних осіб, які здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції для забезпечення обслуговування, спрямованого на зменшення витрат та/або збільшення доходів членів такого кооперативу під час їхньої фінансово-господарської діяльності та на захист економічних інтересів цих членів.

Такий підхід до трактування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів дозволяє виділити основні проблеми їхнього ефективного розвитку, зокрема відсутність стратегічних і пріоритетних напрямів розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на макрорівні й незацікавленість аграріїв у кооперації в цілому; незабезпеченість освітньої та організаційної діяльності приватних структур і суб'єктів, зацікавлених у створенні сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; відсутність ефективних міжнародних проектів розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; відсутність прозорої та чіткої інформації про створення та функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів тощо.

Крім цього, ефективний розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів можливий виключно за умови розробки та реалізації відповідної Державної цільової програми, яка повинна базуватися на таких позиціях: популяризація обслуговуючої кооперації на селі за всіма напрямами виробництва товарів і надання послуг; визначення основних засад стратегії розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації на макро- та мікрорівнях; залучення закладів освіти аграрного профілю до підготовки фахівців з сільськогосподарської обслуговуючої кооперації; залучення молодих ініціативних і професійних фахівців до організації діяльності кооперативів на селі тощо.

Уважаємо, що результати дослідження забезпечать розробку ефективних заходів розвитку різних напрямів фінансово-господарської діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та її своєчасну диверсифікацію з урахуванням зовнішніх і внутрішніх чинників.

Бібліографічні посилання

1. **Бабаєв В. Ю.** Державне регулювання розвитку обслуговуючої кооперації в аграрній сфері: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 25.00.02 / В. Ю. Бабаєв. – Х., 2007. – 19 с.
2. **Гаєцька-Колотило Я. З.** Організаційно-правові форми сільськогосподарської кооперації в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / Я. З. Гаєцька-Колотило. – К., 2003. – 18 с.
3. Господарський кодекс України: за станом на 22 груд. 2010 р. / Верховна Рада України. – К. : Парламентське вид-во, 2010. – 564 с.
4. Земельний кодекс України: за станом на 7 лип. 2011 р. / Верховна Рада України. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 318 с.
5. **Зіновчук В. В.** Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В. В. Зіновчук. – [2-е вид., доп. і перероб.] – К. : Логос, 1996. – 224 с.
6. Історія кооперативного руху / [С. Г. Бабенко та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1995. – 412 с.
7. Кооперативне право: підруч. / [за ред. чл.-кор. НАН України В. І. Семчика]. – К. : Ін-Юре, 1998. – 336 с.
8. **Пантелеймоненко А. О.** Становлення і розвиток кооперативних організацій аграрного сектору України (друга половина XIX – початок XXI ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук : спец. 08.00.01 / А. О. Пантелеймоненко. – К., 2009. – 54 с.
9. Податковий кодекс України: за станом на 23 груд. 2010 р. / Верховна Рада України. – К. : Парламентське вид-во, 2010. – 544 с.
10. Про кооперацію : Закон України: за станом на 04.07.2013 р. / Верховна Рада України. – К. : Парламентське вид-во, 2013. – 413 с.
11. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України за станом на 20.11.2012 р. / Верховна Рада України. – К. : Парламентське вид-во, 2012. – 261 с.
12. Сільське господарство України 2012 : Статистичний збірник – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 402 с.
13. Цивільний кодекс України: за станом на 21 лют. 2012 р. / Верховна Рада України. – К. : Парламентське вид-во, 2012. – 53 с.

Надійшла до редколегії 04.02.2014

УДК 330.44:331.52(043.3)

Г. К. Ковальчук
Національна металургійна академія України, м. Дніпропетровськ

СВІТОВИЙ ДОСВІД УПРАВЛІННЯ РИНКОМ ПРАЦІ ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

Досліджено світовий досвід управління ринком праці та можливості його застосування щодо регіонів України.
Ключові слова: трудові ресурси, ринок праці, управління, регіони.

Рассмотрен мировой опыт управления рынком труда и возможности его применения по отношению к регионам Украины.
Ключевые слова: трудовые ресурсы, рынок труда, управление, регионы.

The article examines the international experiences of labour market management and capabilities of their implementation in Ukrainian regions.
Keywords: labour resources, labour market, management, regions.

Кризові явища в економіці України негативно впливають на стан ринку праці, що вимагає активних заходів державної політики щодо соціально-трудової сфери. За останні десятиліття Україна набула власного досвіду у вирішенні таких гострих проблем, як безробіття, структурні диспропорції між пропозицією праці та попитом на неї, підвищення вимог до професійної та географічної мобільності працівників тощо. Водночас, відносно невеликий термін ринкового розвитку країни обумовлює певну обмеженість такого досвіду та актуальність дослідження, узагальнення та застосування основних методів та засобів управління ринком праці з урахуванням його циклічного характеру.

Останні наукові дослідження з указаної проблематики орієнтовано, перш за все на пошук заходів, спрямованих на виправлення негативних зрушень на ринку праці, які вже відбулися. Вони знайшли відображення в працях таких учених, як О. В. Абашина, О. В. Волкова, Л. І. Дідківська, Л. С. Головко, Н. А. Іщенко, О. М. Родіонова, О. С. Хачатурян та ін. Їх аналіз показав, що активну політику держави на ринку праці розглядають як комплекс методів та заходів, спрямованих на якнайшвидше повернення безробітних до праці. Вона забезпечується програмами створення додаткових сфер зайнятості, підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів, посилення територіальної та професійної мобільності працівників, допомоги у працевлаштуванні тощо.

До пасивних методів впливу держави на ринок праці належить, часткове відшкодування безробітним їхніх втрат у доходах. Для цього реєструють осіб, які шукають роботу, визначають розмір допомоги через безробіття, організують систему надання допомоги через безробіття, упроваджують негрошові форми підтримки безробітних та їхніх родин тощо [1–5].

Однак управління ринком праці має відбуватися не лише на етапі його кризового стану. Воно має доповнювати ринкове саморегулювання на всіх етапах циклічного розвитку економіки, зокрема з метою попередження негативних тенденцій на ринку праці. У цьому контексті доцільно детальніше досліджувати і ширше використовувати світовий досвід як щодо міжнародної економіки в цілому, так і стосовно окремих країн.

© Ковальчук Г. К., 2014

Отже, метою роботи є дослідження світового досвіду управління ринком праці, а також визначення умов і можливостей його застосування в Україні.

Відповідно до світового досвіду, основними принципами політики зайнятості є, по-перше, соціально-економічна доцільність, а не комерційна ефективність; по-друге, використання різних джерел, включаючи державний та регіональні бюджети, кошти служби зайнятості, міжнародні фонди, кошти спонсорів тощо. Рекомендації Міжнародної організації праці щодо соціально-трудової сфери передбачають такі заходи, як збільшення кола осіб, які підпадають під програми страхування безробіття та професійної перепідготовки у випадку звільнення з роботи; використання державних інвестицій для підтримки внутрішнього ринку, житлового будівництва, соціальної інфраструктури, створення нових робочих місць, у тому числі шляхом організації громадських робіт; підтримка малих та середніх підприємств; активізація соціального діалогу між працівниками та роботодавцями на рівні підприємств, галузей та держави [6].

Заслуговує на увагу досвід Німеччини щодо виконання цих рекомендацій, у якій обсяг антикризових витрат склав близько 50 млрд євро. Ці кошти було спрямовано на такі інвестиційні проекти, як ремонт і модернізація шкіл, вишів, дитячих садків; будівництво автомобільних доріг та залізниць; розвиток мережі швидкісного Інтернету і т. ін., що дозволило створити тисячі нових робочих місць [6].

Відбуваються зміни у самій концепції формування та використання потенціалу трудових ресурсів. Зокрема вважається, що освіта в сучасних умовах не може бути обмеженою певним періодом життя людини, а стає практично безперервною (lifelong learning – освіта протягом життя) [7]. У концепції «портфеля робіт», запропонованій І. Хенді, передбачено можливість та доцільність участі людини в багатьох видах діяльності, які вона суміщує або міняє протягом життя, переходячи від одного виду діяльності до іншого з урахуванням власних пріоритетів та потреб суспільства. Згідно з дослідженнями З. Батман, молодого американця протягом його трудового життя очікує щонайменше одинадцять робочих місць, у тому числі, й ті, що потребують різних фахів [8].

Досвід окремих країн та загальносвітові тенденції визначили цілу низку заходів, до яких удається держава, регулюючи ринок праці, а саме:

– створення фірм з «оренди» робочої сили, які надають працівникам пакет соціальних послуг і постійну зайнятість у фірмі на умовах тимчасової зайнятості на різних підприємствах за направленням фірми (досвід Німеччини);

– взаємне визнання країнами дипломів про освіту та порівнянності кваліфікації (досвід Європейського Союзу);

– заходи щодо отримання молоддю першого робочого місця, стажування тощо, зокрема шляхом повного або часткового його субсидіювання державою на певний термін (досвід Європейського Союзу);

– заохочення створення кооперативних товариств працівниками якщо виникає загроза закриття підприємства, коли акціонерний капітал формується із заощаджень працівників (досвід Великобританії);

– фінансування місцевою владою кооперативів, які цілком віддають у розпорядження безробітних, які володіють необхідними професійними навичками (досвід Великобританії);

– надання тривало безробітним можливості протягом року щомісячно працювати по 78 годин із збереженням допомоги через безробіття (досвід Франції);

– виплата допомоги через безробіття працівникам із низькою заробітною платою з метою збереження робочого місця (досвід Німеччини);

– звільнення підприємця від сплати внесків на соціальне страхування на один рік, якщо він організовує курси перепідготовки безробітних на своєму підприємстві (досвід Німеччини);

– сприяння розвитку сільських ремісництв, рибного господарства (досвід Фінляндії);

– фінансування з регіональних бюджетів малого туристичного та відпочинкового бізнесу – так званого «зеленого» туризму (досвід Фінляндії);

– стимулювання самозайнятості у формі одноразових, періодичних виплат або в комбінованій формі (досвід Європейського Союзу);

– фінансові пільги підприємствам, створеним безробітними: звільнення від виплати соціальних податків терміном на 6 місяців (досвід Франції); зниження податків на 30 % (досвід Німеччини);

– фінансування з регіональних бюджетів інвестицій в інфраструктурні об'єкти, що використовують у системі громадських робіт (досвід Польщі);

– стимулювання внутрішньофірмової мобільності із доплатою працівникам за освоєння додаткових спеціальностей (досвід Японії);

– стимулювання міжфірмових угод про спільне використання робочої сили, що балансує зайнятість у випадку мінливої кон'юнктури товарного ринку (досвід Японії);

– виплата субсидій підприємствами для стимулювання створення нових робочих місць і проведення курсів підготовки та перепідготовки працівників (досвід Японії);

– підтримка випереджального навчання персоналу, який перебуває під ризиком звільнення (досвід Росії);

– стимулювання застосування гнучких форм зайнятості (досвід Європейського Союзу);

– стимулювання вторинної зайнятості (досвід Європейського Союзу);

– стимулювання професійної та територіальної мобільності працівників (досвід Європейського Союзу та Росії) [9–13].

Ураховуючи похідний характер попиту на послуги праці, який залежить від попиту на відповідний товар, важливою інноваційною тенденцією можна вважати трансформацію ролі споживачів, які беруть усе більшу участь у процесі створення товару (наприклад, попереднє замовлення автомобілю з бажаною комплектацією; замовлення індивідуальних елементів до серійних моделей одягу тощо). Заслуговує на увагу також тенденція до співробітництва між конкурентами з метою покращення фінансових результатів для кожного з учасників альянсу [14].

Аналіз стану та потенціалу розвитку регіональних ринків праці в Україні дозволив визначити диференційовані напрями та заходи застосування світового досвіду щодо управління ними. Виявлення визначальних чинників стану та потенціалу розвитку ринків праці кожної з областей України дало підстави для розробки конкретних рекомендацій для прийняття управлінських рішень на державному та регіональному рівнях щодо відповідних регіональних ринків праці.

Регіональна політика розвитку трудових ресурсів Львівської, Закарпатської та Івано-Франківської області має бути спрямованою на стимулювання попиту на послуги праці, а також на розширення заходів щодо забезпечення навчання нових професій та підвищення кваліфікації працівників. Механізмом її реалізації можуть бути загальнодержавні та територіальні програми розвитку відповідних територій із застосуванням режимів пільгового кредитування та оподаткування підприємств газодобувної та деревообробної промисловості, субвенцій та

преференцій. Необхідно також підтримувати самозайнятість у сфері народних промислів, малого туристичного та відпочинкового бізнесу («зеленого» туризму). Значних інвестицій потребує у цих областях будівництво спеціальних споруд для захисту від повеней, а також діяльність щодо відновлення лісонасаджень. Такі інвестиції можуть бути частково профінансовані із регіональних бюджетів і за підтримки державного бюджету спрямовані на створення спеціальних підприємств для організації громадських робіт. У світовій практиці, кошти на зарплату для працівників таких підприємств резервують за рахунок регіонального фонду зайнятості, а кошти на матеріальні витрати – з регіональних та місцевих бюджетів.

Результати проведеного дослідження свідчать, що для підвищення потенціалу трудових ресурсів Київської області як фактора їх адаптації до змін в економічних умовах, доцільно перш за все покращити соціальні умови життя, зокрема житлові умови сімей, які перебувають на квартирному обліку в міських поселеннях. З цією метою можна запровадити механізми субсидування процентної ставки за іпотечними кредитами, часткової компенсації вартості житла при народженні дитини тощо. Вплив житлових умов на стан трудових ресурсів є опосередкованим, але від того не стає незначним, оскільки від цих умов залежить стан здоров'я людини та якість відтворення її здатності до праці.

Заходи регіональної політики у Полтавській області мають бути спрямованими на стимулювання попиту на послуги праці і підвищення рівня працевлаштування не зайнятого трудовою діяльністю населення. Вони можуть включати фінансування фірм з «оренди» робочої сили, використовуючи гнучкі форми зайнятості; посередництво при укладанні міжфірмових угод про спільне використання робочої сили; виплату субсидій підприємствам для стимулювання створення нових робочих місць.

Такі ж заходи доцільно впроваджувати і в Харківській області з доданням до них субсидій підприємствам для проведення курсів підготовки та перепідготовки працівників, у тому числі за направленням служб зайнятості.

У Херсонській області може бути розширено дотування роботодавців, які створюють нові робочі місця, а також підтримано випереджальне навчання персоналу, який перебуває під ризиком звільнення. Доцільними також є заходи щодо стимулювання самозайнятості.

Управлінські заходи щодо соціально-трудової сфери у Хмельницькій області, де знижується попит на робочу силу, мають включати підвищення гарантій збуту продукції підприємств, зокрема шляхом державних замовлень за умови збільшення кількості робочих місць. Аналогічні заходи можуть бути застосовано в Черкаській області з акцентом на підтримку переробних виробництв сільськогосподарської продукції та розвиток соціальної інфраструктури села.

У Чернігівській області, де один із найнижчих в Україні показників середньомісячної номінальної зарплати, доцільно мотивувати роботодавців до її підвищення, зокрема шляхом посередництва під час укладання колективних договорів між роботодавцями та працівниками або відповідними профспілками.

Для АР Крим, де один із найвищих у країні показників застійного безробіття, доцільно застосувати досвід країн Європейського Союзу з пілотних проектів щодо надання тривало безробітним можливості протягом року щомісячно працювати певний час без втрати допомоги через безробіття, з метою збереження кваліфікації. Можна також здійснювати виплату допомоги через безробіття працівникам із низькою заробітною платою для збереження робочих місць. Для

цього регіону особливо важливим є стимулювання малого туристичного та відпочинкового бізнесу в легальному секторі економіки.

Для Вінницької області вельми актуальні заходи щодо детінізації ринку праці і підвищення рівня участі трудових ресурсів в офіційному секторі економіки. Значне навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце вимагає, з одного боку, заходів інвестиційної політики для створення нових підприємств і організації робочих місць, а з іншого – заходів, що стимулюватимуть територіальну мобільність працівників із регіону з вираженою праценадлишковістю до інших регіонів (допомога в переселенні, пільгові кредити, податкові «канікули» тощо).

У Волинській області необхідно вжити заходів щодо покращення діяльності служби зайнятості при пошуку відповідної роботи. Тут доцільно впроваджувати випереджальне навчання персоналу, який перебуває під ризиком звільнення, а також фінансування з регіонального бюджету малого туристичного та відпочинкового бізнесу, фінансові пільги підприємствам, створеним безробітними. Оскільки в цьому регіоні помітно низькою є частка зайнятої молоді, то необхідно передбачити заходи щодо отримання нею першого робочого місця шляхом повного або часткового його субсидування державою на певний термін.

У Житомирській області від'ємне міграційне сальдо та спадна динаміка кількості найманих працівників вимагають заходів щодо збереження трудового потенціалу регіону. Таку тенденцію, пояснюють доволі значною заборгованістю підприємств щодо виплати заробітної плати. У регіональній політиці доцільно вжити заходів щодо попередження роботодавців про введення індексації боргу із заробітної плати у випадку її несплати в певний термін. Необхідно також стимулювати отримання молоддю вищої освіти шляхом пільгового кредитування та корпоративного субсидування, оскільки в цій області низька частка працівників з повною вищою освітою, що негативно відбивається на потенціалі розвитку трудових ресурсів.

Аналіз ринку праці у Дніпропетровській області дозволив визначити необхідні управлінські заходи в розрізі окремих міст та адміністративних районів. У таких містах, як Вільногірськ, Синельникове, Кривий Ріг, доцільно стимулювати збільшення інвестицій у модернізацію виробництв, наслідком якої має стати зростання попиту на кваліфіковану робочу силу. У Дніпродзержинську та Орджонікідзе стимулювання попиту на робочу силу можливо здійснювати шляхом підвищення гарантій збуту продукції за умови збільшення кількості робочих місць, у тому числі через державні замовлення для потреб внутрішнього ринку (ремонт комунікацій житлово-комунального господарства, доріг тощо). Місто Жовті Води має високу динаміку вивільнення працівників, що потребує вживання всього комплексу заходів щодо стимулювання попиту на послуги праці. Як і інші монопрофільні міста області, Жовті Води потребують інвестицій на перепрофілювання виробництва, що є можливим, зокрема за участі іноземного капіталу з використанням механізму франчайзингу за умови попереднього навчання та перенавчання працівників. Подібні заходи є доцільними й щодо Новомосковська та Павлограда. Павлоград до того ж має високі показники потерпілих від травматизму, пов'язаного з виробництвом. Це вимагає заходів щодо поліпшення умов та техніки безпеки праці на видобувних підприємствах, а також фінансування розробки новітніх технологій для вугільної галузі з більш досконалими технічними рішеннями відносно умов та техніки безпеки праці.

Висновки.

Таким чином, аналіз та застосування світового досвіду управління ринком праці дозволяє більш комплексно і водночас більш диференційовано підійти до вирішення проблем соціально-трудової сфери в Україні. Звичайно, цей досвід має бути адаптованим до конкретних соціально-економічних ситуацій та специфіки окремих галузей та регіонів України, але пов'язане з ним розширення та удосконалення інструментарію управління ринком праці сприятиме попередженню негативних тенденцій у соціально-трудовій сфері та її прогресивному розвитку.

Бібліографічні посилання

1. **Абашина О. В.** Зайнятість молоді в регіоні в умовах фінансово-економічної кризи / О. В. Абашина // Наукові праці Кіровоградського нац. тех. ун-ту. Сер. «Економічні науки». – 2009. – № 15. – С. 91–101.
2. **Волкова О. В.** Ринок праці: навч. посіб. / О. В. Волкова. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 624 с.
3. **Дідківська Л. І.** Державне регулювання економіки / Л. І. Дідківська, Л. С. Головко. – К. : Знання, 2007. – 214 с.
4. **Родіонова О. М.** Новітні технології аналізу зайнятості населення / О. М. Родіонова // Спецпроект: аналіз наукових досліджень : зб. наук. праць за матеріалами IV Міжнар. наук.-практ. конф., 9 лип. 2008 р. – Дніпропетровськ : Придніпровська держ. академія будівництва та архітектури, 2008. – Т. 2. – С. 69–71.
5. **Хачатурян О. С.** Напрями удосконалення регулювання зайнятості населення на ринку праці на державному та регіональному рівні / О. С. Хачатурян // Наукові праці Кіровоградського нац. тех. ун-ту. Сер. «Економічні науки». – 2009. – № 15. – С. 203–210.
6. **Єременко В.** Соціальна економіка в концепції еволюції соціально-економічних систем / В. Єременко // Економіка України. – 2008. – № 3. – С. 19–28.
7. **Шевчук А. В.** О будущем труда и будущем без труда / А. В. Шевчук // Общественные науки и современность. – 2007. – № 3. – С. 44–54.
8. **Бауман З.** Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М. : Мир, 2005. – 487 с.
9. **Белозерова С. М.** Социальные процессы и социальная политика в сфере труда / С. М. Белозерцева. – М. : Ин-т экономики РАН, 2008. – 222 с.
10. **Демченко І.** Комунальна політика зайнятості у Німеччині / І. Демченко // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 8. – С. 38–41.
11. **Близнюк В.** Проблеми управління ринком праці і зайнятості в контексті соціальної політики Європейського Союзу / В. Близнюк, В. Покрищук // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 7. – С. 3–6.
12. **Говорова Н.** Занятость в постиндустриальном мире / Н. Говорова // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 12. – С. 35–41.
13. **Никифорова А. А.** Рынок труда: занятость и безработица / А. А. Никифорова. – М. : Международные отношения, 1990. – 184 с.
14. **Конклин Д.** Менеджмент XXI века / Д. Конклин. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 246 с.

Надійшла до редколегії 04.02.2014

УДК 631.115.11:338.431.2

К. В. Кравець
Луганський національний аграрний університет, Україна

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РОЗВИТКУ ОСОБИСТИХ СІЛЬСЬКИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ

Визначено сутність та функції домогосподарств, а також з'ясовано їхні особливості та значення в сучасних умовах господарювання в Україні.
Ключові слова: домогосподарство, господарства населення, особисті селянські господарства, сільське господарство.

Определены сущность и функции домохозяйств, раскрыты их особенности и значение в современных условиях хозяйствования в Украине.
Ключевые слова: домохозяйство, хозяйства населения, личные сельские хозяйства, сельское хозяйство.

The article is devoted to the identification of the essence and the functions of households. The characteristic features of households and their significance in the contemporary conditions of economic management in Ukraine are determined.
Keywords: household, economy of households, private farming households, agriculture.

Трансформація економіки і розвиток в Україні ринкових відносин потребують переходу до розгляду домогосподарств як суб'єктів національної економіки. Домогосподарства відіграють в економіці країни важливу стратегічну роль, оскільки, з одного боку, вони є постачальниками економічних ресурсів, а з іншого, задовольняючи свої потреби, виступають як основні споживачі товарів і послуг.

В умовах ринкової економіки сформувалися нові вимоги до економічної та соціальної поведінки домогосподарств. Вони є первинними елементами ринкової системи та значно впливають на її становлення та розвиток. Проте їхню роль і значення в економіці регіонів і житті населення вивчено та усвідомлено ще нечітко, що пояснює необхідність додаткового поглибленого дослідження. Особливо це стосується особистих сільських домогосподарств [1, с. 4].

Економічні аспекти розвитку особистих сільських домогосподарств, а також їхні функційні особливості досліджено в працях таких вітчизняних учених, як В. І. Богачов, П. І. Гайдуцький, В. С. Дієсперов, П. М. Макаренко, М. Й. Малік, Л. І. Михайлова, В. Я. Месель-Веселяк, П. Т. Саблук, В. Г. Ткаченко, О. М. Шпичак та ін.

Проте мало вивченими і недостатньо опрацьованими залишаються числені теоретичні та методичні аспекти ролі та значення особистих сільських домогосподарств у забезпеченні продовольчої безпеки України та її регіонів. Необхідно поглиблено досліджувати соціально-економічне значення розвитку особистих сільських домогосподарств.

Розвиток будь-якої системи визначають за ефективністю функціонування всіх її складових, тому забезпечення розвитку економіки країни є можливим лише за умови приділення однаково значної уваги всім її суб'єктам. Суб'єктами ринкового господарства виступають домашні господарства, підприємства (фірми), банки, держава. Між названими суб'єктами відбувається колообіг ресурсів і продуктів, доходів і витрат. Домогосподарство в цьому вирі займає особливе місце, адже виступає одночасно і постачальником ресурсів, і їхнім споживачем. Варто зазначити, що досліджуючи домашні господарства як економічні суб'єкти, використовують два різних рівні аналізу.

Рівень макроекономічного аналізу – це вивчення домогосподарств як певної агрегованої сукупності, поведінка якої істотно впливає на національну економіку.

© Кравець К. В., 2014

Сферу макроекономічного аналізу домогосподарств визначають взаємовідношення домогосподарств з іншими агрегованими суб'єктами – фірмами і державою, а також такі синтетичні величини, як доходи домашніх господарств, споживчі витрати, заощадження населення, сукупний обсяг сімейного виробництва.

Мікроекономічний підхід до вивчення домогосподарств передбачає розгляд їх як специфічної господарської одиниці, що здійснює певні трудові, економічні та соціальні функції для досягнення особливих, властивих тільки їй цілей. На рівні макроекономічного аналізу використовують такі поняття, як обмеженість, споживання, дохід, мотив, потреби, витрати тощо.

Роль і місце домогосподарств в економічній системі, цільові установки, мотиви та можливі соціально-економічні наслідки діяльності домогосподарств можуть до кінця бути зрозумілими й поясненими лише на підставі результатів обох рівнів аналізу.

Метою статті є розгляд сутності, ролі та місця домогосподарств у системі господарювання. Мета визначила низку завдань, які полягають в аналізі особливостей, властивих тільки домогосподарствам, що збільшує їхнє значення в сучасних умовах господарювання в Україні.

У країнах із розвиненою ринковою економікою домашні господарства розглядають в основному як споживчі господарські одиниці. Зарубіжна економічна наука чітко відмежовує домашнє господарство від сімейного виробництва. Домашні господарства розглядають як один з основних і масових суб'єктів економіки поряд з такими суб'єктами, як фірми і держава, і до них зараховують усі сім'ї, що формують у національній економіці, з одного боку, пропозицію ресурсів, а з іншого, – попит на споживчі товари і послуги.

У зарубіжній економічній літературі і статистиці використовують і поняття «сімейне виробництво», під яким розуміють підприємства, засновані на сімейній власності та на праці членів однієї родини. Зокрема, до них відносять сімейні ферми. Такі підприємства є постачальниками товарів та послуг на ринок продуктів і беруть участь у макроекономічному обігові як фірми, а не домашні господарства.

Поняття «домашнє господарство» у вітчизняній економічній літературі часто має ширшу інтерпретацію, ніж у закордонній. Під домашнім розуміють господарство, що веде невелика група людей, які проживають в одному помешканні й об'єднують частину або весь свій дохід і майно та спільно споживають певні види продуктів і послуг. Домашнє господарство охоплює всі види виробничо-трудової та економічної діяльності, які мають як натуральний, так і товарний характер, але не можуть бути ні юридично, ні економічно відокремлені від нього.

Результати діяльності домашніх господарств у межах сімейного виробництва можуть бути хоча б приблизно враховані і в тій чи тій формі зафіксовані офіційною статистикою. Винятком є виконані роботи з обслуговування сім'ї, які не мають вартісної оцінки. Однак, знаючи витрати часу сім'ї на ці роботи та погодинну оплату аналогічних видів праці в усуспільненому секторі, можна обчислити і вартість самопослуг у домашніх господарствах. Отже, можна визначити і питому вагу продукції та послуг, вироблених домогосподарствами у ВВП країни [2].

Визнаючи домогосподарство історично першою економічною одиницею, яка мінімально зазнала змін протягом століть, О. М. Гладун обґрунтовує необхідність його дослідження та значення в економіці країни так: «домогосподарство здійснює економічну діяльність, є виробником і споживачем товарів і послуг, здійснює нагромадження, виконує певні соціальні функції». Розвиток ринкових відносин не тільки забезпечив передумови для входження домогосподарства в національну економіку як рівноправного суб'єкта, а й відкрив нові форми його фінансової поведінки [3, с. 179].

Дослідження сільськогосподарського виробництва в особистих селянських господарствах свідчить про переваги приватної власності. Щоб досягти кращих показників господарювання на землі, необхідно виходити з обсягів виробництва та реалізації продукції заготівельним підприємствам, споживчої кооперації і на ринку [2].

За останні роки в Україні сталася ціла низка корінних змін: здійснено роздержавлення сільськогосподарських угідь, на базі реформованих сільськогосподарських підприємств створено нові види організаційно-правових структур, завершується процес приватизації державних підприємств та організацій, відбулися значні зрушення в реформуванні аграрного виробництва. Здійснено перерозподіл земель між формами господарювання – сільськогосподарськими підприємствами, фермерськими господарствами та господарствами населення (табл. 1).

Таблиця 1

Розвиток форм господарювання в сільському господарстві України

Форма господарювання	Площа с.-г. угідь		Виробництво валової продукції					
			млн грн	%	у т. ч. рослинництва		у т. ч. тваринництва	
	млн га	%			млн грн	%	млн грн	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1990 рік								
Усі господарські формування	41,5	100	145,9	100	66,6	45,6	79,3	54,4
у т. ч. с.-г. підприємства	38,9	93,7	101,3	69,4	49,9	49,3	51,4	50,7
фермерські господарства	–	–	–	–	–	–	–	–
господарства населення	2,6	6,3	44,6	30,6	16,7	37,4	27,9	62,6
2000 рік								
Усі господарські формування	40,4	100	71	100	35,4	49,9	35,6	50,1
у т. ч. с.-г. підприємства	33,2	82,2	27,2	38,3	16,5	60,7	10,7	39,3
фермерські господарства	1,1	2,7	0,7	1	0,6	85,7	0,1	14,3
господарства населення	6,1	15,1	43,1	60,7	18,3	42,5	24,8	57,5
2009 рік								
Усі господарські формування	36,7	100	104	100	65	62,5	39	37,5
у т. ч. с.-г. підприємства	17,1	46,6	42	40,4	26,9	64,0	15,1	36,0
фермерські господарства	4	10,9	5,9	5,7	5,3	89,8	0,6	10,2
господарства населення	15,6	42,5	56,1	53,9	32,8	58,5	23,3	41,5
2010 рік								
Усі господарські формування	36,6	100	102,1	100	61,5	60,2	40,6	39,8
у т. ч. с.-г. підприємства	17	46,5	40,7	39,9	24,1	59,2	16,6	40,8
фермерські господарства	4	10,9	5,1	5	4,4	86,3	0,7	13,7
господарства населення	15,6	42,6	56,3	55,1	33	58,6	23,3	41,4

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2011 рік								
Усі господарські формування	36,6	100	101	100	58,6	58,0	42,4	42,0
у т. ч. с.-г. підприємства	18,5	50,5	39,9	40,2	25,3	63,4	14,6	36,6
фермерські господарства	4,2	11,5	5	5,1	4,6	92,0	0,4	8,0
господарства населення	13,9	38,0	56,1	56,7	28,7	51,2	27,4	48,8

Джерело: авторська розробка на підставі даних Держкомстату України.

Результати досліджень свідчать про те, що площі, зайняті під сільськогосподарські угіддя в господарствах населення, зросли з 2,6 млн га у 1990 р. до 15,6 млн га в 2010 р. Фермерам сьогодні виділено 4,2 млн га сільгоспугідь. А землі сільськогосподарських підприємств зменшилися з 38,9 млн га до 18,5 млн га. Зміни, що відбулися в землекористуванні, зумовили й зміни у виробництві валової продукції.

Так, у 1990 р. всіма господарськими формуваннями було вироблено валової продукції на 145,9 млн грн, у тому числі сільськогосподарськими підприємствами на 101,3 млн грн, а господарствами населення – на 44,6 млн грн. У 2011 р. валової продукції було вироблено лише на 101 млн грн усіма господарськими формуваннями, зокрема сільськогосподарськими підприємствами на 39,9 млн грн, господарствами населення на 56,1 млн грн, а фермерськими господарствами – на 5 млн грн.

Аналіз прибутковості особистих сільських домогосподарств дозволяє зробити висновок про те, що уявлення про них як про джерело нетрудових доходів є помилкою. Прибутковість сільських домогосподарств формується за рахунок фізичної праці і, найголовніше, є частиною додаткової праці сільського жителя. Але часто через помилковість уявлення у суспільстві про прибутковість домогосподарств сільські жителі або відмовляються від них, або скорочують їхні розміри.

Особистим сільським домогосподарствам надано право розширювати свої земельні наділи за рахунок земельних паїв, виділених у натурі, оренди землі та інших джерел. Фізичні особи, які ведуть особисті сільські домогосподарства, у багатьох випадках мають «міні-ферми» без створення статусу юридичної особи та обробляють земельні ділянки, які не перебувають в єдиному масиві (табл. 2) [4, с. 19].

Таблиця 2

Динаміка чисельності і розмірів особистих сільських домогосподарств в Україні

Найменування показника	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Загальна кількість господарств, тис. од.	4817,8	4749,1	4666,0	4612,1	4540,4
із них: – утримують худобу та птицю	3699,7	3536,1	3401,4	3346,5	3267,2
– мають власну сільськогосподарську техніку	189,5	199,6	211,4	222,1	234,1
Площа земельних ділянок, тис. га	6691,7	6613,0	6585,2	6560,5	6655,4
із них: – для ведення особистого (в основному натурального) господарства, %	45,0	44,8	44,3	43,9	43,2
– для ведення товарного виробництва, %	41,0	40,9	41,4	41,8	42,7
Земельна ділянка на одне господарство, га	1,39	1,39	1,41	1,42	1,47
у т. ч. – для ведення особистого (в основному натурального) господарства	0,62	0,62	0,63	0,62	0,63
– для ведення товарного виробництва	0,57	0,57	0,58	0,59	0,63

Джерело: [4, с. 19].

Основне економічне значення особистих сільських домогосподарств у перехідний період до ринкової економіки полягало в їхній стабілізувальній ролі щодо забезпечення продуктами харчування не тільки сільського населення, а й міських

жителів. Особисті сільські домогосподарства в певні періоди розвитку нашої країни доповнювали громадський сектор, а в кризовий – стали основним джерелом продовольчого забезпечення населення. Основна частина виробничого, технічного, соціального потенціалу виробництва продукції сільського господарства припадає на громадський сектор. Однак потрібно зазначити, що поряд із позитивними тенденціями відсутність дієвої державної підтримки особистим сільським домогосподарствам відштовхує селян від вирощування у своїх господарствах. Спостерігається складна демографічна ситуація на селі, оскільки в сільських населених пунктах проживають переважно люди пенсійного та передпенсійного віку [5, с. 114].

Для сільських домогосподарств із низьким рівнем доходів особисте сільське домогосподарство є постачальником продуктів харчування, а для домогосподарств із високим рівнем доходів – ще й джерелом надходження грошових коштів до сімейного бюджету. У кризовий період особисте сільське домогосподарство є фактором, що домінує в утворенні сімейного бюджету для сільських домогосподарств, і виступає головним чином як постачальник продуктів харчування [6–8].

Висновки.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що особисті сільські домогосподарства в перехідній економіці, з одного боку, займають вагоме місце в забезпеченні населення продуктами харчування, з іншого, – стали основним джерелом доходу для сільських жителів. У той же час розвиток особистих сільських домогосподарств органічно пов'язаний з сільськогосподарськими підприємствами. Незважаючи на те, що селянам надано право вибору форм господарювання на основі приватної власності на землю, у тому числі й виходу з колективного господарства зі своїм земельним паєм, більшість із них залишається в складі сільськогосподарських підприємств. Таким чином, господарства населення стали в сучасній Україні і чинником виживання, і джерелом підвищення доходів, і гальмом розвитку. Остання думка досить розповсюджена, оскільки включення адаптивних механізмів і прагнення до стійкості не сприяє розвитку. Але відмінності між окремими сім'ями, селами, районами дуже великі. Кожна місцевість унікальна, і господарства населення служать одним з найбільш яскравих виразників її потенціалу.

Бібліографічні посилання

1. **Ямалов И. М.** Методические аспекты управления развитием сельских домашних хозяйств региона : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.05. / Я. И. Маратович. – Оренбург, 2011. – 24 с.
2. О соотношении понятий «домашнее хозяйство» и «индивидуально-семейное производство» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.referat.abc-english-grammar.com/ref.php?id=169549
3. **Гладун О. М.** Домогосподарства: функції та проблеми дослідження / О. М. Гладун // Демографія та соціальна економіка: Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 177–185.
4. **Макаренко Ю. П.** Розвиток малих господарств у аграрній сфері економіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук : спец. 08.00.04 / Ю. П. Макаренко. – Луганськ, 2013. – 36 с.
5. **Балаш Л. Я.** Напрями розвитку особистих селянських господарств у пореформений період / Л. Я Балаш, О. В. Лисюк, М. І. Андрушко // Збірник наукових праць Львівського національного аграрного університету. – 2011. – № 12. – С. 111–114.
6. **Сапога Т. В.** Домогосподарство – важлива складова функціонування економіки / Т. В. Сапога // Сталий розвиток економіки. – 2010. – № 7. – С. 49–52.
7. **Свиноус І. В.** Вплив доходів від ведення особистого селянського господарства на формування сімейного бюджету в умовах економічної кризи / І. В. Свиноус // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – № 2. – Т. 1. – С. 83–85.
8. **Ткаченко В. Г.** Основы экономической теории: политэкономия, макроэкономика, микроэкономика : учеб. / [В. Г. Ткаченко та ін.]. – К. : Аристей, 2009. – 468 с.

Надійшла до редколегії 11.02.2014

УДК 65.3(2)441-86

Я. А. Ляшок[*], Л. Н. Бражникова[**]
[*]*Красноармейский индустриальный институт Донецкого национального технического университета, Украина;*
[**]*Донецкий институт городского хозяйства Киевского университета управления и предпринимательства, Украина*

ЭФФЕКТИВНАЯ ТАРИФНАЯ ПОЛИТИКА В СИСТЕМЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ: УСЛОВИЕ ЕЕ РАЗВИТИЯ

Рассмотрены особенности формирования тарифной политики в системе обеспечения жизнедеятельности населения Украины, исследовано влияния факторов на выбор ценовой стратегии и совершенствование тарифной политики с целью формализации процесса принятия ценовых решений.
Ключевые слова: тарифная политика, ценовая стратегия, факторы, обеспечение жизнедеятельности населения.

Розглянуто особливості формування тарифної політики в системі забезпечення життєдіяльності населення України, досліджено вплив чинників на вибір цінової стратегії і вдосконалення тарифної політики з метою формалізації процесу ухвалення цінових рішень.
Ключові слова: тарифна політика, цінова стратегія, чинники, забезпечення життєдіяльності населення.

The article scrutinizes the features of tariff policy in the system of maintaining the life activities of the population in Ukraine. It further investigates the influence of the factors on the choice of pricing strategy and improvement of the tariff policy with the purpose of formalizing the process of pricing decision-making.
Keywords: tariff policy, pricing strategy, factors, maintenance of life activities of population.

Одним из наиболее существенных факторов, определяющих инерционность развития системы обеспечения жизнедеятельности населения в Украине (СОЖН) является несбалансированная и не обеспечивающая ее развитие тарифная политика. Обостряющаяся ценовая проблема названа в программных документах, а также в публикациях ведущих ученых и специалистов одной из основных причин малоэффективного функционирования СОЖН. Эта проблема выражается в ухудшении платежеспособности домашних хозяйств, в росте убыточности субъектов хозяйствования СОЖН, в потере инвестиционной привлекательности объектов инвестирования, и, как следствие, в ускорении процессов массового выбытия инфраструктуры в результате ее физического и морального износа и в снижении качества обеспечения жизнедеятельности населения. Для выхода из возникшей проблемной ситуации актуальным является исследование влияния факторов на выбор ценовой стратегии и совершенствование тарифной политики в системе обеспечения жизнедеятельности населения.

Вопросам ценообразования в сфере услуг, обеспечивающих жизнедеятельность населения посвящены аналитические обзоры авторитетных фирм, доклады ответственных работников, работы видных ученых и практиков А. В. Бабака, С. В. Богачева, Г. И. Онищука, В. П. Полуянова, О. П. Романюка, Н. О. Гуры, С. С. Дзезика, Е. Н. Кайлюка, А. А. Френкеля, Н. М. Лысенко, В. И. Чиж [1–7] и др. Зарубежная литература по проблемам формирования и регулирования цен в сфере естественных монополий представлена исследованиями У. Баумоля, Н. Демзетца, Д. Морриса, Дж. Панзара, Р. Познера, Дж. Стиглера, Р. Уиллига, О. Уильямсона, Ф. Хайека, Д. Хэйя [8–10]. Однако, несмотря на значительное количество работ по исследуемой

© Ляшок Я. А., Бражникова Л. Н., 2014

проблематике, в отечественной экономической и управленческой науке сохраняется необходимость всестороннего изучения влияния факторов на выбор ценовой стратегии и совершенствование тарифной политики в системе обеспечения жизнедеятельности населения.

Целью статьи является исследование влияния факторов на выбор ценовой стратегии и совершенствование тарифной политики в системе обеспечения жизнедеятельности населения, что позволит формализовать процесс принятия ценовых решений, обеспечивающих ее развитие и достижение баланса интересов экономических агентов.

Под системой обеспечения жизнедеятельности населения в рамках исследования понимается комплекс ресурсов и средств, обеспечивающих необходимые условия жизнедеятельности членов общества. Это такая система, которая путем своевременной и бесперебойной поставки населению жизненно важных ресурсов заданных параметров позволяет осуществлять направленное воздействие на поддержание непрерывного процесса возобновления трудовых ресурсов страны. Частные системы (подсистемы) этого комплекса обеспечивают соответствующие им отдельные стороны жизнедеятельности организма человека: водный обмен, теплообмен, отправление естественных надобностей и т. д. К ним относятся такие отрасли ЖКХ как теплоснабжение, водоснабжение и водоотведение, функционирование которых имеет первостепенное значение для жизнедеятельности населения и требует приоритетного развития. СОЖН представляет собой экономическую систему, тесно интегрированную в экономику страны, города, района. Система является ключевым элементом территориального рынка.

Система обеспечения жизнедеятельности населения Украины как составная часть сферы ЖКХ и социальной инфраструктуры страны относится к перечню наименее реформированных сфер национальной экономики, особенно чувствительных к влиянию негативных экономических тенденций и политических факторов, со множеством нерешенных проблем.

Центральной проблемой в программных документах реформирования ЖКХ и, в том числе, СОЖН названа проблема несбалансированности ценовой стратегии. В ценовой политике основные направления концепции реформирования отрасли заключаются в следующем. Политика цен и тарифов на услуги ЖКХ не отвечает рыночным условиям. Необходимо создание условий для надежного и безопасного предоставления жилищно-коммунальных услуг по доступным ценам, которые стимулируют энергосбережение [11]. Государственная политика реформирования ЖКХ базируется на принципах перехода к экономически обоснованным ценам и тарифам за пользование жильем и коммунальными услугами. Установлению в сфере ЖКХ современных рыночных принципов должно предшествовать внедрение рыночных механизмов ценообразования с элементами государственного регулирования. Реформирование отрасли предусматривает проведение взаимосогласованной тарифной, инвестиционной политики и политики в сфере развития внутреннего рынка.

Выполненный в процессе исследования мониторинг свидетельствует об отсутствии позитивных результатов реформирования и обусловливает поиск новых подходов к выбору ценовой стратегии и совершенствованию тарифной политики в СОЖН. Так, сегодня опрос, проведенный Украинским центром экономических и политических исследований имени Александра Разумкова, показал, что 10 % респондентов считают одной из самых серьезных экономических проблем – повышение тарифов на услуги жилищно-коммунального хозяйства [12]. При этом общая сумма задолженности населения за жилищно-коммунальные услуги с начала 2013 г. (по состоянию на 01.11.13) составляет более 12,6 млн грн [13].

В тоже время стоимость услуг централизованного отопления, горячего и холодного водоснабжения, водоотведения по данным профильных ведомств, в среднем покрывает расходы себестоимости на их производство и транспортировку лишь на 50–60 % [14]. Низкий уровень тарифной компенсации расходов на производство этих услуг является причиной критического финансово-экономического состояния субъектов хозяйствования. По итогам 2013 года убытки отрасли составляют более 20 млрд грн, кредиторская задолженность предприятий ЖКХ – более 13 млрд грн, а дебиторская – 12 млрд грн [15].

В условиях рыночного реформирования отрасли выбор стратегии ценообразования и формирование тарифной политики в СОЖН является сложным процессом, зависящим от влияния многих факторов. Особое влияние оказывают высокий уровень и низкая эластичность спроса на услуги, жесткое государственное регулирование, высокая социальная значимость.

Традиционно при выборе стратегии ценообразования учитывают уровень спроса и его эластичность. По данным выборочного обследования условий жизни домохозяйств Украины в 2012 г., выполненного государственной службой статистики [16], более 70 % жилья оборудовано водопроводом, канализацией, индивидуальной или центральной системами отопления, около 77 % общей площади жилья в городских поселениях оборудовано отоплением. Если при этом принять во внимание, что расходы на оплату жилищно-коммунальных услуг имеют второй по величине удельный вес в структуре расходов домохозяйств Украины, причем более 80 % этих расходов составляют расходы на водо- и теплоснабжение, а по данным источника [3] это 15–20 % совокупного дохода среднестатистической украинской семьи, можно сделать вывод о высоком уровне потребительского спроса на услуги, обеспечивающие жизнедеятельность населения (рис. 1).

Низкая эластичность спроса в СОЖН объясняется специфическими особенностями услуг, которые выделяют их из ряда обычных рыночных благ: незаменимость, невозможность накапливать потребление при понижении цены и сокращать – при ее повышении.

На современном этапе развития цивилизации обеспечение жизнедеятельности населения преобладает в форме общих центральных систем коммунального снабжения. Данная технология приводит не только к увеличению производственных возможностей хозяйствующих субъектов и росту потенциала потребления, но и к формированию специфического общественного потребления благ жизнедеятельности. Потребители этих благ в рамках локальной территории лишены возможности выбора форм, качества, а часто и их количества. В расчетной мощности инженерного оборудования СОЖН еще до стадии производства запланировано стандартное количество удовлетворения потребностей в услугах определенного качества. Потребление таких услуг, как правило, характеризуется невозможностью потребителя отказаться от получения данных видов потребительских стоимостей на сколько-нибудь значительный период. Так, потребитель не может отказаться от полного или частичного отопления квартиры в зимний период даже, если в этом нет необходимости, так как такой отказ может привести к выходу из строя всей системы отопления дома.

Колебание потребления услуг жизнедеятельности имеет преимущественно неценовую характеристику и незначительно зависит от изменения цены. Насущный и уникальный характер обеспечения жизнедеятельности (свойство незаменимости), не позволяющий потребителям отказаться, сократить или увеличить потребление услуг при изменении цены делает спрос малоэластичным.

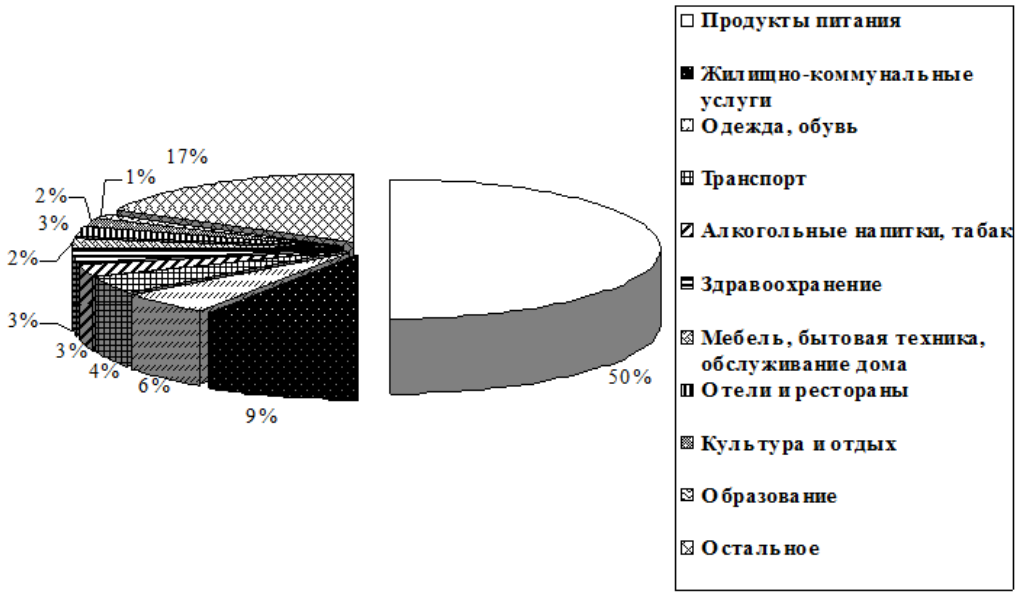

Рис. 1. Структура расходов домохозяйств в Украине
(источник: авторская разработка на основе [16])

Жесткая связь между производством и потреблением услуг, взаимовлияние и взаимозависимость этих процессов между собой, неперемещаемость производственных фондов коммунальных предприятий исключает возможность свободы выбора услуг потребителем.

Незаменимость услуг и невозможность накапливать и сокращать их потребление услуг позволяет рассматривать оплату за обеспечение жизнедеятельности как форму коммунального сбора с населения. Платежи за обеспечение жизнедеятельности не выполняют своей роли объективной рыночной оценки полезности.

Отсутствие взаимозависимости между ценой и спросом вынуждает производителей таких товаров определять цену продукции на основе издержек: путем исчисления стоимости израсходованных сырья, материалов, труда, а также средств на воспроизводство основных фондов, затрат на управление и т. д. Другими словами, когда не действует механизм спроса и предложения, цена формируется на основе затрат.

Методология формирования коммунальных тарифов в Украине предполагает выполнение требований так называемого «затратного механизма ценообразования». Коммунальный тариф включает полную себестоимость, прибыль, НДС. Основой коммунального тарифа является себестоимость, то есть затраты, понесенные хозяйствующими субъектами на производство и реализацию услуг. Состав затрат, включаемых в себестоимость производства и реализации таких услуг, определяется в соответствии с методическими рекомендациями № 47 [17]. Таким образом, затратной цену делает не способ ее расчета и включения в нее элементов стоимости, а общепринятое представление о неэластичности спроса на услуги, обеспечивающие жизнедеятельность населения. Ошибочное представление о природе формирования затратных цен порождает непрекращающиеся попытки «исправлять» цену с помощью более совершенных методов ее расчета и регулирования.

Наличие рыночных, технологических и территориальных особенностей производства услуг по обеспечению жизнедеятельности населения предопределяет тарифное регулирование субъектов хозяйствования как естественных монополистов. К рыночным особенностям относят определенный оптимальный предел

потребности в ресурсах жизнедеятельности, локальную ограниченность и устойчивость спроса. К технологическим особенностям относят непрерывность производственного процесса и использование в ходе технологического процесса сложной инженерной инфраструктуры, привязанной к конкретной территории. Влияние территориального фактора на систему ценообразования определяется необходимостью в доставке носителя услуги к конечному потребителю с помощью сетевых (магистральных) систем.

Влияние рыночного, технологического и территориального факторов определяет организационные особенности ценообразования в отрасли. Так, в соответствии с Законом Украины «О местном самоуправлении в Украине», уровень тарифов определяют местные органы государственной исполнительной власти и самоуправления [18].

В отраслях естественных монополий исходно существует противоречие между производственной и аллокативной эффективностью в силу того, что крупная компания обладает преимуществом в издержках. В качестве способа разрешить это противоречие государство использует регулирование цен (тарифов). Принято считать, что регулируемые цены являются решением задачи максимизации выигрыша потребителей при условии безубыточности единственного продавца.

Однако, как отмечено в работе [7], регулирующий орган не обладает тем же объемом информации об издержках, что и регулируемая компания. В свою очередь, у последней возникает стимул дезинформировать регулятора, завышая отчетный уровень издержек по сравнению с фактическим. Специфическим моментом повышения издержек являются избыточные инвестиции монополиста. Возникает эффект Аверча-Джонсона. Из-за его действия регулятору не удается минимизировать потери от аллокативной эффективности.

Еще большие проблемы возникают из-за того, что у регулируемого производителя отсутствуют адекватные стимулы как к снижению издержек при данной технологии, так и к обновлению производства. Даже понимая эту проблему, регулятор не может определить, в какой степени изменение издержек монополиста обусловлено уровнем его усилий, а в какой – изменением цен ресурсов и другими внешними факторами.

Традиционно конкурентная политика в отраслях естественных монополий использует две группы методов. Первая состоит из выведения как можно большего числа рынков из-под режима тарифного регулирования. Этот процесс предполагает разделение видов деятельности в регулируемых отраслях на естественно-монопольные и потенциально конкурентные. Для последних конечной целью преобразований является полный отказ от тарифного регулирования. Вторая группа методов связана с совершенствованием тарифного регулирования, внедрением стимулирующих контрактов в тарифном регулировании на рынках естественных монополий.

Отправной точкой развития современной теории отраслевых рынков считается парадигма «структура – поведение – результаты» (strukture – conduct – performance, SCP), представленная гарвардской школой. Представители школы проверяли гипотезы о том, что чем выше рыночная концентрация, тем ниже конкуренция и выше цены.

Этот подход подвергся острой критике со стороны представителей чикагской школы. По мнению Х. Демзетца [8], и высокая рыночная доля, и высокая прибыль объясняются третьей переменной – эффективностью. При конкурентном взаимодействии между продавцами повышение рыночной доли и прибыли достигается тем продавцом, который имеет преимущества в издержках даже при полном отсутствии рыночной власти.

Главный вывод концепции состязательных рынков У. Баумоля и соавторов – потенциальная конкуренция оказывает на цену и эффективность такое же воздействие, как и фактическая [9]. При отсутствии барьеров входа преимущество в издержках крупных фирм не может создавать рыночную власть и приносить потери общественного благосостояния. Эта теория оказала сильное влияние на политику развития конкуренции в отраслях естественных монополий. Еще большую важность для политики дерегулирования в отраслях естественных монополий представляют выводы теории состязательных рынков: при определенных условиях потенциальная конкуренция сможет понизить цену на рынке и, следовательно, сделать ненужным заведомо неэффективное тарифное регулирование.

Принципиальной особенностью неоавстрийского подхода, представителем которого является Ф. Хайек [10], служит интерпретация конкуренции не как типа взаимодействия компаний на рынке, а как динамического по природе процесса. Речь идет не столько о конкуренции в узком смысле слова, сколько о конкурентном порядке, который требует институционального обрамления в виде частной собственности и свободы контрактов. Главный вывод неоавстрийской концепции – государственное регулирование практически всегда неэффективно и создает препятствия экономическому развитию. Институты рынка в качестве компенсирующего механизма провалов координации являются более эффективными.

Анализ этапов развития современных представлений об источниках рыночной власти в отраслях естественных монополий позволил сделать вывод об имеющейся тенденции к снижению роли тарифного регулирования и необходимости внедрения стимулирующих контрактов. Новые идеи вызвали активные дезинтеграционные и приватизационные процессы в отраслях естественных монополий большинства стран мира.

Одно из главных условий создания конкуренции в условиях естественного монополизма СОЖН – это недискриминационный доступ к инфраструктуре. Поэтому именно с открытия доступа к сетевой инфраструктуре начиналось реформирование естественных монополий в США, странах ЕС, в России. В Украине также идет активный процесс совершенствования законодательной базы в части недискриминационного доступа к инфраструктуре в электроэнергетике, газовой отрасли, на железнодорожном транспорте. Соответствующие обязательства субъектов хозяйствования СОЖН по обеспечению открытого доступа уже закреплены в профильном и отраслевых законах («О естественных монополиях», «О теплоснабжении» и т. д.).

В Законе Украины «О естественных монополиях» естественная монополия определена как «состояние товарного рынка, при котором удовлетворение спроса на этом рынке является более эффективным при условии отсутствия конкуренции вследствие технологических особенностей производства, <…> а товары (услуги), которые вырабатываются субъектами естественных монополий, не могут быть заменены в потреблении другими товарами (услугами), в связи с чем спрос на этом товарном рынке меньше зависит от изменения цен на эти товары (услуги), чем спрос на другие товары (услуги)» [11].

Более того, «реформирование отрасли предусматривает реализацию эффективной антимонопольной политики и осуществление институционных преобразований на рынке жилья и жилищно-коммунальных услуг, направленных на развитие рыночных отношений и конкуренции» [11]. Это требует создания недискриминационного доступа к инфраструктуре при реформировании естественных монополий и предполагает переход в государственном регулировании от тарифного к антимонопольному.

Сегодня в отраслях СОЖН Украины используется две системы тарифного регулирования (табл. 1).

Таблица 1

Анализ систем тарифообразования в СОЖН Украины

Система	Сущность системы	Обеспечение безубыточности
1. Схема «затраты плюс» (cost plus)	Устанавливается предельный уровень рентабельности (соотношение прибыли к затратам). Используется в теплоснабжении	Не стимулирует субъекты хозяйствования к экономии ресурсов и сокращению затрат
2. Методика фиксирования предельных цен (price cap)	При составлении калькуляции определяется не только полная себестоимость калькуляционной единицы, но и часть каждой статьи затрат. Используется в водоснабжении	Ограничивает субъекты хозяйствования в максимизации доходов

Как показывает анализ, обе системы не обеспечивают выполнения условия достижения безубыточной деятельности субъектов хозяйствования, поэтому для Украины чрезвычайно важна правильная оценка опыта реформирования естественных монополий в экономически развитых странах (табл. 2).

Анализ преимуществ и недостатков, апробированных в международной практике и известных в научной литературе методов ценообразования, позволил сделать вывод, что современные тенденции регулирования цен на услуги предприятий – естественных монополистов – направлены, прежде всего, на минимизацию размера превышения цены над предельными издержками. Для которой функционирования СОЖН в Украине, где характерны диаметрально противоположные процессы, имеющие тенденцию растущего превышения издержек хозяйствующих субъектов над ценой, такая задача не стоит. Отсюда следует, что использование зарубежных методов в выборе ценовой стратегии развития отечественной СОЖН весьма ограничено.

Таблица 2

Современные инструменты регулирования естественных монополий

Инструменты		Цель, подходы, условия использования	Возможные выгоды и издержки общества
1		2	3
Прямое установление цен	Линейное ценообразование	Подходы: – общественно оптимальная цена (на уровне долгосрочных предельных издержек), выпуск-цена (на уровне долгосрочных средних общих издержек) и выпуск, обеспечивающие получение нормальной прибыли	Вне зависимости от выбора подхода фирма лишается возможности получать монопольную прибыль
	Цены Рамсея (Ф. Рамсей, 1927)	Линейные цены, минимизирующие чистые потери общества при условии, что общая выручка фирмы равна ее общим издержкам. Используются для многопродуктовой естественной монополии	Установление цен Рамсея не требует дотаций со стороны государства
	Нелинейное ценообразование	Двухчастный тариф (Т), одна часть которого фиксируется на уровне предельных издержек (МС), а вторая покрывает возникающий убыток (равна частному от деления величины убытка L на общее число потребителей N): $T = MC + L/N$	Эффективность этой схемы повышается, если вторая часть тарифа различна для разных групп потребителей в зависимости от их готовности платить

Окончание табл. 2

1		2	3
Косвенное регулирование цен через установление предельных величин доходности или повышения цен	Регулирование нормы доходности естественной монополии (Х. Аверч, Л. Джонсон, 1962)	Цель регулирования: инвестиции естественной монополии в основной капитал (К) должны приносить не меньшую доходность, чем альтернативные варианты инвестирования	Регулирование нормы доходности приводит к использованию слишком большого количества капитала, т. к. прибыль, которую «разрешено» заработать фирме, ограничена количеством имеющегося у нее капитала. Результат – «стимулированное» регулированием неэффективное размещение ресурсов в масштабах экономики в целом. Регулирование нормы доходности предпочтительнее в случае роста издержек
	Регулирование предела повышения цен (С. Литтлчайлд, 1983)	$\Delta P = \Delta PR - X$, где ΔP – предел относительного повышения цен; ΔPR – относительный прирост розничных цен; X – планируемое органом регулирования относительное снижение уровня цен в реальном выражении	Регулирование пределов повышения цен предпочтительнее для фирм в случае снижения издержек
Использование конкурентных механизмов	Передача прав на оказание услуг	Защита конкуренции и достижение недискриминационного доступа к инфраструктуре Переход от тарифного регулирования естественных монополий к антимонопольному	Собственник несет огромные расходы по содержанию инфраструктуры и должен иметь преимущество в ее использовании по сравнению с другими компаниями. Достижение недискриминационного доступа к инфраструктуре и создание резерва пропускной способности сильно ослабляет его позицию на рынке

С точки зрения целеобеспечения функционирования отечественной СОЖН интерес представляет подход целевого калькулирования или целевого ценообразования (target costing or pric-based model), описанный в работе [19]. Он предусматривает, что сначала устанавливается тариф на услугу, а затем, исходя из плановой цены реализации услуги, рассчитываются затраты. Такой подход применяется в Великобритании. Считается, что он стимулирует хозяйствующие субъекты к экономии ресурсов, поскольку сэкономленные средства остаются в их распоряжении в виде прибыли. Однако применение такого подхода в чистом виде в условиях нестабильной экономики при неконтролируемых колебаниях тарифов на энергоресурсы не позволяет обеспечить отечественным субъектам хозяйствования ожидаемых результатов – повышения прибыльности.

Наиболее адекватными к условиям функционирования отечественной СОЖН являются российские. Обобщение результатов исследований российских ученых в области совершенствования тарифной политики в тепло-, водоснабжении и водоотведении, выполненное в работе [2], позволило выявить существенный недостаток (табл. 3).

Выполненный анализ свидетельствует, что использование предлагаемых тарифов направлено на удовлетворение экономических интересов хозяйствующих субъектов за счет дискриминации отдельных групп потребителей, что не обеспечивают баланс интересов всех экономических агентов.

Таблица 3

Совершенствование тарифной политики России

Вид тарифа	Структура и назначение тарифа	Недостатки
Специальный тариф	Предполагает наличие нормируемой и дополнительной частей тарифа. Позволяет дифференцировать оплату услуг в соответствии с платежеспособным спросом и обеспечивает наиболее справедливое возмещение расходов потребителями	Направлены на удовлетворение экономических интересов хозяйствующих субъектов за счет дискриминации отдельных групп потребителей. Не обеспечивают баланс интересов всех экономических агентов
Дифференцированные по зонам суток тарифные ставки на тепловую энергию	Позволяют возмещать затраты на обслуживание и содержание мощностей, которые используются в непиковые периоды, за счет тех, кто создает нагрузку в пиковые периоды	
Повышенный тариф за сверхлимитное потребление	Стимулирует потребителя к энергосбережению	
Включение в тариф безнадежной дебиторской задолженности и инвестиционной составляющей	Позволяет возмещать убытки и затраты на развитие производства хозяйствующих субъектов за счет добросовестных потребителей	
Двухставочные тарифы	Предполагают наличие постоянной и переменной составляющих тарифа, что позволяет возмещать несезонные затраты. Выполняют регуляторную функцию и обеспечивают наиболее справедливое возмещение расходов крупных потребителей, а также потребителей без счетчиков	
Трехставочные тарифы	Предполагают наличие трех составных элемента затрат: на производство, на транспортировку и на сбыт. Позволяют вести учет затрат и анализ отклонений по каждой операции	
Пакет услуг по регулируемым и свободным тарифам	Предусматривает установление регулируемого тарифа на минимально необходимый набор услуг, и свободного тарифа – на дополнительный. Обеспечивает социальную поддержку малоимущим слоям населения	
Обеспечивающий ликвидацию перекрестного субсидирования	Направлен на устранение ценовой дискриминации в отрасли	
Сезонные тарифы	Позволяют при значительных колебаниях спроса устранить несогласованность между полученными доходами и расходами	

Социальный фактор выступает основополагающим при совершенствовании тарифной политики СОЖН. Однако, согласно существующим законодательным и нормативным документам по реформированию ЖКХ, одной из первоочередных задач является задача перехода к экономически, но не социально, обоснованным тарифам.

Отсутствие ориентации на социальный фактор при выборе ценовой стратегии развития СОЖН влечет за собой неконтролируемый рост цен на услуги первой необходимости. Так, по расчетам авторов согласно данным [20], начиная с 2005 г., индекс потребительских цен на услуги отопления и горячего водоснабжения в среднем возрастает ежегодно более, чем на 26 %. Рост цен на услуги сопровождается значительным снижением показателя уровня жизни населения, уровня его платежеспособности. С одной стороны, оплата этих услуг имеет значительный удельный вес в расходах населения. С другой – увеличение стоимости потребленных

производственными предприятиями услуг вызывает увеличение себестоимости произведенной ими продукции, тем самым, вызывая удорожание последней и косвенно снижая показатели платежеспособности конечного потребителя. Снижение показателя платежеспособности населения является предпосылкой роста показателя отрицательного спроса [21] на услуги и снижение результативности деятельности субъектов хозяйствования СОЖН. Кроме того, это нарушает один из обязательных принципов экономического поведения предприятия – принцип социальной ответственности.

Учет социального фактора сегодня осуществляется косвенными методами финансовой регуляции уровня цен. Наиболее распространенным методом финансовой регуляции уровня цен являются бюджетные дотации. Кроме того, финансовая регуляция уровня цен осуществляется за счет чистого дохода производителя услуг (перекрестное субсидирование) и чистого дохода общества (льготы при финансовых взаимоотношениях с государством).

Необходимо также отметить, что трансформационные процессы в Украине, направленные на приобретение признаков социально-ориентированной рыночной экономики, выдвигают требования первоочередности решения социального аспекта этой проблемы, т. е. решения проблемы существующего превышения темпов роста тарифов над темпами роста платежеспособности потребителей. Выдвинутое программным документом [11] требование к достижению цели реформирования отрасли («создание условий для предоставления жилищно-коммунальных услуг по доступным ценам») может быть выполнено при обязательном обеспечении превышения темпов роста платежеспособности потребителей над темпами роста тарифов. Отсюда следует, что совершенствование тарифной политики должно быть направлено не на систематическое увеличение тарифов, а на применение финансовых методов управления затратами и ценовым фактором.

Выводы.

Таким образом, эффективная тарифная политика в системе обеспечения жизнедеятельности населения стимулирует экономический рост и способствует максимизации общественного блага. Неэффективная – приводит к обострению противоречий в обществе, являясь мощным импульсом к разбалансированию национальной экономики. Сочетание повышенной социально-экономической и политической значимости СОЖН с недостаточно высокой эффективностью механизмов регулирования деятельности ее субъектов ставит экономистов перед необходимостью поиска новых подходов к определению методов и инструментов воздействия на ценовой фактор развития этой системы путем достижения баланса интересов экономических агентов. Новые подходы должны базироваться на известных в экономической теории принципах регулирования естественных монополий с учетом территориальных, социальных, институциональных и других особенностей экономики Украины.

Библиографические ссылки

1. **Бабак А.** Методичні рекомендації по формуванню тарифів на послуги централізованого водопостачання та водовідведення / А. Бабак, Н. Лисенко. – К., 2003.
2. **Полуянов В. П.** Проблемы формирования тарифной политики предприятий теплоснабжения / В. П. Полуянов, С. Г. Куликов // Научные труды Донецкого нац. тех. ун-та. Сер. «Экономическая». – 2008. – Вып. 35. – С. 229–238.
3. Проблемы теории и практики развития городской хозяйственной системы : монография / [Богачев С. В., Мельникова М. В., Лукьянченко А. А. и др.]. – Донецк : Юго-Восток, Лтд, 2006. – 381 с.

4. **Онищук Г.** Экономика жилищно-коммунального хозяйства: новые подходы в формировании ценовой и тарифной политики / Г. Онищук // Экономика Украины. – 2001. – №7. – С. 22–28.
5. **Лысенко Н.** Проблемы учета и возмещения в тарифах на коммунальные услуги некоторых затрат / Н. Лысенко // Бухгалтерский учет и аудит. – 2004. – № 6. – С. 31–36.
6. **Чиж В.** Формування економічно обґрунтованих тарифів на житлово-комунальні послуги / В. Чиж // Економіст. – 2008. – № 9. – С. 49–51.
7. **Уильямсон О. И.** Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация / О. И. Уильямсон; [пер. с англ.]. – СПб. : Лениздат, 1996. – 702 с.
8. **Demsetz H.** Two System of Beliefs About Monopoly / H. Demsetz // Industrial Concentration: the New Learning / [ed. by H. J. Goldschmid, H. M. Mann, F. J. Weston]. – Boston : Little, Brown, 1974. – P. 164–184.
9. **Baumol W. J.** Contestable Markets and the Theory of Industry Structure / W. Baumol, C. Panzar, R. Willig. – New York, 1982. – CL7. – P. 169–303.
10. **Хайек Ф.** Частные деньги / Ф. Хайек. – М. : Бакон, 1996. – 109 с.
11. Закон України «Про загальнодержавну програму реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2009–2014 роки» № 1511-VI від 11 червня 2009 року // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 47–48. – Ст. 720.
12. **Тамковая А.** Куда движется государство. Результаты исследований [Електронний ресурс] / А. Тамковая // Экспресс. – 2013. – № 54 (6948). – 23–30 мая. – Режим доступу : http://www.master-office.org.ua/obyav/novosti/kuda-dvizhetsya-gosudarstvo-rezultaty-issledovanij.html
13. Состояние оплаты населением жилищно-коммунальных услуг с начала 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.minregion.gov.ua/zhkh/ekonomika-tataryfna-polityka/stan-oplati-naselennyam-zhitlovo-komunalnih-poslug/
14. **Володина Е.** Перспективы-2014: потребители vs ЖКХ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.jkg-portal.com.ua/ru/publication/one/perspektivi-2014-spozhivach-vs-zhkg--35759
15. ЖКХ-2013: итоги года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.jkg-portal.com.ua/ru/publication/one/zhkkh-2013-rk-pdsumki-roku-35770
16. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2012 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lugastat.lg.ua/files/zb_sots_ demU_2012.pdf
17. Методические рекомендации по формированию себестоимости продукции (работ, услуг), утвержденные Приказом Государственного комитета промышленной политики Украины № 47 от 02.02.2001.
18. Закон України «Про місцеве самоврядування» № 280/97-ВР від 21.05.1997, поточна редакція від 15.10.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua
19. Tariff Reform and Communal Services Enterprises Restructuring [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.tariffreform.padco.kiev. ua /eng/PUBLICATIONS/publications-e.html
20. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua.
21. **Бражникова Л. Н.** Стратегическое управление финансовой деятельностью предприятий ЖКХ : монография / Л. Н. Бражникова. – Донецк : Юго-Восток ЛТД, 2010. – 499 с.

Надійшла до редколегії 21.01.2014

УДК 330.101 (477)

О. А. Мазур
Ужгородський національний університет,
Інститут економіки і міжнародних відносин, Україна

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ, ФОРМИ ЇЇ ПРОЯВУ ТА ОБСЯГИ

Досліджено особливості тіньової економіки в Україні, причини її появи, розглянуто чинні методологічно-аналітичні підходи до оцінки рівня тіньової економічної діяльності, визначено форми прояву тіньової економіки в реальному житті, а також накреслено можливі напрями детінізації економіки.

Ключові слова: тіньова економіка, методично-аналітичне забезпечення, причини тінізації економіки, методи оцінки рівня тіньового сектору, обсяги тіньової економіки.

Исследованы особенности теневой экономики в Украине, причины ее появления, рассмотрены методично-аналитические подходы к оценке уровня теневой экономической деятельности, определены формы существования теневой экономики в реальной жизни, а также выявлены возможные направления детенизации экономики.

Ключевые слова: теневая экономика, методико-аналитическое обеспечение, причины тенизации экономики, методы оценки уровня теневого сектора, объемы теневой экономики.

The articles scrutinizes the distinctive features of the shadow economy in Ukraine and determines its main causes; it further reviews the existing methodological and analytical approaches to the assessment of the level of shadow economy activities and defines the forms of the appearance of the shadow economy in the real life, identifying the possible directions of the unshadowing of economy.

Keywords: shadow economy, methodical and analytical instruments, causes of the shadow economy, methods of assessing the level of the shadow sector permeation, scale of the shadow economy.

Тіньова економіка в Україні стала однією із більших не лише фінансово-економічних, а й суспільних проблем. А оскільки вона зачепила чи не всі сфери діяльності та подолати її лише адміністративними заходами неможливо, то вважаємо за потребне визначити причини, форми вияву, наслідки та обсяги тіньової економічної діяльності, а також обґрунтувати думку про те, що політика детінізації має базуватися на принципах заохочення до ведення легального бізнесу та усунення тих адміністративно-регуляторних бар'єрів, які гальмують діяльність суб'єктів господарювання.

Окреслена проблематика звужує коло вчених-дослідників. Так, теоретико-аналітичні аспекти основних передумов високого рівня тінізації національної економіки належать окремим науковцям, зокрема Л. М. Фільштейну, котрий визначив форми прояву тіньової економіки в реальному житті, її причини та методи боротьби з цим негативним явищем [1]; І. Ю. Приварниковій, яка з'ясувала причини, що викликають збільшення тіньового сектора в Україні періоду кризи [2]; Т. А. Тищуку, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванову, котрі у спільному доробку виокремили чинники тінізації економіки України та надали їм аналітичного обґрунтування [3], а також О. В. Приймак [4], із пропозицією соціально-економічного підходу до причин виникнення тіньової економіки в Україні та інші.

Існують напрацювання щодо форм вияву тіньової економіки, наслідків тінізації, а також особливостей та напрямів детінізації економіки як складової стратегії реформ. Чимало уваги цим питанням приділив завідувач відділу макроекономічного

© Мазур О. А., 2014

прогнозування та дослідження тіньової економіки Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) Т. А. Тищук, а також учені Ю. М. Харазішвілі, А. В. Іванов; Л. М. Фільштейн, І. Ангелко [6], Ю. С. Нехайчук [7] та ін.

Метою нашої роботи є виокремити ключові чинники високого рівня тінізації економіки України, а також методологічно-аналітичне підґрунтя оцінки динаміки зміни рівня тіньової економіки в Україні за тривалий період часу, з метою накреслення шляхів детінізації сфер економічної діяльності.

Для розв'язання завдань дослідження доцільно з'ясувати зміст економічної категорії «тіньова економіка». Так, відповідно до Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки, під тіньовою економікою розумітимимо незареєстровану в установленому порядку економічну діяльність суб'єкта господарювання, яка характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт та надання послуг, ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), статистичного анкетування та подання статистичної звітності, наслідком якого є порушення законодавчо встановлених норм (рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови і безпека праці тощо) [8].

Традиційно причиною тінізації економіки вважають надмірний податковий тягар, але цей підхід невповні мірою відтворює причини тінізації. В Україні загальне податкове навантаження на підприємство у 2010 р. склало 55,5 % (у тіньовій економіці – 55,1 %). Це досить високий показник. Але у Франції, наприклад, він найбільший серед європейських країн і складає 65,8 %, в Австрії податкове навантаження дорівнює 55,5 %, у Швеції – 54,6 % [3, с. 14–15]. Водночас масштаби тіньової економіки в країнах Європи сягають лише 10–25 %, зокрема: у Росії – 46,9 %, у Румунії – 36,4 %, у Польщі – 26,7 %, у Греції – 26,0 %, у Іспанії – 20,2 %, у Норвегії – 16,3 %, у Німеччині – 15,4 %, у Франції – 13,2 %, у Великобританії – 10,9 % [5, с. 268].

Отже, оподаткування не можна вважати першопричиною тінізації економіки, відповідно, зниження податкового навантаження необов'язково зменшить тінізацію. У Греції, наприклад, податкове навантаження на підприємства дорівнює майже 47 %, але рівень тінізації в цій країні більший, аніж у середньому по Європі, і дорівнює близько 25 % [3, с. 14–15].

Через це автор переконаний, що причин існування тіньової економіки існує декілька, тому здійснено спробу їх часткового групування (табл. 1).

Отже, основними передумовами високого рівня тінізації національної економіки залишається неефективний інституціональний базис регулювання підприємництва та незадовільні умови здійснення підприємницької діяльності.

Таблиця 1

Основні причини виникнення «тіньової» економіки

Причини	Трактування
1	**2**
Акцентування соціально-економічних причин виникнення тіньової економіки (автор підходу О. В. Приймак, див. [4])	
Правові	недосконале та нестабільне податкове законодавство; відсутність узгодженості багатьох податкових законів із раніше прийнятими законодавчими актами тощо
Політичні	через регуляторну функцію податків держава проводить вигідну для неї соціальну або економічну політику
Організаційні	недоліки у взаємодії органів податкової міліції, податкового контролю та інших контрольних і правоохоронних органів

Продовження табл. 1

1	2	
Економічні	платник податків порівнює економічні наслідки ухилення від сплати податків та санкції, які призначаються в цьому випадку. Чим вища податкова ставка й нижчий розмір санкцій, тим вищою стає економічна мотивація ухилення від сплати податків	
Технічні	існування багатьох самостійних інститутів, які стихійно створюються та формуються тоді, коли виникає необхідність; існування великої кількості актів місцевого та регіонального законодавства, які часто суперечать чинним законам; складність техніко-юридичних конструкцій нормативно-правових актів тощо	
Моральні	несприйняття чинної податкової системи та негативне ставлення до неї; низький рівень правосвідомості та правової культури громадян; корислива мотивація	
Порівняння спільних та відмінних поглядів у підходах авторів [9] та [3]		
	Акцентування фінансово-економічних чинників тінізації в різних сферах економічної діяльності (автор підходу А. В. Ткаченко, див. [9]	*Аналітичне оцінювання чинників тінізації національної економіки на підставі розрахунків для моделей явищ (автори підходу Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов, див. [3])*
Відсутність повноцінного ринкового середовища	повільне здійснення економічних перетворень; неузгодженість державної економічної політики з інтересами значної кількості господарюючих суб'єктів	
Недостатність організаційно-інституційного забезпечення економічної політики та механізмів антикорупційного законодавства	силові й адміністративні заходи, реалізовані державою для протидії тінізації економіки, не приносять очікуваного позитивного результату через збереження несприятливого підприємницького клімату в Україні	за даними міжнародної неурядової організації «Transparency International», Індекс сприйняття корупції в Україні у 2010 р. становив 2,4 пункту, що відповідає 134 місцю в рейтингу серед 178 країн світу. За даними Глобального барометра корупції, кожний третій житель України у 2010 р. давав хабара, у тому ж році в цій дії зізналися 34 % опитаних, що свідчить про негативні тенденції. У 2010 р. свідками корупції стало у 1,5 рази більше громадян, аніж раніше. Спостережено й позитивну тенденцію: 7 з 10 осіб готові повідомити про випадки корупції (проти 4 у 2009 р.), що свідчить про готовність населення підтримати дії уряду в боротьбі з корупцією. Проте 60 % населення країни заходи, які проводить уряд щодо протидії корупції, уважає неефективними
Неефективність управління державною власністю і захисту прав власників	тіньовий сектор найчастіше експлуатує промислові потужності державних підприємств, зумовлюючи їхнє некомпенсоване прискорене зношування й позбавляючи державу належних доходів. Недостатньо захищені права власників та інвесторів таких підприємств, приводять до того, держава і приватні власники не отримують належних доходів від інвестованого капіталу	
Системні вади податкової системи	чинну податкову систему зосереджено фактично на максимальному залученні надходжень до бюджету (надмірний податковий тиск), без урахування можливих негативних наслідків такого тиску на суб'єкти господарювання та громадян. За оцінками експертів Світового банку, після запровадження Податкового кодексу система адміністрування податків залишається складною через існування низки податкових пільг	

Закінчення табл. 1

1	2
Незбалансованість державної регуляторної політики	суперечливість між законодавчою та нормативно-розпорядчою базою в окремих секторах, дублювання їх. Це свідчить про низький рівень структурних компонентів індексу економічної свободи та зростання тінізації. Так для України (2010 р.) характерні такі показники економічної свободи: свобода торгівлі – 85,2 %, фіскальна свобода – 77,3 %, монетарна свобода – 63,2 %, свобода праці – 50 %, свобода бізнесу –47,1 %, участь уряду – 32,9 %, фінансова свобода – 30 %, право власності – 30 %, свобода від корупції – 30 %, свобода інвестицій – 20 % [3, с. 17]
Недосконаліть бюджетної політики	формування бюджетних показників на основі застарілої податкової бази призводить до суттєвих розбіжностей між прогнозованими і фактично досягнутими макроекономічними показниками
Деформація структури зайнятості	у тіньовому секторі відсутні гарантії працевлаштування, оплати праці й соціального страхування, безпеки праці, створюються додаткові умови для втягування значної частини населення в кримінальні відносини
Недоліки в діяльності судової влади	неефективний механізм виконання судових рішень; посилення тенденції щодо протиправного використання механізмів судових рішень для перерозподілу ресурсів
Корупція та високий рівень злочинності	через непрозорість системи відносин між суспільством та державою формуються та ефективно діють корупційні ринки державних послуг та суспільних благ. За експертними оцінками, організована злочинність та торгівля незаконними товарами формують близько третини світових тіньових фінансових потоків Так, загальна кількість зареєстрованих в Україні злочинів у 2010 р. збільшилася на 14,9 %, засуджених – на 15,2 %, кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності, – на 6,9 %

Джерело: авторська розробка.

Необхідно відзначити, що аналіз тенденцій тінізації економічної діяльності в Україні має засновуватися на кількісних оцінках обсягу тінізації економіки.

Два методи розрахунку тіньової економіки з чотирьох, які використовує Мінекономрозвитку, показали зростання тінізації, один – незмінність її рівня і лише монетарний метод показав детінізацію економіки [10].

Дослідження свідчать, що переважання оцінок щодо зростання рівня тіньової економіки за окремими методами вплинуло на зростання інтегрального показника рівня тіньової економіки на 0,4 в. п. (порівняно із І кварталом 2011 року). Але для визначення номінального рівня використовують лише цілий показник, значення якого залишилося незмінним порівняно із оцінками І кварталу 2011 року – 34 % (рис. 1). Використання лише цілих цифр при оцінці рівня тінізації національної економіки пов'язано із тим, що цей показник є аналітично-розрахунковим, через це приблизним і неможливим для перевірки.

Отже, рівень тіньової економіки в Україні у І кварталі не змінився порівняно із аналогічним періодом минулого року і склав 34 % від рівня офіційного ВВП.

Але низка ризиків щодо зростання тінізації економіки в майбутньому залишається. Вони пов'язані з відновленням рецесійних процесів у країнах Єврозони та збереженням значних фінансових (боргових) проблем на зовнішніх ринках, що у випадку їхнього поширення може спричинити різке сповільнення темпів економічного зростання і в Україні. Також високими залишаються внутрішні ризики дестабілізації економічної ситуації, серед яких найбільшими є збільшення негативного сальдо поточного рахунку платіжного балансу, зростання девальваційних очікувань та низька кредитна активність.

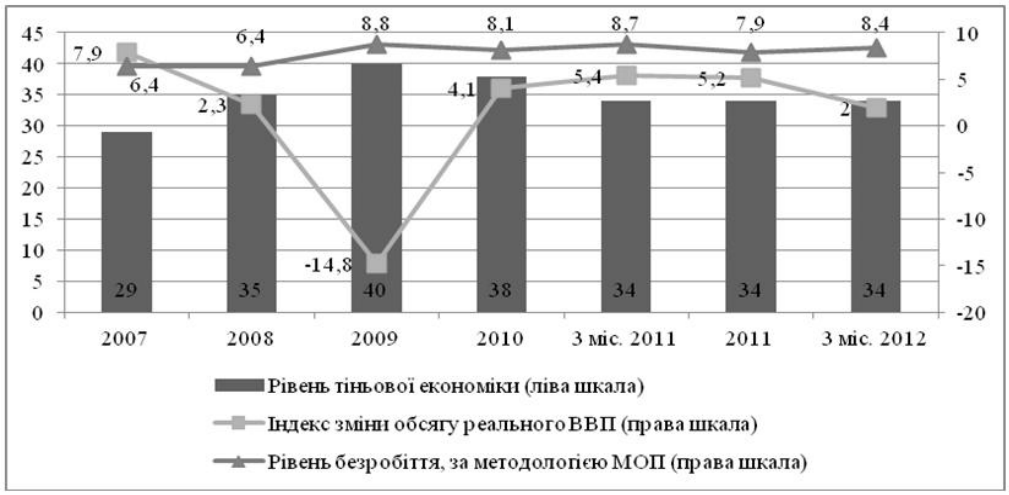

Рис. 1. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні, % від обсягу офіційного ВВП, темпи приросту/зниження рівня реального ВВП, % до попереднього року, та рівень безробіття (за методологією МОП) у період 2007–І квартал 2012 року
(джерело: [8; розрахунки 10; 11])

З огляду на негативну тенденцію тінізації автор відобразив обсяги тіньової економіки, розраховані різними методами (рис. 2).

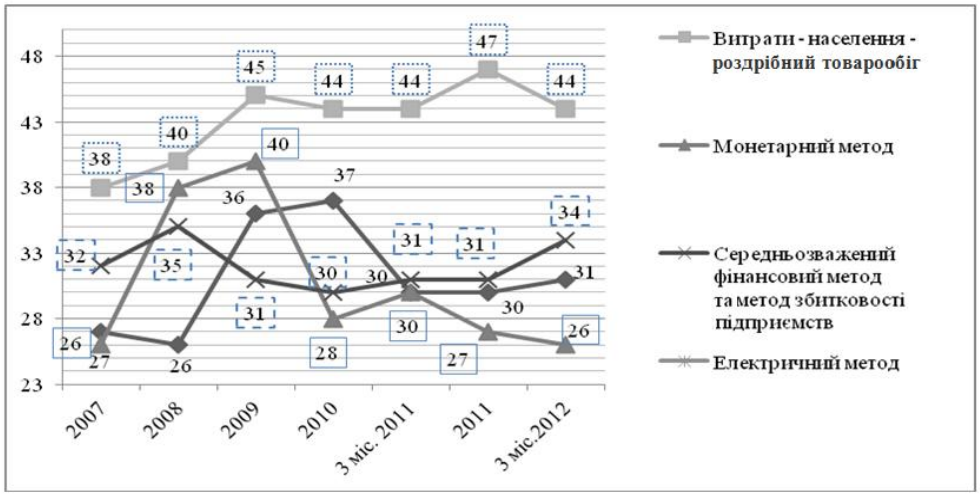

Рис. 2. Динаміка рівня тіньової економіки за окремими методами, % від обсягу офіційного ВВП
(джерело: [8; розрахунки 10; 11])

Так, показник рівня тіньової економіки, розрахований як середньозважений показник за фінансовим методом та методом збитковості підприємств, у січні–березні 2012 року зріс на 3 в. п. проти відповідного періоду попереднього року і склав 34 % від рівня офіційного ВВП. Рівень тіньової економіки, розрахований за електричним методом, зріс на 1 в. п. і склав 31 % від рівня офіційного ВВП. Показник рівня тінізації національної економіки відповідно до методу «витрати населення – роздрібний товарообіг» залишився на рівні І кварталу 2011 року і склав 44 %.

І лише монетарний метод засвідчив зниження рівня тіньової економіки в Україні у січні-березні 2012 року. За цим методом аналізований показник скоротився на 3 в. п. і склав 26 % від рівня офіційного ВВП.

Варто зазначити, що різновекторність тенденцій зміни обсягу тіньової економіки за різними методами вказує на те, що кожен метод розрахунку охоплює певну сферу національної економіки (відповідно з різною часткою в ній нелегального сектору), а тому лише інтегральний показник рівня тіньової економіки може служити комплексним індикатором такого явища, як тіньова економіка [10].

Наведена автором аналітика свідчить, що простежується чіткий взаємозв'язок між причинами виникнення тіньової економіки, формами її прояву в реальному житті, наслідками від її присутності та виокремленням напрямів подолання тіньових проявів з метою усунення факторів, що негативно впливають на економіку України (табл. 2).

Таблиця 2

Взаємозв'язок форм прояву, наслідків присутності «тіні» в економіці України та напрямів її детінізації

№ п/п	Форми прояву тіньової економіки через механізми одержання тіньових доходів	Наслідки присутності тіньової економіки	Шляхи детінізації сфер економічної діяльності
1	2	3	4
1	Приховування громадянами від оподаткування реальних доходів, а також підприємствами доходів і прибутків	Скорочення податкових надходжень до бюджету	У контексті реалізації Програми економічних реформ пріоритетними в детинізації економіки повиння стати: 1) Загальні напрями: – детінізація фінансових потоків; – легалізація ринку праці; – детінізація земельних відносин; 2) Конкретні напрями: – підвищення позиції України в міжнародному рейтингу простоти ведення бізнесу за показником «сплата податків» не менше ніж на 30 позицій до кінця 2014 р.; – зниження частки тіньової економіки до кінця 2014 р. на 30 % порівняно з рівнем 2010 р.; – скорочення частки тіньових платежів у системі медичного обслуговування з 10–15 % до 5–7 % тощо
2	Вилучення з обігу різниці між офіційними й реальними цінами на товари й послуги	Погіршення умов існування соціального сектору країни	
3	Корупція. Незаконна приватизація державної власності	Підкуп чиновників і державних діячів усіх рівнів і як наслідок недовіра до органів державної влади	
4	Випуск необлікованої продукції та її реалізація; надання неврахованих послуг	Скорочення обсягів офіційного виробництва; вивільнення працівників	
5	Кримінальний промисел (рекет, наркобізнес, проституція, розкрадання та грабунки)	Криміналізація суспільства	
6	Нелегальні валютні та зовнішньоекономічні операції (контрабанда)	Підрив довіри інвесторів як зовнішніх, так і внутрішніх	
7	Нелегальний експорт капіталів	«Перетікання» капіталу за кордон та зменшення обсягів інвестицій в економіку	
8	Фінансове шахрайство	Дискримінація суб'єктів господарської діяльності	
9	Дрібні розкрадання на державних, акціонерних і колективних підприємствах	Втрата промислового та інтелектуального потенціалу нації	

Закінчення табл. 2

1	2	3	4
10	Тінізація земельних відносин	Стихійність процесів концентрації землі; незаконне захоплення земель і зміна їхнього цільового призначення; істотний обсяг перепрофілювання сільськогосподарських угідь та їх стихійна забудова; стихійний розвиток процесів оренди та купівлі-продажу землі в непрозорий спосіб тощо	

Джерело: [1, с. 191–192; 6, с. 110; 7, с. 24; 3, с. 38–39; 14].

Спираючись на пропозиції А. В. Ткаченко, уважаємо, що для реалізації процесу детінізації економіки необхідно враховувати позитивний досвід розвинутих країн, а також діяти системно й комплексно, а саме:

1. Заборонити господарську діяльність для тих фізичних осіб, які раніше вчинили серйозний податковий злочин (досвід Польші).

2. Посилити роль державних спеціальних служб у контролі за поширенням тіньової економіки в країні та їхню взаємодію із державною структурою в цілому. Так, у США співробітники служб безпеки, таких як ФБР та ЦРУ, часто є співробітниками відомих американських концернів і корпорацій, таким чином контролюючи їхню діяльність. Схожі функції повинні виконувати співробітники Служби безпеки України.

3. Обмежити проведення експортно-імпортних операцій національними суб'єктами господарювання з компаніями в офшорних зонах (досвід Франції). Здійснення експортно-імпортних операцій за участю офшорних компаній уможливлює в деяких випадках завищення або заниження ціни на товари порівняно зі світовими і таким чином ухиляння від сплати податків та отримання додаткового прибутку на різниці в цінах.

4. Україні для боротьби з корупцією як основним чинником розвитку тіньової економіки необхідно підвищити рівень довіри громадян до влади, посилити незалежність судів, віддавши їх під громадський контроль, посилити покарання за хабарництво (досвід Великобританії) [9, с. 50].

5. Вступити до міжнародних організацій, що ведуть боротьбу з відмиванням грошей, таких як: Азійсько-Тихоокеанська група (APG), Група країн Карибського басейну (CFATE), Група країн Південної та Східної Азії (ESAAMLG) та Комітет експертів Ради Європейського співтовариства (досвід ЄС). Крім того, Україні необхідно посилити співробітництво з організацією «Інтерпол» для розслідування діяльності транснаціональних організованих кримінальних угруповань в економічній сфері всіх країн та для отримання потрібної інформації для співпраці з країнами світу [2, с. 166].

Висновки.

Отже, узагальнюючи, на жаль, потрібно зазначити, що в Україні громадяни не виявляють довіри до органів влади, а навпаки, у відносинах держава-суспільство простежується так звана «прірва» між державними інтересами й розумінням власних

інтересів кожним громадянином. Ціла низка причин, зокрема відсутність стабільного законодавства, високий рівень корумпованості державних службовців, недосконала податкова політика, соціально-економічна криза, а також наслідки радянського життя, призвела до створення сприятливих умов для розвитку «тіні» та її проникненню в тих чи в тих формах у всі сфери економіки.

Оскільки широкі верстви населення України працюють в тіньовій економіці вважаємо за потрібне послідовно, рішуче та комплексно реформувати всі сфери економіки. А з метою пошуку шляхів детінізації фінансових потоків, легалізації ринку праці та детінізації земельних відносин і надалі вивчати окреслені проблеми.

Бібліографічні посилання

1. **Фільштейн Л. М.** Фінансово-економічні проблеми тіньової економіки в Україні та шляхи її легалізації / Л. М. Фільштейн // Наукові праці Кіровоградського нац. тех. ун-ту. – 2012. – С. 191–192.
2. **Приварникова І. Ю.** Тіньова економіка України: причини, обсяги та шляхи їх зниження / І. Ю. Приварникова, К. В. Степанюк // Держава та регіони. Сер. «Економіка і підприємництво». – 2010. – № 2. – С. 163–167.
3. **Тищук Т. А.** Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доповідь / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; [за заг. ред. Я. А. Жаліла]. – К. : Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2011. – 96 с.
4. **Приймак О. В.** Соціально-економічні причини виникнення тіньової економіки в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Staptp/2009_42/files/42_20Prijmak.pdf
5. **Лісовий А. В.** Методи виявлення та оцінювання тіньового сектору економіки / А. В. Лісовий, С. В. Кирпа // Збірник наукових праць Національного ун-ту державної податкової служби України. – 2011. – № 1. – С. 267–275.
6. **Ангелко І.** Тіньова діяльність як джерело доходу: основні форми вияву / І. Ангелко // Галицький економічний вісник. – 2010. – № 2 (27). – С. 108–115.
7. **Нехайчук Ю. С.** Про вплив тіньової економіки на соціально-економічний розвиток / Ю. С. Нехайчук // Науковий вісник: фінанси, банки, інвестиції : науково-практичний журнал. – Сімферополь, 2010. – № 2 (7). – С. 24–28.
8. Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки : наказ Міністерства економіки України № 123 від 18.02.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.nau.ua/doc/?code=v0123665-09
9. **Ткаченко А. В.** Тіньова економіка та її вплив на економічну систему / А. В. Ткаченко // БізнесІнформ. Сер. «Економіка: механізм регулювання економіки». – 2012. – № 10. – С. 47–51.
10. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України : офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/
11. Державна служба статистики України : офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/
12. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава : Програма Президента України від 02.06.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_2.pdf

Надійшла до редколегії 31.12.2013

УДК 331.101

Л. О. Нікіфорова
Вінницький національний технічний університет, Україна

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЙНИХ ВАЖЕЛІВ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯННЯ ІЗ РОЗВИНЕНИМИ КРАЇНАМИ

Досліджено інституціональні особливості мотиваційних важелів в економіці України, описано дві системи організацій інститутів на макроекономічному рівні, виявлено основні інституціональні мотиваційні важелі та їх дію порівняно із дією таких важелів у країнах із розвиненою економікою.

Ключові слова: інститути, мотивація, інституціональні важелі, мотиваційні важелі, порівняльний аналіз, економіка, держава.

Рассмотрены институциональные особенности мотивационных рычагов в экономике Украины, описаны две системы организации институтов на макроэкономическом уровне, определены основные институциональные мотивационные рычаги и проведен сравнительный анализ их действия с действием таких рычагов в странах с развитой экономикой.

Ключевые слова: институты, мотивация, институциональные рычаги, мотивационные рычаги, сравнительный анализ, экономика, государство.

The article examines the institutional features of motivational levers in the Ukrainian economy, describes two systems of organization of institutions at the macroeconomic level, defines the basic institutional motivational levers and contains a thorough comparative analysis of their action compared to the action of the same instruments in the developed economies.

Keywords: institutions, motivation, institutional levers, motivational levers, comparative analysis, economy, state.

Мотиваційні важелі є основним потенціалом для зростання економіки інноваційним шляхом. Сьогодні в світі використовують широкий спектр різноманіття мотиваційних механізмів та інструментів, тому перед дослідником завжди виникає проблема: вибору які саме мотиваційні важелі застосувати для умов конкретної країни.

На поточному етапі розвитку економіки проблема вибору оптимальної системи мотиваційних важелів для України є надзвичайно важливою. Ці мотиваційні важелі повинні бути закріплені в податковому законодавстві країни, повинні бути широко відомими та доступними для всіх працівників. В Україні потрібно змінювати самі інституціональні основи, на яких базовано мотиваційні важелі: більшість із них або залишилися як спадок від СРСР, або ж перенесено на економічні реалії України без потрібної адаптації.

Таким чином, аналізування інституціональних особливостей мотиваційних важелів в економіці України та порівняння їх з чинним в розвинених країнах є актуальним науковим та важливим у практичному плані завданням.

Україна прямує до статусу «розвинена країна». Відповідно до [1], термін «розвинені країни» (або «економічно розвинені країни») стосується тих країн, які задовольняють умовам:

1. ВНД на душу населення понад $ 9266.
2. Очікувана тривалість життя при народженні понад 70 років.
3. Рівень смертності немовлят менш ніж 10 на 1000 (з урахуванням ваги).
4. Рівень грамотності дорослого населення сягає 100 %.

© Нікіфорова Л. О., 2014

Усі інші показники, що характеризують «розвинені країни», мають сильну кореляцію саме з цими показниками [1].

Сьогодні Україна задовольняє термін «розвинена країна» за трьома критеріями: за показником рівня грамотності та за рівнем дитячої смертності (починаючи від 2009 року: на 2012 рік це рівень сягає 8,6) [2]. За рівнем очікуваної тривалості життя при народженні Україна має показник 71 рік на 2011 р. [3].

ВНД України на душу населення за паритетом купівельної спроможності в 2012 році складав 3,500 дол. США [3].

Таким чином, забезпечення економічного зростання України (збільшення ВНД і відповідно ВВП) є найважливішим, якщо прямувати до групи розвинених країн світу.

Багато вчених досліджувало економічне зростання. Огляд сучасної ситуації наведено в [4]. У тому ж джерелі [4] наведено найбільш повну на сьогодні «колекцію» кількісних моделей, які описують економічне зростання країни. Серед чинних моделей економічного зростання вирізняють клас моделей, у яких враховують мотиваційні важелі [4].

У науковій розвідці [5] увагу звернено на те, що саме інститути є головним інструментом для того, щоб держава мала шанс досягти економічно розвиненого стану.

У праці [6] запропоновано низку нових методів для управління мотиваційними важелями на мікроекономічному рівні. Проте макроекономічний, інституціональний рівень не розглядався. Особливості інституціональної структури економіки України показано в [7], але власне мотиваційні важелі там не розглядалися.

Метою нашої статті є аналіз інституціональних особливостей функціонування мотиваційних важелів в умовах сучасного стану економіки України та порівняння їх з чинними в розвинених країнах.

Економіка – це механізм для узгодження інтересів людей. Сьогодні сторонами такого узгодження (суб'єктами економічного процесу) можуть виступати:

– окремі люди;

– групи людей або/та економічні інститути (найменша сукупність – це підприємство або фірма);

– відносно стабільні та самодостатні групи людей. Як правило, вони об'єднані в систему, яка зветься «держава».

Отже, може бути дві різні системи організації інститутів на макроекономічному рівні [7]. Коротко опишемо, спираючись на результати автора [7], особливості застосування мотиваційних важелів в Україні та порівняємо їх із чинним в розвинених країнах.

Першу систему організації економічних інститутів зображено на рис. 1. Підприємство використовується для узгодження інтересів між людьми, коли вони здійснюють спільну діяльність, а самі люди об'єднуються в державу як окремі індивіди.

За такої організації системи інститутів для *всіх* людей існують *однакові* мотиваційні важелі:

1. Підприємства слугують людям інструментами для задоволення потреб, тому люди мотивовані створювати *нові* підприємства: кожна людина, яка здатна на це, стає *власником*.

2. Частину коштів кожна людина вкладає в суспільне благо, тому вона мотивована контролювати владні структури, які акумулюють, розподіляють та перерозподіляють кошти.

3. Наповнення держбюджету здійснюють люди (оподатковується споживання), які активно управляють величиною своїх податків (і тому мають досвід усвідомлених вимог до організації управління економікою з боку держави). Люди планують величину своїх податків та управляють нею.

4. Взаємозв'язок «люди – держава» здійснюється на основі закономірностей суспільного вибору [8].

5. З огляду на перераховане держава вирішує проблеми людей, а не проблеми підприємств.

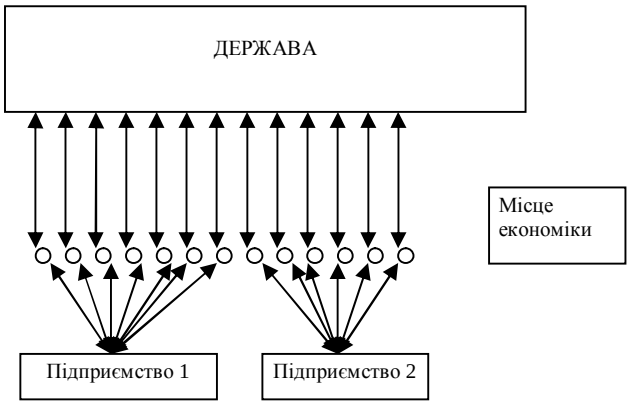

Рис. 1. Структура організації інститутів для розвиненої економіки

Економіка за такої організації системи інститутів перебуває на рівні взаємин людей та на рівні взаємин «людина – держава». Причому останні виступають як система агрегації інтересів людей. Така економіка носить назву розвиненої [7].

Друга система організації макроекономіки полягає в тому, що підприємства використовують як державні інститути, а окремі індивіди є свого роду «додатком» до них. Структуру другої системи організації інститутів узгодження інтересів сторін, яка характерна для України, зображено на рис. 2.

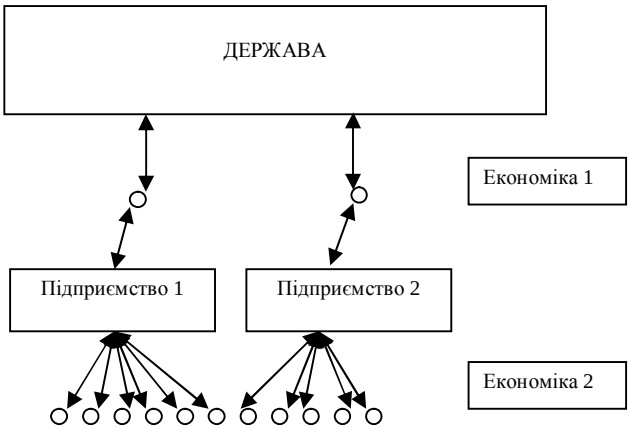

Рис. 2. Структура організації інститутів для нерозвиненої економіки

За такої організації системи інститутів люди розділяються на дві класи, для кожного з яких існують свої *окремі* мотиваційні важелі:

1. Тільки для дуже невеликої частини людей (власників) підприємства виступають інструментами для задоволення потреб. Саме ці люди мають мотиваційні важелі використовувати державні інститути для задоволення своїх потреб.

2. Державу власники підприємств використовують як інструмент узгодження їхніх інтересів у питаннях, що стосуються як їхніх підприємств, так і взаємин підприємства з працівниками.

3. Частину коштів власники підприємств вкладають у державу, яка організовує трансферти як для підприємств (галузей), так і для працівників. За цих умов вони мотивовані отримувати більше, ніж вкладають, унаслідок чого між власниками повсякчас відбуває перерозподіл власності (уключаючи рейдерські захоплення [9]). Власники підприємств активно впливають на величину сплачуваних ними податків. Вони мають великий досвід усвідомлених вимог до організації управління економікою з боку держави, оптимізації сплати податків, активно комунікують із державою тощо.

4. Наймані працівники виступають як додатки до підприємства.

5. Взаємозв'язок працівників і держави опосередковано через власників. Таким чином, у більшості працівників мотиваційні важелі для їхньої участі в управлінні на рівні регіону та держави відсутні.

6. Держбюджет наповнюють підприємства (оподатковується виробництво). Працівники (переважна більшість населення України) не мають відношення до сплати податків – надходження до держбюджету від осіб на порядок менші, аніж надходження від підприємств.

Отже, в Україні існує *дві* різні інституціональні системи організації економіки (рис. 2).

«Економіка 1» формує інститути для узгодження інтересів між власниками підприємств та державою. У цьому випадку державу *використовують* власники як інструмент, тому її орієнтовано на вирішення проблем власників (звичайно, за рахунок усього іншого населення України). Така економіка є ринковою лише *частково*, тому що кількість власників в Україні є дуже малою (передовсім унаслідок практичної відсутності малого бізнесу). У її межах вирішують задачі короткострокові («короткозорі рішення» з точки зору теорії ігор) та ситуативні.

«Економіка 1» характеризується тим, що її учасники формують свого роду «касту», до якої не допускаються нові члени, але з якої ніколи ніхто не виходить. Ці люди мають владу та/або гроші, і вони ніби за своїм статусом «покликані керувати» іншими, власне, народом України.

«Економіка 2» формує інститути для узгодження інтересів між працівниками та власниками підприємств. За наявних в Україні умов працівник перетворюється на свого роду *прикріпленого* до підприємства, повністю залежного від власника, тому власник має досить великий набір мотиваційних важелів, – причому більша частина таких важелів є проявами *влади над працівником*. Наприклад, в Україні протягом майже 20 років мають місце так звані «невиплати зарплати»: працівники *виконали роботу*, але власники *не виплачують* (або виплачують лише *частково*) зароблені ними кошти (іноді такий стан триває роками) [10].

Така економіка є дуже регламентованою та неринковою: необхідність реєстрації працівника за місцем проживання, відсутність під час нарахування зарплати обрахунку *оплати найму житла* в конкретному регіоні, відсутність можливості для переважної більшості працівників виплатити іпотеку на придбання власного житла, замалі зарплати та пенсії, недостатній розвиток медицини, формальність освіти тощо. Усі ці питання жорстко, часто – повністю (наприклад, у медицині та освіті) регламентує держава (тобто, відносно невеликою кількістю власників, причому переважно великих підприємств).

Працівники в Україні є учасниками «Економіки 2». Вони теж утворюють своєрідну «касту», саме тому нове покоління «з народу» не здатне перейти до іншої «касти» – до «касти власників». Іншими словами, в Україні відсутні так звані «соціальні ліфти» для підйому молоді до «верхнього прошарку». Це означає, що талановиту молодь України не буде «допущено» до управління економікою. Внаслідок цього управління економікою України буде втрачати ефективність із кожною генерацією поколінь.

Порівнявши рис. 1 та рис. 2 і врахувавши наведений аналіз, висновуємо про інституціональні мотиваційні важелі для економіки України та розвинених країн (табл. 1).

Таблиця 1

Мотиваційні важелі, засновані на інституціональних особливостях економік України та розвинених країн

№ п/п	Назва важеля	Розвинена економіка	Україна: «Економіка 2»
1	Заробітна плата, достатня для життя	+	+
2	Оплата праці, достатня для придбання житла	+	–
3	Пакет медичного забезпечення	+	– (+ тільки для вищого керівництва)
4	Диференційована пенсія, що залежить від продуктивності праці	+	–
5	Однакова оплата праці	–	+
6	Наявність вільної міграції працівників	+	–
7	Залежність працівника від підприємства	–	+
8	«Службове житло» як мотиваційний фактор	–	+
9	Затримка зарплати	–	+
10	Неоплачувана відпустка	–	+
11	Участь у тіньовій економіці як умова виживання (хабарництво)	–	+
12	Можливість захисту права в суді	+	– (великі трансакційні витрати)
13	Захист прав на інтелектуальну власність	+	–
14	Диференційована зарплата, що залежить від продуктивності праці	+	–
15	Участь підприємства в підвищенні кваліфікації працівника	+	– (як виняток)
16	Участь в управлінні підприємством (і через акції зокрема)	+	–
17	Забезпечення захисту етичних норм поведінки (як з боку колег, так і керівництва)	+	–
18	Наявність контракту, де прописана більшість вимог до працівника (включаючи функційні обов'язки та норми поведінки на підприємстві)	+	–
19	Неоплачувана додаткова робота на підприємстві	–	+

Як видно із табл. 1, більшість мотиваційних важелів в Україні носить *негативний* характер і може бути віднесена швидше до «покарання», ніж до «стимулювання». Гірше: як «позитивний» мотиваційний важіль часто виступає просте *виконання закону*, тобто норм, гарантованих законодавством (вчасна виплата зарплати, оплата додаткової роботи, захист честі та гідності працівника тощо). Таке формування мотиваційних важелів зумовлено специфікою функціонування економічних інститутів та їхніми відмінностями [9].

Водночас більшість мотиваційних важелів у розвинених країнах носить и «стимулюючий» характер, спонукаючи працівника підвищувати свою продуктивність праці, кваліфікацію тощо.

В Україні мотиваційні важелі зумовлено специфікою функціонування соціально-економічних інститутів. Так, судова система вимагає від працівника занадто великих трансакційних витрат (оплата адвоката, витрати часу тощо), медична система не забезпечена витратними матеріалами (і тому вимагає від працівника великих коштів), пенсійна система не диференціює особистий внесок («урівнялівка»), ринок праці суцільно залежить від роботодавця (профспілки повністю усунуто від захисту прав працівників: достатньо порівняти організовану профспілками кількість страйків в Україні та в розвинених країнах) тощо.

Висновки.

Досліджено інституціональні особливості мотиваційних важелів в економіці України, зумовлених специфікою функціонування соціально-економічних інститутів, та описано дві системи організацій інститутів на макроекономічному рівні. У результаті проведеного дослідження було виявлено основні інституціональні мотиваційні важелі та порівняно їх із дією таких важелів у країнах із розвиненою економікою.

Бібліографічні посилання

1. **Shirley M. M.** Institutions and Development : Handbook Of New Institutional Economics / Eds. C. Menard and M. M. Shirley. – Netherlands : Springer, 2005. – P. 611–638.
2. Демографічна ситуація в Україні у січні-листопаді 2012 року [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Експрес-випуск. – 2013. – № 10.2-42/25. – 16. січ. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2013/01_13/07w.zip
3. Ukraine. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.data.worldbank.org/country/ukraine
4. **Acemoglu D.** Introduction to Modern Economic Growth / D. Acemoglu. – Princeton : Princeton University Press, 2009. – 1072 p.
5. **Acemoglu D.** Why nations fail. The origins of power prosperity and poverty / D. Acemoglu, J. A. Robinson. – New York : Crown Publishers, 2012. – 544 p.
6. **Мороз О. В.** Соціально-психологічні чинники мотивування працівників приладобудівних підприємств / О. В. Мороз, Л. О. Нікіфорова, А. А. Шиян. – Вінниця : Вінницький нац. тех. ун-т, 2011. – 252 с.
7. **Шиян А. А.** Управління формуванням ефективних економічних інститутів для України / А. А. Шиян, Л. О. Нікіфорова. – Вінниця : Вінницький нац. тех. ун-т, 2011. – 300 с.
8. **Persson T.** Political Economics. Explaining Economic Policy / T. Persson, G. Tabellini. – Cambridge : MIT Press, 2000. – 554 p.
9. **Шиян А. А.** Теоретико-ігрове моделювання інституціональних механізмів протидії рейдерству: розвиток громадських організацій / А. А. Шиян, Л. О. Нікіфорова // Економіка та держава. – 2010. – № 8. – С. 29–31.
10. В Україні назріває бунт через масові затримки зарплат [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.galnet.org/newsticker/54049-v-ukrajini-nazrivaje-bunt-cherez-masovi-zatrymky-zarplat

Надійшла до редколегії 05.02.2014

УДК: [330.15:628.4.032](477)

В. С. Тихенко
Сумський державний університет, Україна

РЕАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА НАДНАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЕКТІВ ЗБИРАННЯ ТА ПЕРЕРОБКИ ПОБУТОВИХ ВІДХОДІВ В УКРАЇНІ

Досліджено поточну ситуацію реалізації в Україні національних та наднаціональних проектів збирання та переробки побутових відходів. Проаналізовано схвалену Кабінетом Міністрів України Концепцію загальнодержавної програми поводження з відходами на 2013–2020 роки, розглянуто започатковані природоохоронні проекти з переробки відходів в межах України та спільно з країнами-сусідами, накреслено перспективи їх виконання в наступні роки.

Ключові слова: природоохоронні проекти, побутові відходи, «Чисте місто», Загальнодержавна програма поводження з відходами на 2013–2020 роки.

Исследовано существующую ситуацию реализации в Украине национальных и наднациональных проектов, касающихся сбора и переработки бытовых отходов. Также проанализирована одобренная Кабинетом Министров Украины Концепция общегосударственной программы обращения с отходами на 2013–2020 гг. Рассмотрены начатые на сегодня природоохранные проекты по переработке отходов в рамках Украины и совместно со странами-соседями, сформулированы перспективы их дальнейшего выполнения в последующие года.

Ключевые слова: природоохранные проекты, бытовые отходы, «Чистый город», Общегосударственная программа обращения с отходами на 2013–2020 гг.

The article scrutinizes the current situation regarding the realization of national and supranational projects for household waste collection and processing in Ukraine. The author analyzes the Concept of the National program of waste treatment for 2013–2020 approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine. The article further reviews the initialized nature conservation projects on waste processing both in Ukraine and in association with neighboring countries and emphasizes the prospects of their accomplishment in the coming years.

Keywords: nature conservation projects, household waste, «Clean city», the National program of waste treatment in 2013–2020.

Проблеми стану довкілля в Україні та світі набувають все більшої актуальності, зважаючи на підвищення рівня антропогенного впливу на об’єкти природи. Для розв’язання цих проблем сьогодні широко започатковують та реалізують національні та наднаціональні проекти в сфері природоохоронної діяльності державних і місцевих органів влади. Серйозною проблемою світового масштабу виступає збільшення обсягів накопичення відходів як населення, так і юридичних осіб. Через це, важливості набуває питання раціонального збирання різних відходів та їх переробка в країні. В Україні вже близько 7 % території знаходиться під твердими побутовими відходами, обсяг яких щороку зростає. У такій ситуації урядом активно започатковуються державні програми національного та міжнародного рівня для фінансування проектів, спрямованих на вирішення зазначених питань. Для фінансування таких проектів активно залучають як державні кошти, так і кошти приватних інвесторів як у межах України, так і за кордоном. З огляду на це, ґрунтовний аналіз поточної ситуації зі збирання та перероблення відходів в Україні, а також виконання природоохоронних проектів держави виявляється об’єктивно необхідним, що підтверджує актуальність нашої теми дослідження.

Теоретичні та практичні аспекти вирішення проблеми збирання та переробки відходів в Україні висвітлено у роботах О. С. Тєлєтова, М. Г. Зубенко [11], С. М. Фролова [13], Г. З. Леськів [4], Б. О. Горлицького [9], В. С. Міщенка, Г. П. Виговської, Ю. М. Маковецької [12] та ін. Незважаючи на доволі велику кількість робіт,

© Тихенко В. С., 2014

у яких порушено цю проблему, та враховуючи необхідність проведення більш активної природоохоронної діяльності та ускладнення екологічної ситуації, важливого значення набуває дослідження поточного стану реалізації національних та міжнародних проектів в Україні з охорони природи.

Метою статті є дослідження поточного стану реалізації національних та наднаціональних проектів збирання та переробки відходів в Україні та визначення перспектив упровадження нових програм.

Накопичення відходів населення та юридичних осіб на сьогодні день є чи не найактуальнішою проблемою багатьох країн світу. Через відсутність необхідного обсягу фінансування, чітко розробленої політики та гальмування реалізації програм цього напряму ситуація в Україні з переробки відходів є досить складною. Про це свідчить постійне зростання обсягу відходів та погіршення екологічного й санітарного стану територій поблизу звалищ та полігонів побутового сміття.

Так, в Україні щороку утворюється 52 млн тонн побутового сміття, обсяг якого зростає кожного року на 1,5–2,5 %. Лише 5 % відходів переробляють, інші 95 % вивозять на звалища та полігони. За даними офіційної статистики, найбільше відходів в Україні продукує населення – близько 60 %, дещо менше – юридичні особи й бюджетні організації – 30 % та 10 % відповідно.

В Україні діє близько 6 тис. звалищ та полігонів сміття загальною площею 7,4 тис. гектарів, 32 тис. несанкціонованих звалищ, 15 сортувальних ліній та лише два сміттєспалювальні заводи. Не говоримо про несанкціоновані звалища та полігони, навіть санкціоновані для зберігання відходів території дуже часто перевантажені (близько 5 %) або не відповідають встановленим нормам екологічної безпеки (близько 16 %). Варто також відзначити, що в Україні, на жаль, відсутні сміттєпереробні заводи, поширені в економічно розвинутих країнах, зокрема в Європі [2; 3; 14].

Як бачимо, наведені вище дані свідчать про реальну на сьогодні проблему у вітчизняній практиці природоохоронної діяльності.

Для подолання в Україні проблеми швидкого накопичення твердих побутових відходів необхідно прискорити створення системи їхнього роздільного збирання та переробки. У цьому напрямі вже спостережено активні дії державних органів. Так, Кабінетом Міністрів України схвалено Концепцію загальнодержавної програми поводження з відходами на 2013–2020 роки. Основною метою вказаного документа є здійснення заходів щодо зменшення обсягів утворення відходів, забезпечення необхідних умов для роздільного збирання побутових відходів населення, що в подальшому супроводжуватиметься ресайклінгом і створенням умов для їх утилізації. Відзначмо, що концепцію та заходи, визначені в ній, розроблено урядом відповідно до стандартів і нормативів екологічного права Європейського Союзу. Безумовною перевагою програми можна вважати спрямованість на відхід від звалищ та полігонів сміття, які, як зазначалося, надзвичайно поширені в Україні [10].

Водночас у країні започатковано низку програм, які передбачають реалізацію національних проектів, спрямованих на вирішення екологічних проблем та покращення довкілля. Так, у межах програми економічних реформ на 2010–2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», затвердженої Указом Президента України № 504 від 27.04.2011 [8], за напрямом «Упровадження національних проектів та інвестиції» Державним агентством з інвестицій та Управлінням національними проектами України забезпечено підготовку національного проекту «Чисте місто», який становить систему комплексів із переробки твердих побутових відходів.

Проект «Чисте місто» передбачає будівництво системи комплексів із переробки твердих побутових відходів у 10 містах України – Києві, Харкові, Тернополі, Вінниці, Чернівцях, Хмельницькому, Сумах, Кіровограді, Дніпропетровську та Полтаві. Під час реалізації національного проекту будуть використовуватися екологічно-безпечні технології переробки твердих побутових відходів, глибина переробки яких складає не нижче ніж 50 відсотків за масою. Варто зазначити, що поряд із вказаними містами проект планують поширити й на цілі регіони України.

Відповідно до приблизних розрахунків розробників проекту, загальна потужність нових комплексів складатиме 1550 тис. тонн твердих побутових відходів на рік. Планується скоротити обсяги захоронення відходів на звалищах та полігонах, близько 50 % відходів будуть використані як вторинні й енергетичні ресурси для повторного використання в галузях виробництва. Обсяг інвестицій для кожного проекту оцінюють на рівні 20–50 млн євро, а загальна вартість проекту в усіх запланованих містах складає близько 320 млн євро [14].

До вкладення коштів у названий проект запрошуються інвестори не лише з України [5], а й з-за кордону, включаючи міжнародні компанії та міжнародні фінансові організації. Наприклад, зацікавленість у фінансуванні проекту проявив Європейський банк реконструкції та розвитку. На сьогодні представники національного проекту «Чисте місто» ведуть переговори з такими потенційними компаніями-інвесторами, як Global Project Capital, BN Umwelt, Sigma Blazer, ETVie Energy, Transfer Vienna GmbH, ASA (Австрія), Naprzod (Польща), VEOLIA (Франція), AWMInternational (Англія), Remondis (Німеччина), також підписано меморандум про співпрацю з Global Project Capital, з ТОВ «Престиж ЕТ» (Росія) [2; 14].

Як бачимо, організатори проекту планують залучити інвесторів, які мають значний світовий досвід у галузі переробки сміття. Відповідно, повертати кошти інвесторам будуть декількома способами:

– за рахунок чинних тарифів на поводження з відходами;

– за рахунок доходів від продажу вторинної сировини (макулатура, склобій, полімери, брухт чорних та кольорових металів), продуктів переробки (альтернативного палива, електричної енергії за «зеленим тарифом»);

– за рахунок коштів від уведення загальнообов'язкового збору до спеціального фонду державного бюджету, який стягуватиметься з виробників та імпортерів пакувальних матеріалів.

Національний проект «Чисте місто» є не єдиним проектом в Україні. У 2013 р. стартувало ще декілька всеукраїнських проектів, серед яких Всеукраїнське прибирання «Зробимо Україну чистою!» та інформаційно-просвітницька кампанія «Не сміти!».

Акція «Зробимо Україну чистою!» проходить в Україні вже чотири роки поспіль. Щороку проект об'єднує навколо себе все більшу кількість волонтерів, компаній та організацій, яким небайдужий сучасний стан довкілля. Згідно з офіційними даними в 2013 р. в акції взяли участь близько 140 тис. волонтерів й понад 100 компаній. Ця акція є складовою Міжнародної екологічної ініціативи «Let's Do It!», яка об'єднує понад 8 млн людей у 108 країнах світу.

Інформаційно-просвітницька кампанія «Не сміти» стартує в Україні вперше. Метою програми є переведення населення України на роздільне збирання сміття. Перший етап реалізації програми розраховано на 2013–2015 роки. Він включає масштабну інформаційну кампанію, навчання в закладах освіти і створення основ для комунікації між органами влади, суспільством та компаніями, які вивозять, сортують, переробляють та утилізують тверді побутові відходи [6].

Поряд із національними природоохоронними проектами в Україні реалізуються й інші проекти, виконувані за участю міжнародних сторін.

Наприклад, у 2012 р. було реалізовано проект «Екооперація. Польсько-українське партнерство для перероблення відходів у Вінницькій та Хмельницькій областях». Цей проект було спрямовано на збільшення переробки відходів в Україні за рахунок підвищення рівня знань працівників, а також на збільшення інвестиційних можливостей малих і середніх підприємств в Україні, які брали участь у проекті. Відзначимо, що проект фінансувався програмою польського співробітництва з розвитку Міністерства закордонних справ Республіки Польща у 2012 р. [1].

Ще одним міжнародним проектом у сфері переробки побутових відходів населення є проект «Покращення екологічної ситуації у місті Івано-Франківську та області шляхом запровадження технології екологічного збору та переробки твердих побутових відходів на основі досвіду міста Бая Маре, Марамуреш (Румунія)» Програми прикордонного співробітництва ЄІСП Угорщина-Україна-Словаччина-Україна 2007–2013 років.

Водночас у 2013 р. започатковано проект «Управління біорозкладаними відходами в містах Бая-Маре (Румунія), Івано-Франківську та Коломиї (Україна)». Загальний бюджет проекту складає близько 500 тис. євро, а термін реалізації – з вересня 2013 р. до березня 2015 р. Цей проект спрямовано на покращення екологічного стану в місті за рахунок компостування біовідходів, що утворюються в зелених зонах міста, а також використання утвореного компосту для забезпечення потреб міста й продажу його надлишків. До того ж, проект націлено на недопущення забруднення атмосферного повітря під час спалювання зібраного листя, гілок тощо, скорочення рівня витрат на їхнє перевезення на полігон твердих побутових відходів для захоронення [7].

Таким чином, на підставі аналізу поточного стану реалізації в Україні національних та наднаціональних проектів із переробки побутових відходів можемо підсумувати:

− проекти з переробки відходів національного та наднаціонального характеру тільки починають активно започатковуватися в Україні;

− для реалізації проектів необхідні значні обсяги інвестицій, формування яких виключно за рахунок бюджетних коштів є неможливим;

− проекти носять переважно національний характер, проте є приклади партнерства з країнами-сусідами, але глобальних природоохоронних проектів у цій сфері в Україні не простежено.

Незважаючи на поточні проблеми в реалізації проектів зі збирання та переробки побутових відходів в Україні, все ж очікується успішне їхнє виконання, що дає можливість окреслити певні перспективи:

− реалізація проектів дозволить поліпшити екологічну ситуацію в країні;

− можливо створити нову галузь промисловості з переробки відходів, яка в розвинутих країнах є досить прибутковою. Це в підсумку може вирішити проблему з пошуком інвесторів для реалізації природоохоронних проектів та створить нові робочі місця в Україні;

− організація проектів за участю зарубіжних країн уможливить вихід на міжнародний рівень, що зміцнить позицію України на світовій арені;

− успішне виконання проектів у окремих містах може стати початком організації аналогічних проектів в цілих регіонах та на всій території України.

Висновки.

Реалізація національних та наднаціональних проектів зі збирання та переробки побутових відходів є потрібним процесом для подолання складної екологічної ситуації, яка виникла в Україні останніми роками. Головна роль у започаткуванні подібних проектів безумовно належить державі, яка має докладати якомога більших зусиль для ефективної організації проекту, пошуку інвесторів, управління проектом та ознайомлення населення з її заходами. Комплексне застосування сучасних технологій із переробки побутових відходів та їхнього впровадження в Україні поряд із побудовою системи роздільного збирання сміття можуть вирішити не тільки наявні на сьогодні екологічні проблеми довкілля, а й створити в країні нову прибуткову сферу, доходи від якої можуть бути направлені на здійснення природоохоронної діяльності та забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства.

Бібліографічні посилання

1. «Екооперація. Польсько-українське партнерство для переробки відходів у Вінницькій та Хмельницькій областях» [Електронний ресурс] / Міжнародні проекти. – Режим доступу : http://www.khnu.km.ua
2. **Клюєв А.** Щоб не перетворювати Україну на звалище необхідно впроваджувати роздільний збір та переробку побутового сміття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rnbo.gov.ua/news/1445.html
3. В Україні збільшуються обсяги накопичення відходів – Мінприроди [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrinform.ua
4. **Леськів Г. З.** Екологія та регіональна економіка : навч. посіб. / Г. З. Леськів. – Л. : Львівський держ. ун-т внутрішніх справ, 2011. – 208 с.
5. Запрошення інвесторів на участь у реалізації національного проекту «Чисте місто» – система комплексів з переробки твердих побутових відходів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrproject.gov.ua
6. Презентація Всеукраїнських проектів «Не забудь», «Не сміти» та «Зробимо Україну чистою!». Міжнародний досвід програм переробки сміття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ne-smity.com.ua/27-post-reliz-19-09-2013
7. Про екологічні проекти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ecomisto.if.ua/pro-ekologichni-proekti
8. Про Національний план дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» : Указ Президента України № 504/2011 від 27.04.2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.nau.ua/doc/?uid=1196.1455.0
9. Промислові відходи України. Проблеми та шляхи їх вирішення : наук. вид. / [Тарасова Т. В., Губіна В. Г., Квашук Л. П. та ін.; під ред. Б. О. Горлицького]. – К. : Логос, 2011. – 199 с.
10. Сміття в Україні утилізуватимуть за євростандартами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrinform.ua
11. **Тєлєтов О. С.** Застосування маркетингу в умовах вирішення господарсько-екологічних проблем регіону / О. С. Тєлєтов, М. Г. Зубенко // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 1. – С. 89–102.
12. Удосконалення системи управління відходами в Україні в контексті європейського досвіду : наук.-приклад. вид. / [Міщенко В. С., Виговська Г. П., Маковецька Ю. М. и др.; під ред. В. С. Міщенка]. – К. : Лазурит-Поліграф, 2012. – 120 с.
13. **Фролов С. М.** Еколого-економічні проблеми державного управління поводження з твердими побутовими відходами / С. М. Фролов, О. О. Білопільська // Вісник Сумського держ. ун-ту. Сер. «Економіка». – 2012. – № 3. – С. 103–109.
14. Чотири відсотки території України завалені сміттям! Переробка відходів найвигідніший бізнес? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ibud.ua/ua

Надійшла до редколегії 22.01.2014

УДК 669.02

О. В. Ульяницкая, Н. В. Коваленко
Донбасский государственный технический университет, Украина

АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ЭКОНОМИИ ЭНЕРГОНОСИТЕЛЕЙ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА УКРАИНЫ

Рассмотрены некоторые особенности использования энергоносителей в металлургической отрасли Украины и возможные пути замены их дорогостоящих компонентов альтернативными дешевыми источниками.

Ключевые слова: металлопродукция, энергоносители, сопутствующие газы, пылеугольное топливо, вредные выбросы.

Розглянуто особливості використання енергоносіїв в металургійній галузі України і можливі шляхи заміни їхніх дороговартісних компонентів альтернативними дешевими джерелами.

Ключові слова: металопродукція, енергоносії, попутні гази, пиловугільне паливо, шкідливі викиди.

The article examines corresponding features of usage of the energy products within the metallurgical industry of Ukraine and possible ways of substituting their high-cost components by alternative cheap sources.

Keywords: metal produce, energy products, produces gases, pulverized coal fuel, hazardous emissions.

Развитие и совершенствование металлургического комплекса Украины диктуется жесткими условиями конкуренции на мировом рынке металлов. Экономическая разруха в Украине, начавшаяся после развала Советского Союза, сопровождалась из-за устаревших технологий, физического и морального износа основных фондов потерей не только мировых рынков, но и внутреннего рынка металлопродукции.

Теории и практике модернизации металлургического комплекса посвящено множество фундаментальных исследований зарубежных ученых. В Украине данную проблему исследовали О. И. Амоша, И. А. Бланк, Л. М. Борщ, В. В. Витлинський, О. С. Галушко, К. Ф. Ковальчук, С. В. Максимов, В. П. Савчук, В. Я. Плаксиенко, М. Г. Чумаченко, С. Л. Ярошевский, Ю. А. Приходько, В. П. Терещенко, Я. А. Мороз, С. В. Момот, А. М. Кузнецов, С. Л. Воробйов, О. В. Совкевич и многие другие. Однако, в работах указанных авторов не рассмотрены проблемы использования и экономии энергоносителей в металлургическом комплексе Украины.

Производство в Украине, в том числе и металлургическое, остается высокоэнергоемким по сравнению с развитыми странами [1, с. 12–16]. Недостаточность энерговооруженности и повышенные затраты энергоресурсов на производство единицы продукции в Украине характеризуются показателями, приведенными в табл. 1.

Особенно следует отметить низкую эффективность использования энергоресурсов предприятиями Украины п с наиболее развитыми странами Европы. Достаточно энергоемкой является продукция отечественной металлургической отрасли. Например, на ПАО «Алчевский металлургический комбинат» (ПАО «АМК») расход условного топлива составляет 110–120 кг на одну тонну проката, что в 2–3 раза превышает общепринятые стандарты в странах ЕС. И это при том, что природный газ исключен из смеси с коксовым и доменным газами для нагрева металла в печах прокатных цехов.

© Ульяницкая О. В., Коваленко Н. В., 2014

Таблица 1

Показатели использования энергоресурсов отечественными предприятиями в сравнении с развитыми странами

Страна	В расчете на одного человека		В расчете на единицу ВВП	
	Использование топливно-энергетических ресурсов, тонн условного топлива*/человека	Производство электроэнергии, тыс. кВт/час человека	Использование топливно-энергетических ресурсов, кг усл. топлива на 1 дол. США	Производство электроэнергии, кВт/час на 1 дол. США
Украина	4,0	3,4	7,1	6,1
Германия	3,8	6,7	0,27	0,3
Франция	5,7	8,4	0,27	0,38

*Примечание: условное топливо – топливо, теплота сгорания которого составляет 7000 ккал/кг (29,3 кДж/кг).

Источник: авторская разработка на основе [2].

Энергетические затраты в черной металлургии Украины обусловлены, в основном, расходом и стоимостью кокса и природного газа на 1 тонну выплавленного чугуна [1; 3]. Снижение их потребления позволяет получить конечную продукцию более конкурентную на рынках металла. Природный газ дефицитный и продается Украине по высокой цене. Для предприятий металлургии она еще выше и составляет, например, для ПАО «АМК» 505 дол. США за 1000 м^3 (2011 год). Расход газа на 1 тонну чугуна в Украине 43 м^3. Тем самым в себестоимости 1 тонны чугуна по Украине заложено 24 дол. США только за природный газ. Поэтому металлурги Украины ищут пути снижения расхода природного газа в технологическом процессе на всех переделах металлургического производства. За последние 6–7 лет украинская сталеплавильная промышленность сократила потребление природного газа с 10 до 5 млрд м^3, что позволило сэкономить более 2,5 млрд дол. США.

Дефицит энергоносителей и повышение цены на них приобрели уже глобальный характер и обуславливают высокую часть в себестоимости единицы продукции металлургических предприятий. Известно, что только электроэнергия в структуре себестоимости продукции черной металлургии Украины составляет 7–10 %, а в производстве алюминия 40–42 %. На выплавку 1 тонны электростали необходимо в среднем 350 кВт электроэнергии [2, с. 118].

Доля электрической энергии в себестоимости 1 тонны ферросплавов (Запорожский, Никопольский и Стахановский ферросплавные заводы) составляет примерно 54–56 %, то есть более половины. Из-за высокой цены 1 кВтчаса электроэнергии перечисленные предприятия не могли рентабельно работать. Загруженность их мощностей снизилась на 40–50 % [4, с. 118–124]. Только вмешательство правительства Украины выровняло ситуацию между поставщиками электроэнергии и ферросплавными предприятиями. Было принято решение о предоставлении ферросплавщикам права оплачивать потребленную электроэнергию по экспортным тарифам – 6 центов за 1 кВтчас до конца 2013 года [5]. Тем самым удалось уменьшить зависимость Украины от импорта ферросплавов.

В январе 2013 года Министерство экономической политики разработало программу активизации экономики, в рамках которой предприятия ГМК могут получить государственные гарантии на 10 млрд грн для реализации проектов модернизации своих производств [5]. В документе отмечается, что недостаточная развитость внутреннего рынка металлопроката (10–15 %) и высокая доля экспорта продукции отрасли (80–85 %), формируют серьезные риски зависимости национальной металлургии от внешней конъюнктуры. Состояние внутреннего рынка металла в Украине характеризует следующий пример. В Дании годовое использование металла составляет 600–660 кг на человека, тогда как в Украине – только 107–110 кг на человека. Основной причиной падения потребления стало снижение

спроса на металл со стороны строительного сектора, машиностроения, трубных заводов ввиду ухудшающейся экономической ситуации в Украине и на мировом рынке.

В первые десять лет XXI века большинство предприятий металлургической отрасли разработало комплексные программы инвестиционных проектов по модернизации и реконструкции. Такие программы предусматривали чаще всего, строительство нового предприятия на существующей строительной площадке.

В первую очередь к таким предприятиям относятся ПАО «АМК» (корпорация «Индустриальный союз Донбасса»), ПАО «Азовсталь», ПАО «Енакиевский металлургический завод», ПАО «Металлургический комбинат им. Ильича» (группа «Метинвест») и другие.

Наряду с этими принимаются проекты строительства новых металлургических предприятий, оборудованных по последним достижениям мировой науки и практики. Например, в октябре 2012 года в эксплуатацию введен электросталеплавильный комплекс Interpipe Steel – крупнейший объект вложения частных инвестиций (г. Днепропетровск). Предприятие основано с нуля по проектно-конструкторской документации компании Danieli. Общий объем инвестиций в проект составил 70 млн дол. США [7]. Проектная мощность нового комплекса 1,32 млн тонн металлопродукции в год. Использование электродуговых печей для выплавки стали обеспечивает компании сокращение потребления природного газа в объеме 60 млн $м^3$ (примерно 24 млн дол. США) и значительное снижение вредных выбросов в атмосферу.

Важным условием снижения себестоимости чугуна является уменьшение расхода кокса на 1 тонну доменной плавки. В настоящее время использование кокса на металлургических предприятиях Украины составляет 500–520 кг на тонну чугуна. Проблема еще и в том, что дефицит коксующихся углей в Украине достиг нескольких млн тонн и продолжает расти. По прогнозам «Укркокса» он может достичь 50 % внутреннего рынка [8]. По словам генерального директора «Укркокса» Анатолия Старовойтова, импортированный из России коксующийся уголь не намного дороже отечественного, а каждая тонна импортного угля при коксовании дает 350 $м^3$ коксового газа, что по энергоемкости эквивалентно 150 $м^3$ природного газа. Еще в конце прошлого века дефицит коксующихся углей обусловил использование на ПАО «Алчевскккокс» слабоспекающихся углей Донбасса для производства металлургического кокса.

Экономический кризис и связанная с ним нестабильность конъюнктуры на рынках металлов вынудил металлургов искать механизмы активизации инновационно-инвестиционной деятельности по снижению себестоимости продукции и расходованию дорогостоящих энергоносителей.

Дефицит и дороговизна природного газа, высокая стоимость кокса обусловили освоение металлургами ПАО «АМК» производства и вдувания пылеугольного топлива (ПУТ) в доменные печи при выплавке чугуна. Вопросами теории и практики использования пылеугольного топлива в Украине занимались и ранее [9–12], но тогда наличие относительно дешевого природного газа сдерживало реализацию проектов пылеугольной технологии. В мае 2009 года доменные печи №1 и №5 ПАО «АМК» перешли на пылеугольное топливо, полностью отказавшись от природного газа. Годовой объем производства ПУТ 1553 тыс. тонн. Ежегодная экономия составляет 607,5 тыс. тонн кокса и 784,8 млн $м^3$. природного газа. Вдувание ПУТ в объеме 180 кг на одну тонну чугуна обеспечивает снижение потребление кокса до 390 кг на тонну чугуна (по сравнению с 500 кг/т по Украине).

Внедрение технологии с пылеугольным топливом пока на двух печах доменного цеха дало возможность сократить потребление природного газа более чем в два раза.

Наряду с такими масштабными проектами персонал ПАО «АМК» реализует многие операции по снижению потребления энергоресурсов. К примеру, одна из них – новая технология разогрева стаканов из полусухих огнеупорных масс для промежуточных ковшей МНЛЗ позволила снизить расход дефицитного природного газа с 800 до 50 м^3. Экономия на одном промковше составила 750 м^3, что эквивалентно в денежном измерении 380 дол. США.

В последние годы большое внимание уделяется использованию газов, сопутствующих металлургическому процессу производства кокса, чугуна, стали, ферросплавов. Если раньше, а на некоторых предприятиях и до сих пор, большинство газов сжигалось на «факелах», нанося вред окружающей среде, то теперь они используются для выработки энергии.

Первыми технологию использования металлургических газов в качестве энергоносителей для производства электроэнергии внедрили на ПАО «АМК». Предприятие совместно с японской фирмой «SUMITOMO» разработало проект строительства парогазовой установки по выработке электроэнергии из коксового, доменного и конвертерного газов.

В конце 2012 года запущен в эксплуатацию первый, а в декабре 2013 г. второй блок комплекса газотурбинной электростанции комбинированного цикла. Это предприятие производит электроэнергию путем прямой переработки отходов коксохимического и металлургического производств, а именно: коксового, доменного и ковертерного газов. Теперь количество выбросов вредных веществ и парниковых газов уменьшено почти вдвое. Мощность одного блока составляет 151,5 МВт. С пуском всех трех (как это предусмотрено проектом) блоков, суммарная мощность станции составит 454,5 мВтч электроэнергии в год. Предприятие ПАО «АМК» полностью покроет собственные потребности в электроэнергии, а избыток будет продавать хозяйственным структурам региона.

Основные параметры используемых на электростанции газов представлены в табл. 2.

Таблица 2

Параметры и расход смешиваемых газов на один энергоблок газотурбинной электростанции

Наименование	Единицы измерения	Газ		
		Доменный	Коксовый	Конвертерный
Расход	нм^3/час	228500 (макс. 250000)	18200 (макс. 21000)	30000
Давление подачи	кПа	8	12	8
Температура подачи:	°С			
расчетная		30	30	30
min		10	10	10
max		40	40	40
Низшая теплотворная способность	кДж/нм^3 (ккал/кг)	3142–3300 (750–790)	1697–1718 (4050–4100)	7123–7500 (1700–1790)

Из табл. 2 следует, что львиная доля в смеси отведена доменному газу, которого выделяется 1820–1960 м^3. на 1 тонну выплавляемого чугуна. Топливная смесь газов имеет теплотворную способность 1050 ккал/м^3, а часовой расход на одном энергоблоке равен 276700 нм^3. На производство 1 кВтчаса расходуется 0,263 кг условного топлива, что на 25 % меньше, чем на традиционных тепловых электростанциях страны.

Таким образом, в металлургическом производстве Украины определились следующие основные направления экономии энергоресурсов:

– сокращение потребления дефицитного природного газа на всех переделах металлургического процесса;

– использование пылеугольного топлива вместо природного газа в доменных печах;

– регенерация энергетических возможностей коксового, доменного, конвертерного газов для производства электрической энергии.

Из-за высокой энергоемкости металлургических переделов пока невозможно эффективно использовать при производстве металла в Украине возобновляемые источники энергии, которые анализируются в работе [13, с. 51–54]. Наиболее продвинутое по экономии энергоресурсов ПАО «АМК» планирует в течение ближайших трех-четырех лет завершить проекты полного обновления производства металла, начатые в 2003 г. Это будет новое современное предприятие, о чем свидетельствуют данные табл. 3.

Таблица 3

Наиболее важные проектные показатели реконструкции ПАО «АМК»

Объект	Год завершения	Стоимость строительства	Производственная мощность объекта
МНЛЗ – 1	22.08.2005	262 млн дол. США	2,5 млн т. заготовки в год
Толстолистовой стан 3000	07.11.2006	142 млн дол. США	1,2 млн т. листа
МНЛЗ – 2	20.05.2007	262 млн дол. США	2,5 млн т. заготовки в год
Конвертер – 1 (первая очередь)	27.11.2007	2009960 тыс. грн	2,7 млн т. стали в год
Конвертер – 2 (вторая очередь)	17.09.2009	977204 тыс. грн	2,7 млн т. стали в год
ДП №1	07.05.2007	500 млн грн	2 млн т. чугуна в год
Установка ПУТ (первая очередь)	18.08.2006	350101 тыс. грн	1552 тыс. т. пылеугольного топлива в год
Установка ПУТ (окончание 2 и 3 этапа)	2014	298958 тыс. грн	
ДП № 2	строительство временно приостановлено	3,2 млн грн	3,75 млн т. чугуна в год
Новая аглофабрика	2016	5,4 млрд грн	11 млн т. агломерата в год
Электростанция	1-я очередь 2012 2-я очередь 2013	1,2 млрд грн 1,2 млрд грн	151,5 МВт 3,6 млрд кВт·ч Полная мощность 454,5 МВт

За 9 лет (2005–2013) на внедрение новых технологий и современного оборудования ПАО «АМК» израсходовало 16,8 млрд грн. На природоохранные мероприятия из них пошло 1,5 млрд грн, что позволило снизить количество выбросов вредных веществ в атмосферу на 15,3 тыс. т/год. Предполагаемое сокращение пылеобразования в результате запуска новых объектов соответственно составит: аглофабрика – 6 тыс. т/год.; доменных печей – 3750 т/год; коксовых батарей – 1560 т/год.

Выводы.

Изучение и анализ состояния энерговооруженности металлургического комплекса Украины свидетельствует о высокой относительной энергозатратности производства единицы металлопродукции по сравнению с развитыми странами Европы.

Отечественный и мировой опыт эксплуатации доменных печей показывает, что на современном этапе состояния доменной технологии одним из наиболее эффективных мероприятий относительно снижения расходования энергоресурсов в виде кокса и природного газа является вдувание пылеугольного топлива в горн доменных печей. Действующие установки ПУТ позволяют украинским металлургам ежемесячно экономить 60 млн $м^3$ природного газа и 50 тыс. тонн кокса, что в рамках действующих цен (2013) составляет 20 млн дол. США.

Использование побочных продуктов металлургических переделов (коксового, доменного, конвертерного газов) для выработки электроэнергии на парогазовых установках не только повысит энерговооруженность предприятий, но и, что немало важно, существенным образом снизит отрицательное воздействие на окружающую среду прилегающих территорий.

Библиографические ссылки

1. **Мороз Я. А.** Анализ использования энергоносителей в производстве продукции на металлургических и коксохимических предприятиях Донецкой области в 2011 г. / Я. А. Мороз, И. Т. Резниченко, С. Н. Тупилка // Металлургические процессы и оборудование. – 2012. – № 1. – С. 12–16.
2. Основні аспекти конструювання та автоматизованого проектування: навч. посіб. / [Ульяницький В. Н., Козачишен В. А., Ульяницька О. В. и др.]. – Алчевськ : Донецький держ. тех. ун-т, 2008. – 300 с.
3. Повышение эффективности использования природного газа в доменной плавке / [Ярошевский С. Л., Момот С. В., Кузнецов А. М. и др.]. – Донецк : Новый мир, 2002. – 46 с.
4. **Воробйов С. Л.** Пріоритети та інструменти модернізації металургійної галузі України / С. Л. Воробйов, О. В. Собкевич // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4(25). – С. 118–124.
5. Меморандум Кабмина Украины о взаимопонимании с электрометаллургическими заводами от 5 февраля 2013 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.finmonitor.com.ua/news/59816-prodleno-deystvie-memoranduma-o-vzaimoponimanii-mezhdu-kabminom-i-elektrometallurgicheskimi-zavodami.html
6. Державна цільова економічна програма енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2015 роки : постанова Кабінету Міністрів України № 243 від 1 березня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon3.rada.gov.ua/iaws/show/243-2010 %100 %BF
7. Ввод в эксплуатацию електросталеплавильного комплекса Interpipe Steel в Украине // МРТ. Металлургическое производство и технология металлургических процессов: журнал. – М. : Руда и металлы. – 2013. – № 1. – С. 6–16.
8. Металл : ежемесячный деловой журнал для участников металлорынка. – 2008. – № 1.
9. **Приходько Ю. А.** Аналитическая оценка экономии кокса пылеугольным топливом / Ю. А. Приходько, И. Е. Варивода // Металлургическая и горнорудная промышленность. – 1983. – № 4. – С. 3–5.
10. Оценка коэффициента замены кокса пылеугольным топливом / [Ярошевский С. Л., Терещенко В. П., Либерова З. И. и др.] // Металлургическая и горнорудная промышленность. – 1981. – № 1. – С. 3–5.
11. **Ярошевский С. Л.** Пылеугольное топливо – реальная и эффективная альтернатива природному газу в металлургии / С. Л. Ярошевский. – Донецк : Норд-Пресс, 2006. – 16 с.
12. Пылеугольное топливо – альтернатива природному газу при выплавке чугуна : тр. Междунар. науч.-техн. конф., 18–29 декабря 2006 г. – Донецк : ООО «Технопарк ДонГТУ «УНИТЕХ», 2006. – 397 с.
13. **Бортнюк Т.** Відновлювальна енергетика України / Т. Бортнюк // Економічний аналіз: зб. наук. праць; [Тернопільський нац. ун-т]. – Тернопіль, 2013. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 51–54.

Надійшла до редколегії 06.02.2014

УДК 339.9

Ю. О. Чалюк
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Україна

АДАПТАЦІЯ УКРАЇНИ ДО ГЛОБАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ

Розглянуто типи соціальної держави, основні підходи та критерії класифікації моделей соціально-орієнтованої економіки, обґрунтовано теоретичні засади реалізації перспективної моделі соціальної політики в Україні.
Ключові слова: соціальна держава, моделі соціальної політики, соціально-орієнтована економіка.

Рассматрены типы социального государства, основные подходы и критерии классификации моделей социально-ориентированной экономики, обоснованы теоретические основы реализации перспективной модели социальной политики в Украине.
Ключевые слова: социальное государство, модели социальной политики, социально-ориентированная экономика.

The article considers the types of the social welfare state, the main approaches and classification criteria for the models of socially-oriented economy. It further substantiates the theoretical bases of the implementation of projected models of social policy in Ukraine.
Keywords: social welfare state, models of social policy, social-oriented economy.

Реалізація державної політики в Україні потребує вивчення світового досвіду та його адаптації до українських реалій. На сьогодні актуальним є аналіз моделей соціальної політики та вивчення підходів до побудови оптимальної моделі соціальної політики для України.

Питання функціонування, розвитку та вдосконалення діяльності соціальної сфери постійно перебувають у полі зору вітчизняних та зарубіжних учених. Теоретичні та практичні аспекти формування та удосконалення соціальної політики знайшли своє відображення у працях В. Дереги, Г. Еспінг-Андерсена, І. Григор'єва, Махбуб ель Хака. Проте сучасні ринкові трансформації в Україні актуалізують необхідність удосконалення чинних та напрацювання нових теоретико-методологічних, методичних і прикладних засад реалізації соціальної політики країни та адаптації тієї соціальної політики, яка буде відповідати сучасним вимогам українського суспільства.

Мета статті – аналіз світових моделей соціальної політики для визначення переваг та недоліків становлення відповідної моделі соціальної політики в Україні.

Соціальна політика – один з найважливіших напрямів державного регулювання економіки. Вона є органічною частиною внутрішньої політики держави, спрямована на забезпечення добробуту і всебічного розвитку його громадян і суспільства загалом. Головне призначення соціальної політики – це повне задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб, формування всебічно і гармонійно розвинених членів суспільства. Це і є стратегічна й вища мета розвитку будь-якої цивілізованої держави.

Основними завданнями соціальної політика держави є:

– гарантування конституційних прав громадян на працю, соціальний захист, освіту, охорону здоров'я, культуру, житло;

– досягнення гідного рівня матеріального добробуту і умов життя людей;

– забезпечення повної продуктивної зайнятості населення, підвищення якості й конкурентоспроможності робочої сили;

– орієнтація державної політики на сім'ю, забезпечення прав і соціальних гарантій сім'ям;

© Чалюк Ю. О., 2014

– забезпечення підтримки соціально найуразливіших верств населення;

– вплив на демографічну ситуацію в напрямі підвищення народжуваності та зниження смертності населення, збільшення тривалості життя;

– розвиток соціальної інфраструктури;

– забезпечення стабільності суспільної системи [1, с. 10–13].

Сучасні моделі соціальної політики відрізняються за багатьма критеріями, зокрема мірою втручання держави в соціально-економічну сферу суспільства, мірою соціальної захищеності громадян, рівнем забезпеченості свободи соціального вибору різних верств населення, впливом соціальних процесів на економічний розвиток країни. Класикою сучасного моделювання соціальної політики стала типологія Г. Еспінг-Андерсена, в основі якої – ідеологічні критерії та розміри соціальних виплат. Відповідно до цих критеріїв, Г. Еспінг-Андерсен виокремив такі типи: консервативна, ліберальна, соціал-демократична моделі соціальної політики [2]. Однак, у сучасній науковій літературі виділяють чотири основні моделі соціальної політики: католицька, консервативна, ліберальна та соціал-демократична [3, с. 47–68].

Головний принцип *католицької моделі* – суспільна допомога, яку надає найближча інстанція (сім'я та місцева громада, церква та громадські організації). Останньою інстанцією в католицькій моделі є державні організації та органи державного управління.

Консервативна модель наголошує на важливості ринку та обов'язкового соціального страхування під державним наглядом, а її основним принципом є індивідуальні досягнення, де праця визначає подальше соціальне забезпечення.

Ліберальна модель також акцентує увагу на ринку, однак вона передбачає соціальну політику залишкового типу, отже, відповідно до неї, центральний уряд несе хоча й обмежену, але загальну відповідальність за соціальний захист усіх громадян.

Основним принципом *соціал-демократичної моделі* є «універсалізм», тобто вона припускає, що соціальний захист є правом усіх громадян, яке забезпечується, головним чином, державним бюджетом.

Характеристику указаних моделей за різними показниками наведено в табл. 1.

Таким чином, усі моделі соціальної політики об'єднує три важливі аспекти економіки – якість життя, ефективність господарювання і справедливість, яка не допускає соціальної напруги. Тому Україна, яка задекларувала у ст. 1 Конституції свій статус як соціальної держави, орієнтується у процесі своєї глобальної соціалізації на досвід соціальної політики європейських країн із ринковою економікою [4]. Отже, європейська соціальна політика виступає орієнтиром для України на шляху до євроінтеграції. Окрім того, на сучасному етапі проведення ринкових перетворень в Україні стабільність соціальної політики розглядають як необхідний елемент економічної стратегії. Це особливо важливо в умовах української дійсності, оскільки й досі стоїть проблема організації матеріального забезпечення населення, створення нових робочих місць. Формування нової державної ідеології соціальної політики і необхідність її теоретичного обґрунтування із урахуванням європейських стандартів, які забезпечують право на гідні умови життя робітника і членів його родини, залишається вкрай актуальним для України.

З економічної точки зору в сучасному світі рівень людського розвитку пов'язують, насамперед із поняттям якості життя. Визнаним у всьому світі інтегральним

показником ефективності соціальної політики країни, який відображає досконалість співвідношення економічної і соціальної складових суспільного прогресу, виступає індекс людського розвитку (ІЛР), розроблений у 1990 р. пакистанським економістом Махбубом ель Хаком (Mahbub ul Haq) і використовуваний з 1993 р. ООН у щорічному звіті [5, с. 11–32].

Таблиця 1

Характеристика моделей соціальної політики

Модель/ характеристика	**Католицька**	**Консервативна**	**Ліберальна**	**Соціал-демократична**
Центральна одиниця	Сім'я	Місцевий ринок	Центральний уряд	Місцеві органи влади
Рівень витрат на соціальне забезпечення	Низький	Високий	Високий	Високий
Зайнятість	Низька стосовно жінок	Висока, широко представлена неповна «розподілена» зайнятість	Висока	Висока, стимулюється державою
Участь приватного сектору в наданні соціальних послуг	–	+	+	+
Основне джерело фінансування	Сімейна допомога або допомога громади	Ринок (страхові виплати)	Держава для бідних та непрацюючих (податки, страхові виплати для платників податків)	Держава та комуни (муніципалітети) податковий перерозподіл
Акцент на обов'язковому соціальному страхуванні	–	++	+	–
Акцент на добровільному страхуванні	+	+	+	–

Визначмо середнє арифметичне для кожної з наведених моделей соціальної політики згідно з даними ПРООН на 2013 рік [6].

Розрахунки:

1. Середнє арифметичне (Y) для соціально-демократичної моделі:

$Y = (X_1 + X_2 + X_3) / 3$, де X_1 – ІЛР Данії, X_2 – ІЛР Швеції, X_3 – ІЛР Фінляндії.

$Y = (0{,}901 + 0{,}916 + 0{,}892) / 3 = 0{,}903$.

2. Визначимо (Y) – середнє арифметичне для консервативної моделі:

$Y = (X_1 + X_2 + X_3) / 3$, де X_1 – ІЛР Німеччини, X_2 – ІЛР Австрії, X_3 – ІЛР Франції.

$Y = (0{,}930 + 0{,}896 + 0{,}893) / 3 = 0{,}906$.

3. Визначимо (Y) – середнє арифметичне для ліберальної моделі:

$Y = (X_1 + X_2 + X_3) / 3$, де X_1 – ІЛР США, X_2 – ІЛР Ірландії, X_3 – ІЛР Великої Британії.

$Y = (0{,}937 + 0{,}916 + 0{,}875) / 3 = 0{,}909$.

4. Визначимо (Y) – середнє арифметичне для католицької моделі:

$Y = (X_1 + X_2 + X_3) / 3$, де X_1 – ІЛР Іспанії, X_2 – ІЛР Греції, X_3 – ІЛР Португалії.

$Y = (0{,}885 + 0{,}860 + 0{,}816) / 3 = 0{,}853$.

Зведімо дані в табл. 2.

Таблиця 2

ІЛР для різних моделей соціальної політики

Моделі соціальної політики	Країни	ІЛР, 2013	Середнє арифметичне ІЛР
Соціально-демократична	Данія Швеція Фінляндія	0,901 0,916 0,892	0,903
Консервативна	Німеччина Австрія Франція	0,930 0,896 0,893	0,906
Ліберальна	США Ірландія Велика Британія	0,937 0,916 0,875	0,909
Католицька	Іспанія Греція Португалія	0,885 0,860 0,816	0,853

У табл. 3 відображено прогрес України за кожним із показників ІЛР. За період з 1980 до 2012 років очікувана тривалість життя при народженні в Україні зменшилася на 0,5 року, середня тривалість навчання зросла на 3,9 року, очікувана тривалість навчання збільшилася на 2,9 року. ВНД на душу населення в Україні за період з 1990 до 2012 року зменшився приблизно на 22 % [6].

Таблиця 3

Тенденції ІЛР України на підставі узгоджених даних часових рядів, нових складових показників і нової методології

	Очікувана тривалість життя при народженні, роки	Очікувана тривалість навчання, роки	Середня тривалість навчання, роки	ВНД на душу населення за ПКС, дол. США 2005 р.	Значення ІЛР
1980	69,3	11,9	7,4	–	–
1985	70,2	12,2	8,2	–	–
1990	69,8	12,5	9,1	8252	0,714
1995	67,9	11,9	10,4	3535	0,67
2000	67,4	12,7	10,7	3585	0,673
2005	67,5	14,2	11,1	5520	0,718
2010	68,2	14,8	11,3	5938	0,733
2011	68,5	14,8	11,3	6210	0,737
2012	68,8	14,8	11,3	6428	0,740

На підставі вже розрахованого середнього арифметичного для кожної з наведених моделей соціальної політики визначмо ІЛР для моделі соціальної політики України, яка застосовує подвійну модель, тобто поєднує у своїй соціальній політиці соціал-демократичну та ліберальну моделі. Визначмо середнє арифметичне між показниками соціал-демократичної та ліберальної моделей: $(ІЛР_1 + ІЛР_2)/2 = ІЛР_3$, де $ІЛР_1$ – показник індексу людського розвитку в соціально-демократичної моделі, $ІЛР_2$ – показник індексу людського розвитку ліберальної моделі, $ІЛР_3$ – показник індексу людського розвитку для України.

За звітом ООН (2013), значення ІЛР України дорівнює 0,740, середньосвітовий – 0,694, тоді як у попередній доповіді ПРООН вона була на 76-му місці. Але в поясненнях ПРООН зазначено, що у 2013 р. у дослідженнях було змінено методологію розрахунків. Очевидно, це торкнулося вагових показників, тому що величини, які включають до індексу, не змінилися. Тож якби попередні оцінки здійснювалися за нинішньою методологією, Україна посідала б 78-му позицію. На рис. 1 зображено ІЛР України та інших країн у 2013 р. [6].

Рис. 1. ІЛР України та інших країн на 2013 рік
(джерело: [6])

Обчислюємо: (0,903+0,909)/2=0,906. Таким чином, Україна, яка обрала соціал-демократичну та ліберальну моделі соціальної політики, повинна мати ІЛР – 0,906. Це приблизно ІЛР Данії, яка вибудовує свою соціальну політику за соціал-демократичною моделлю.

Висновки.

Сьогодні Україна рухається шляхом формування соціально-орієнтованої моделі економіки, тому варто враховувати світовий досвід розвинутих країн, таких, як Данія, Швеція, Фінляндія, де визначена модель уже сформована і постійно вдосконалюється. Також цікавим є і досвід країн, де зроблено істотні кроки на шляху формування подібної моделі. Це такі країни, як Чехія, Угорщина, Польща. Україна також повинна враховувати національні особливості своєї країни, допущені помилки в соціально-економічній політиці і, звичайно, наслідки світової економічної рецесії. Варто відзначити, що побудова соціал-демократичної моделі в Україні повинна бути глобально спрямованою. Щоб ефективно діяти локально, потрібно навчитися мислити глобально. Проведення структурно-технологічної модернізації в сучасних умовах може бути успішним тільки з урахуванням постіндустріальних тенденцій, основою і рушійною силою яких є гуманізація та підвищення добробуту населення.

Бібліографічні посилання

1. **Дерега В. В.** Соціальна і гуманітарна політика : навч. посіб. / В. В. Дерега. – Миколаїв: Чорноморський держ. ун-т, 2012. – 152 с.
2. **Esping-Andersen G.** The Three Worlds Welfare Capitalism / G. Esping-Andersen. – Cambridge, 1990. – 486 p.
3. **Григорьева И. А.** Современная социальная политика: возможности и ограничения : монография / И. А. Григорьева. – СПб. : ЛГУ им. Пушкина, 2011. – 302 с.
4. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України № 2411-VI від 1 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради. – 2010. – № 40. – 527 с.
5. Haq ul Mahbub Reflections on Human Development / Mahbub ul Haq. – Oxford University Press. – [1st edition]. – 1996. – № 1. – 288 с.
6. The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.undp.org/content/dam/philippines/docs/HDR/HDR2013%20Report %20English.pdf

Надійшла до редколегії 21.01.2014

УДК 339.5 : 658

І. І. Черленяк, С. Ю. Сойма
Ужгородський національний університет, Україна

АНАЛІЗ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Досліджено особливості зовнішньоекономічної діяльності Закарпатської області та проаналізовано основні показники результативності зовнішньоторговельної діяльності й основні тенденції процесів прямого іноземного інвестування Закарпатської області.

Ключові слова: зовнішньоекономічна діяльність, регіон, експорт, імпорт, сальдо зовнішньої торгівлі, зовнішньоторговельні зв'язки, зовнішньоторговельний оборот, прямі іноземні інвестиції.

Исследованы особенности внешнеэкономической деятельности Закарпатской области. Проведен анализ показателей результатов внешнеторговой деятельности и основных тенденций в прямом иностранном инвестировании Закарпатской области.

Ключевые слова: внешнеэкономическая деятельность, регион, государственное регулирование, внешнеторговые связи, экспорт, импорт, внешнеторговый оборот, прямые иностранные инвестиции.

The article investigates the peculiarities of foreign economic activity of the Transcarpathian region. The main measures of foreign economic activity efficiency and the key tendencies of the direct foreign investment processes in the Transcarpathian region are analized.

Keywords: foreign economic activity, region, export, import, balance of foreign trade, foreign trade relations, foreign trade turnover, direct foreign investment.

Зовнішньоекономічні зв'язки є одним із важливих факторів економічного зростання, структурних зрушень та підвищення ефективності національного виробництва. Водночас вони виступають джерелом диференціації країни та її регіонів. Але, вони можуть виступати й активатором розвитку бізнесу в регіоні. З точки зору інтересів суспільства та держави складові зовнішньоекономічної політики необхідно спрямовувати на зміцнення позицій країни у світовій економіці, досягнення кращих позицій у міжнародних економічних відносинах. Це вимагає усвідомлення цілей та тенденцій розвитку економічної кон'юктури як суб'єктами державного управління, так і суб'єктами бізнесу.

Питання зовнішньоекономічної діяльності прикордонних регіонів, транскордонного співробітництва в умовах розширення ЄС на Схід знайшли відображення у працях Є. І. Бойка, М. І. Долішнього, Б. І. Дяченка, В. С. Кравціва, М. О. Лендєл, С. М. Мітряєвої, В. П. Мікловди, С. В. Сембера, М. І. Пітюлича, Д. М. Стеченка та ін.

На сучасному етапі трансформації економічної системи України та її регіонів особливого значення набувають міжнародні економічні господарсько-торговельні відносини, до яких належать торгівля та обмін товарами і послугами, спеціалізація та кооперація виробництва, науково-технічне співробітництво, надання економічного й технічного сприяння, створення спільних підприємств та інші форми економічного співробітництва. Економіко-статистичний аналіз складових міжнародного економічного співробітництва в межах окремого регіону в розрізі позицій економічної діяльності на сьогодні є актуальним завданням.

Метою нашої роботи є визначення основних тенденцій у зовнішньоекономічній діяльності Закарпатської області на підставі опублікованих статистичних матеріалів поточного періоду.

© Черленяк І. І., Сойма С. Ю., 2014

Значне місце в економічній діяльності регіону займають зовнішньоекономічні операції, які характеризуються великим розмаїттям. Зовнішньоекономічна діяльність багатономенклатурна: вона об'єднує, здавалося б, несумісні операції, які можна здійснювати й на регіональному, і на внутрірегіональному рівнях, не виходячи за межі національних відносин усіх суб'єктів господарювання. Так, консалтингові, туристичні послуги, інжинірингові, реінжинірингові, транспортні операції цілком можливо здійснювати в межах конкретного підприємства (фірми).

Зовнішня торгівля була і є важливою формою зовнішньоекономічних відносин. На сучасному етапі вона характеризується швидким зростанням, яке значно випереджає збільшення світового виробництва. Такі тенденції властиві і для України та її регіонів, зокрема для Закарпатської області.

Дослідження статистичних даних показали, що за 2012 р. обсяг експорту товарів та послуг Закарпатської області становив 1450,6, а імпорту 2048,5 млн дол. США. Сальдо зовнішньоторговельного балансу області становило 597,9 млн дол. США [6, с. 191]. Динаміку обсягів експорту та імпорту товарів і послуг за період 2001–2012 рр. відображено в табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка обсягів експорту та імпорту товарів та послуг Закарпаття (млн дол. США)

Показники	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Зовнішня торгівля товарами і послугами:							
експорт	227,2	583,6	1285,2	978,7	1205,6	1465,5	1450,6
імпорт	188,5	713,6	1911,3	978,6	1388,1	2043,7	2048,5
Зовнішня торгівля товарами:							
експорт	215,3	552,3	1220,8	935,0	1156,6	1397,6	1385,1
імпорт	183,9	686,4	1866,1	952,9	1348,6	1997,9	2009,1
Зовнішня торгівля послугами:							
експорт	11,9	31,3	64,6	43,7	48,9	67,9	65,5
імпорт	4,6	27,2	45,2	25,7	39,5	45,8	39,4

Джерело: авторська розробка на підставі [5, с. 218; 6, с. 191].

З табл. 1 видно, *по-перше*, що у 2012 р. було експортовано товарів на 1385,1, а послуг на 65,5 млн дол., імпортовано на 2009,1, а послуг на 39,4 млн дол., що менше на 0,9 і 3,5 % та 0,6 і 13,9 % відповідно, ніж за 2011 р., лише показник імпорту товарів у 2012 р. випереджав на 0,6 %

По-друге, від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі товарами склалося в сумі 624 млн дол. Коефіцієнт покриття експортом імпорту становить 0,69 при 0,7 за 2011 р.

По-третє, сальдо зовнішньої торгівлі послугами склалося в сумі 26,1 млн дол., а коефіцієнт покриття експортом імпорту становить 1,7 при 1,5 за 2011 р.

По-четверте, у 2009 р. відбувся суттєвий спад у зовнішньоторговельній діяльності Закарпатської області внаслідок світової фінансової кризи.

Окремі показники результативності міжнародної торгівлі товарами та послугами в регіоні відображає табл. 2, яка сформована на підставі попередньої таблиці та додаткових статистичних матеріалів.

Таблиця 2

Окремі показники результативності міжнародної торгівлі товарами та послугами Закарпаття

Показники	2009	2012	2012, % до 2009
Зовнішньоторговельний оборот товарами і послугами (ЗТО = *E* + *I*) (млн дол. США)	1957,3	3499,1	178,8
у тому числі: товарами	1887,9	3394,2	179,8
послугами	69,4	104,9	151,2
Сальдо зовнішньої торгівлі товарами та послугами (*S* = *E* – *I*) (млн дол. США)	0,1	- 597,9	х
у тому числі: товарами	-17,9	- 624,0	-3486,0
послугами	18	26,1	145,0
Коефіцієнт покриття експортом імпорту $\left(K = \frac{E}{I}\right)$	1,0	0,7	х
у тому числі: товарами	0,98	0,69	х
послугами	1,7	1,7	х
Зовнішньоторговельний оборот товарами та послугами в розрахунку на одну особу $ЗТО_{д.н.} = \frac{ЗТО}{населення}$ (дол.)	1575,9	2795,9	177,4
у тому числі: товарами	1520	2712	178,4
послугами	55,9	83,8	149,9
Довідково:			
Кількість постійного населення, тис. осіб	1242,0	1251,5	100,8
Валовий регіональний продукт, млн грн	12542	18054	143,9

Джерело: авторська розробка на підставі [4 с. 193; 6 с. 191].

З аналізу табл. 2 випливають такі висновки щодо результативності міжнародної торгівлі товарами та послугами регіону:

– по-перше, зовнішньоторговельний оборот товарами і послугами за період з 2009 до 2012 р. зріс на 78,8 %, у тому числі товарами на 79,8 %, а послугами – на 51,2 %, тоді як кількість постійного населення за аналізований період зросла лише на 0,3 %;

– по-друге, дещо нижчі показники росту зовнішньоторговельного обороту товарами та послугами в цілому, у тому числі товарами й послугами з розрахунку на одну особу;

– по-третє, частка зовнішньоторговельного обороту послугами у зовнішньоторговельному обороті товарами і послугами незначна, і, на жаль, має тенденцію спаду: у 2009 р. становила 3,5 %, а в 2012 р. – 3,0 %;

– по-четверте, сальдо зовнішньої торгівлі товарами та послугами в цілому в 2009 р. було позитивним за рахунок сальдо послуг, а в 2012 р. – від'ємним і становило 597,9 млн дол. США;

– по-п'яте, таку тенденцію щодо сальдо зовнішньої торгівлі товарами та послугами підтверджує і показник (коефіцієнт покриття експортом імпорту). У 2012 р. цей показник в цілому становив 0,7, у тому числі товарами 0,69, а послугами – 1,7;

– по-шосте, порівняння зростання валового регіонального продукту та зовнішньоторговельного обороту товарами і послугами відповідає світовим тенденціям

щодо випереджального збільшення зовнішньоторговельного обороту (ЗТО) порівняно з валовим внутрішнім продуктом (ВВП).

У зовнішньоекономічній діяльності як України, так і її регіонах важливу роль відведено прямим іноземним інвестиціям, які є внесками нерезидентів до статутного фонду підприємства резидента, що забезпечують права власності нерезидентів на придбане майно, майнові комплекси або на акції, облігації та інші цінні папери, та складають не менше 10 % вартості статутного фонду підприємства-резидента; а також інвестиції, отримані в результаті укладання концесійних договорів та договорів про спільну інвестиційну діяльність. До категорії прямих інвестицій відносять кредити та позики, що надійшли від прямих інвесторів [8, с. 258].

Зовнішньоекономічна діяльність Закарпатської області проявляється як в прямих іноземних інвестиціях, так і в реалізації інвестиційних проектів на територіях пріоритетного розвитку та у СЕЗ «Закарпаття» за видами економічної діяльності, про що свідчать дані табл. 3, з аналізу показників якої робимо такі висновки:

– серед прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в економіку області першість належить секції D – переробній промисловості: вони збільшились за період з 2001 р. до 2012 р. більше ніж у 4 рази, у той час як у цілому за всіма видами економічної діяльності вони зросли тільки в 3,7 раза;

– провідними видами економічної діяльності в переробній промисловості були підсекції DK, DL, DM – машинобудування (виробництво машин та устаткування, електричного, електронного, оптичного та транспортних засобів), на які у 2009 р. припало більше 96,3 млн дол. США, або 27,1 % від загального обсягу ПІІ в економіку області, а у 2012 р. – 105,4 млн дол. США або 26 % від загального обсягу ПІІ в економіку області, за аналізований період обсяг їх збільшився більше ніж у 14 разів;

– другу позицію займає підсекція DA – виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів, частка якої щодо ПІІ в економіку області становила понад 68,9 млн дол. США, або 16,9 % до підсумку;

– третю позицію займає підсекція DD – оброблення деревини та виробництво виробів з деревини (крім меблів), на яку припало майже 6,1 %, або 24,5 млн дол. США всього обсягу прямих іноземних інвестицій в економіку області;

– четверту позицію в переробній промисловості регіону займає підсекція DB – легка промисловість (текстильне виробництво, виробництво одягу, хутра та виробів з хутра), на яку припало понад 19,8 млн дол. США, або 5 % всього обсягу прямих іноземних інвестицій;

– у секцію A – сільське господарство, мисливство, лісове господарство – прямі іноземні інвестиції збільшилися лише в 1,7 рази за аналізований період (2012 р. порівняно з 2001 р.), але їхня частка в загальному обсязі таких інвестицій незначна і в 2012 р. становила тільки 0,7 % до всього обсягу таких інвестицій;

– прогресує в іноземних інвестиціях також секція I – діяльність транспорту та зв’язку, у яку до 2009 р. надійшло 17,5 млн дол. США прямих іноземних інвестицій, або 5 % до всього обсягу, а в 2012 р. уже майже 30 млн дол. США ПІІ, або 7,4 % до всього обсягу.

Таблиця 3

Прямі іноземні інвестиції в економіку Закарпатської області (на кінець року; тис. дол. США)

Види економічної діяльності	Код КВЕД (секції та під-секції)	Прямі іноземні інвестиції							
		2001	2008	2009	2011	2012	2009, % до 2001	2011 % до 2009	2012 % до 2011
Всього		107509	355807	354960	364353	407232	330,2	102,8	111,8
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	A	1625	3009	2438	2653	2692	150,0	108,8	101,5
Промисловість	C, D	76643	293656	300395	294595	302710	391,9	98	102,7
Переробна	D	72484	286732	293480	287253	300318	404,9	98	104,5
в тому числі: – виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	DA	21377	39990	41324	41059	68854	193,3	99	165,9
– легка промисловість (текстильне виробництво, виробництво одягу, хутра та виробів з хутра)	DB	10880	2,834	24706	22532	19838	227,1	91,7	86,4
– оброблення деревини та виробництво виробів з деревини (крім меблів)	DD	19844	54745	54227	59569	24524	273,3	109,3	40,7
– машинобудування (виробництво машин та устаткування, електричного, електронного, оптичного та транспортних засобів)	DK, DL, DM	7259	95356	96279	90903	105350	1326,3	93,8	116,7
Інші галузі промисловості		9162	50345	54774	54208	70722	597,8	98,9	129,6
Виробництво та розподіл електроенергії, газу та води	E	3992	4980	5768	6181	988	144,5	120	16
Будівництво	F	1836	2707	2702	2650	2758	147,2	98	104,1
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	G	18779	13921	11037	10012	16143	58,8	91	161,2
Діяльність готелів та ресторанів	H	3304	9287	9297	9258	17082	281,4	99,6	184,5
Діяльність транспорту та зв'язку	I	4643	14056	17456	24445	29984	375,9	141	121
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	K	136	13045	10534	18833	34257	7745,6	180	189
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	N	99	540	248	240,6	144	250,5	97	60
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	O	106	689	705	1479	1273	665,1	209,8	86,1

Джерело: авторська розробка на підставі [4 с. 195; 5 с. 194; 6 с. 193].

Висновки.

Економіка Закарпатської області розвивається не відповідно до потреб її трансформаційного етапу щодо випереджального зростання регіонального ВП: порівняння темпів зростання валового регіонального продукту та зовнішньоторговельного обороту товарами і послугами виявило, що цей показник відповідає загальним світовим тенденціям щодо випереджального збільшення ЗТО порівняно з ВВП.

Управлінню зовнішніх економічних зв'язків обласної державної адміністрації та органам самоорганізації підприємців доцільно здійснювати більш ефективну підтримку та координацію напрямів діяльності суб'єктів міжнародного бізнесу, зокрема як резидентів, так і нерезидентів, які здійснюють економічну діяльність в області, оскільки спостерігається негативна для економіки Закарпаття тенденція спаду зовнішньоторговельної діяльності регіону.

Прямі іноземні інвестиції в економіку Закарпатської області активно зростали до 2008 р., а з 2009 р. проявилася спадна тенденція внаслідок світової фінансової кризи. Однак, починаючи з 2010 р., пряме іноземне інвестування в економіку області мало незначну позитивну динаміку. Зокрема з прямих іноземних інвестицій в економіку області першість належить секції D – переробній промисловості, для якої вони збільшилися за період з 2001 р. до 2012 р. більше ніж у 4 рази, у той час як у цілому за всіма видами економічної діяльності вони зросли тільки в 3,7 рази; негативна тенденція спостерігалася щодо підсекцій DD – оброблення деревини та виробництво виробів з деревини (крім меблів) та E – виробництво та розподіл електроенергії, газу та води, на які припало лише 6,1 %, або 24,5 млн дол. США всього обсягу прямих іноземних інвестицій в економіку області та 0,2 %, або 987 тис. дол. США відповідно. У 2012 р. обсяг прямих іноземних інвестицій за цими видами економічної діяльності зменшився на 60 % та 85 % відповідно порівняно із 2011 роком.

Бібліографічні посилання

1. Економічна енциклопедія : у 3 т. / [голова ред. ради Б. Д. Гаврилишин; відп. ред. С. В. Мочерний]. – К. : Академія, 2002. – Т. 1. – 864 с.
2. **Кравченко В. І.** Місцеві фінанси України : навч. посіб. / В. І. Кравченко. – К. : Знання, 1999. – 487 с.
3. **Передрій О. С.** Міжнародні економічні відносини: навч. посіб. / О. С. Передрій. – Ужгород, 2005. – 224 с.
4. Статистичний щорічник Закарпаття за 2009 / Головне управління статистики у Закарпатській області; [за ред. Г. Д. Гриник]. – Ужгород, 2010. – 188 с.
5. Статистичний щорічник Закарпаття за 2011 / Головне управління статистики у Закарпатській області; [за ред. Г. Д. Гриник]. – Ужгород, 2012. – 189 с.
6. Статистичний щорічник Закарпаття за 2012 / Головне управління статистики у Закарпатській області; [за ред. Г. Д. Гриник]. – Ужгород, 2013. – 191 с.
7. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Державний комітет статистики України; [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Консультант, 2010. – 566 с.
8. Статистичний щорічник України за 2011 рік / Державний комітет статистики України; [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Консультант, 2012. – 566 с.

Надійшла до редколегії 30.01.2014

УДК 336.13

Н. В. Шевчук
Львівська державна фінансова академія, Україна

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Охарактеризовано основні зміни, що відбуваються в пенсійній системі України в період її реформування.
Ключові слова: пенсійна система, Пенсійний фонд України, доходи, видатки, дефіцит.

Охарактеризованы основные изменения, происходящие в пенсионной системе Украины в период реформирования.
Ключевые слова: пенсионная система, Пенсионный фонд Украины, доходы, расходы, дефицит.

The article defines the major changes taking place in the pension system of Ukraine in the period of its reformation.
Keywords: pension system, the Pension Fund of Ukraine, revenues, expenditures, deficit.

Пенсійна система будь-якої країни як складова її фінансової системи, а не лише детермінована зовнішніми чинниками та їх динамікою, а й впливає на кожного громадянина як суб'єкта пенсійної системи, так і на стан країни в цілому.

Сьогоднішню підвищену увагу до систем пенсійного страхування обумовлено, перш за все, демографічними змінами. Основний рівень пенсійних систем у більшості країн світу складає солідарний компонент, що передбачає утримування сучасних пенсіонерів за рахунок відрахувань застрахованих осіб. Цей компонент є найбільш чутливим до демографічної структури населення. Ефективність такого механізму можлива лише за умови співвідношення між платниками та пенсіонерами не більше ніж 3:1, у той час як сьогодні в Україні кількість платників вже менша за кількість пенсіонерів (станом на 01.01.2013 середньооблікова кількість працюючих та фізичних осіб-суб'єктів підприємницької діяльності страхувальників складала 12,2 млн осіб, а загальна кількість пенсіонерів – 13,6 млн [1]).

Пенсійні системи у світовому просторі та в Україні, а також проблеми пенсійного страхування досліджували такі науковці, як Н. Барр, Б. Гнибіденко, Б. Зайчук, Г. Мак-Таггарт, Ю. Ткач, Д. Готсіс та інші. Не применшуючи наукових здобутків указаних авторів, варто зазначити, що питання виявлення напрямів удосконалення пенсійної системи України із урахуванням наявних проблем та викликів часу на сучасному етапі економічного розвитку, потребує додаткових досліджень.

Метою статті є розгляд дискусійних питань, що потребують розв'язання під час реформування та подальшого функціонування пенсійної системи із залученням світового досвіду; обґрунтування пропозицій щодо тих аспектів, які мають актуальність для України на сучасному етапі пенсійної реформи.

Упровадження нової багаторівневої пенсійної системи є дуже серйозним зрушенням для національної економіки, яке породжує і впливи, і, можливо, певні ризики для ситуації з макроекономічною стабільністю, з економічною динамікою, і структурні впливи на економіку тощо.

Як зазначає Д. Готсіс, літні працівники «заслужили» право на пенсію протягом комуністичної доби, чого не можна ігнорувати [4]. Сучасні пенсіонери в Україні – це люди, трудова діяльність яких частково припадає на роки незалежної України і на період радянських часів. Відповідно, ними та на їхню користь сплачувалися внески до пенсійної системи. Уявлення населення про ключові принципи побудови та роль пенсійної системи сформовані на базі радянської системи пенсійного забезпечення. Сьогодні ж, у період трансформації, важливо одночасно з вирішенням

© Шевчук Н. В., 2014

поточних проблем функціонування пенсійної системи, закладати й фундамент щодо її подальшого розвитку. Дуже важливо формувати в особистості розуміння відповідальності за забезпечення людини в похилому віці та усвідомлення ролі держави та власної ролі в цьому процесі.

У контексті пенсійної проблематики для її оцінки найчастіше використовують співвідношення кількості пенсіонерів до кількості платників пенсійних внесків (інколи в доробках західних дослідників використовано термін «коефіцієнт системного навантаження»). Такий показник може варіюватися за різними джерелами інформації, але, згідно з оцінками Аналітично-дорадчого центру «Блакитна стрічка», в 2011 р. він складав 88 %. Протягом 2012–2013 років відбувається незначне зниження показника до 87 %, після чого він починає стало зростати; у 2050 р. він складатиме 117 % [1]. Іншими словами, за умови збереження наявних демографічних тенденцій четверо працівників повинні будуть утримувати майже п'ятьох пенсіонерів.

Причинами такого явища є низький рівень народжуваності та зниження тривалості життя.

Мінімальний розмір пенсії на сьогодні формально відповідає споживчому кошику. Але цей споживчий кошик, на базі якого сьогодні розраховують мінімальний розмір пенсії, затверджувався у 2000 р., тому його склад і структура вже не відповідає реаліям життя. Перегляд споживчого кошика має відбуватися що 5 років, але у 2010 р. змін не сталося. На думку експертів, наразі без втрат для економіки споживчий кошик можна збільшити на 30–50 % [3].

В Україні на сьогодні існують дві різні пенсійні системи: для пересічних людей, пенсія яких становить 45–50 % від їхньої заробітної плати, та для чиновників – 80 % від зарплати [6]. Зокрема, згідно статистичних даних, середня пенсія пересічної людини становить наразі близько 1300 грн, військовослужбовця – 2 тис. грн, чорнобильця – 3 тис. грн, митника – 4,5 тис. грн, прокурора – 6,5 тис. грн, судді – 7,5 тис. грн, депутата – 15,5 тис. грн.

За умови збереження нинішньої ситуації перспективи поліпшення фінансового стану ПФУ виглядають досить примарно, а отже, і вся система державних фінансів перебуває під безперервною загрозою.

З огляду на таку ситуацію влада проголосила, що проведення пенсійної реформи в Україні продиктовано насамперед необхідністю підвищення соціального захисту малозабезпечених категорій пенсіонерів та встановлення соціальної справедливості в пенсійному забезпеченні громадян.

Явно порушуватимуть пенсійні права пропозиції, спрямовані на:

– підвищення пенсійного віку для жінок до 60 років (та за спеціальними законодавчими актами для чоловіків до 62 років);

– збільшення тривалості страхового стажу з 20 років у жінок і 25 років у чоловіків до 30 і 35 років відповідно, необхідних для призначення пенсії за віком у мінімальному розмірі;

– застосування при призначенні пенсій показника середньої заробітної плати (доходу) в середньому на одну застраховану особу в цілому по Україні за три календарні роки, які передують року звернення за призначенням пенсії;

– проведення перерахунку пенсій працюючим пенсіонерам лише з урахуванням стажу роботи після призначення пенсії із застосуванням показника середньої заробітної плати (доходу) в середньому на одну застраховану особу в цілому по Україні, яка враховувалася під час призначення пенсії.

Замість джерел наповнення Пенсійного фонду автори пошуку законопроекту ставку зробили на збільшення нормативного пенсійного стажу.

Підвищення пенсійного віку варто відкласти на більш пізній термін. А за цей час потрібно розробити комплекс заходів у сфері охорони здоров'я, охорони праці та в інших сферах, щоб збільшити вік життя.

Якщо ж і піти шляхом підвищення пенсійного віку жінкам, то треба передбачити в законопроекті норму, яка б заохочувала людей працювати довше, більш мотивовано, ніж прописано в частині третій статті 29 законопроекту.

Основні недоліки пропонованого урядом проекту пенсійної реформи визначили головні завдання, що необхідно вирішити:

1. Під час альтернативного громадського обговорення пенсійної реформи профспілки, експерти та працівники трудових колективів визначили, що основними задачами пенсійної реформи мають стати, насамперед, дієві механізми збільшення наповнення до пенсійного фонду, а не обмеження пенсійних витрат. Це може бути здійснено за рахунок розробки програми створення нових робочих місць та законодавчих стимулів для легалізації зарплат.

2. Пенсійна реформа не передбачає інституційних гарантій збереження пенсійних грошей, а через інфляцію та непрозоре управління пенсійними фондами українці можуть взагалі втратити частину пенсійних грошей.

3. Нова редакція пенсійної реформи не демонструє механізмів знищення корупції у системі пенсійного забезпечення.

Замість запровадження комплексу стратегічних заходів із ліквідації основних економічних, соціальних, демографічних причин дефіциту Пенсійного фонду, проект закону спрямовано на вирішення лише одного тактичного завдання – скорочення дефіциту бюджету Пенсійного фонду.

Для комплексного врегулювання проблем пенсійного забезпечення пропонуємо:

1. Розробити національну програму збільшення кількості робочих місць як органічну складову пенсійної реформи та почати її реалізацію.

2. Прийняти національну програму збільшення тривалості життя в Україні як другу органічну складову пенсійної реформи та розпочати реалізацію.

3. Розробити національну програму збільшення розміру зарплати, як третю органічну складову пенсійної реформи та розпочати її реалізацію. Узяти курс на послідовне збільшення розміру зарплат вітчизняних працівників до європейського і світового рівня шляхом збільшення частки зарплати у вартості кінцевого продукту або послуги. Зростання розмірів зарплати автоматично потягне збільшення надходжень до Пенсійного фонду.

4. Упорядкувати виплату зарплати. Ліквідувати саму можливість несвоєчасної виплати або невиплати зарплати. Невиплата або невчасна виплата зарплати зумовлює зменшення внесків до Пенсійного фонду або їх затримку.

5. Знищити практику «зарплати у конвертах». Легалізація тіньової зарплати приблизно вдвічі збільшить внески підприємств і установ до Пенсійного фонду.

6. Створити рівні умови для розвитку трьох систем пенсійного забезпечення – обов'язкової солідарної, обов'язкової накопичувальної і системи добровільних заощаджень.

7. Надати всім віковим категоріям робітників рівне право користуватися послугами обов'язкової солідарної, обов'язкової накопичувальної і системи добровільних заощаджень.

8. Вилучити із законопроекту принцип оподаткування пенсійних виплат із накопичувальних фондів другого рівня всіх форм власності.

9. Покласти в основу пенсійної реформи тристороннє управління Пенсійним фондом – держава – роботодавці – профспілки замість монополізованого зараз державою. Це посилить контроль та збільшить відповідальність сторін і у процесі наповнення Пенсійного фонду, і у процесі розподілу та використання його коштів. А найголовніше – стане основною перепоною для корупції та непрозорості дій у цій сфері. Наприклад, нині до пенсійного віку в Україні доживають лише 25–30 % чоловіків. Але ті 70–75 % чоловічого населення, що не дожило до

моменту одержання пенсії, приблизно 42 роки сплачувало внески до Пенсійного фонду. З огляду на це, у Пенсійному фонді щорічно має залишатися значно більше коштів, ніж декларується. Але про них ніхто ніколи нічого не говорить. Ці кошти не отримують ні живі пенсіонери, ні нащадки людей, які не дожили до пенсійного віку. Можливо, за рахунок цих грошей можна було б певним чином вирішити питання дефіциту.

Оскільки можливість зменшення видаткової частини бюджету у вітчизняних реаліях є досить сумнівною, зусилля експертної спільноти та уряду мають бути сконцентровані у таких напрямах:

– звільнення ПФУ від невластивих функцій;

– обмеження можливостей дострокового виходу на пенсію;

– поліпшення адміністрування й ретельний контроль за видатками ПФУ;

– пошук додаткових джерел фінансування.

Одним із системних кроків щодо збалансування бюджету ПФУ та реалізації принципу соціальної справедливості у пенсійному забезпеченні може стати уніфікація умов пенсійного забезпечення «спеціальних» пенсіонерів (державних службовців, «силовиків» та інших спеціальних категорій, окрім працюючих у шкідливих для здоров'я умовах праці).

Указаний захід дозволить вирішити ще одне із завдань Програми економічних реформ, а саме звільнить солідарну систему від невластивих для неї видатків.

10. Покласти в основу пенсійної реформи принцип відмови від прогресивної шкали оподаткування на регресивну – чим більший фонд зарплати на підприємстві, тим меншим податком на пенсійне забезпечення його обкладати. Це спонукатиме роботодавців сплачувати зарплату легально, а внески до Пенсійного фонду – повністю і своєчасно.

11. Вилучити із законопроекту всі статті, які передбачають підвищення пенсійного віку. Залишити вік виходу на пенсію на сучасному рівні до того часу, коли тривалість життя в країні реально зросте до необхідного рівня. Досягти збільшення надходжень до пенсійного фонду за рахунок удосконалення економічної політики, наведення порядку у сфері оподаткування, розмірів і виплати зарплати.

Отже, зміни в законодавстві мають базуватися на комплексному економічно й соціально обґрунтованому підході до системи пенсійного забезпечення.

Усвідомлюючи значимість соціального захисту пенсіонерів у нашій країні був впроваджений якісно новий рівень пенсійного забезпечення – недержавне пенсійне забезпечення, але необхідні дуже важливі зміни, щоб це реформування принесло бажані результати. Зокрема, щоб накопичувальна пенсійна система успішна функціонувала потрібно створити інфраструктуру та механізми ефективного інвестування пенсійних коштів, надійного їх захисту від ризиків втрати та знецінення. Для цього потрібно:

1. Виконувати правила інвестування пенсійних коштів, які мінімізують ризик і гарантують дохід.

2. Відпрацювати на прикладах програму розвитку ринку середньо- і довгострокових боргових зобов'язань як одного з важливих інструментів інвестування пенсійних коштів та механізми гарантування виконання державою своїх боргових зобов'язань.

3. Сприяти розвитку ринку іпотечних фінансових інструментів, становленню інвестиційних фондів, вкладанню в них пенсійних коштів і наступному використанню при кредитуванні будівництва та придбанні житла.

4. Забезпечити виконання механізмів взаємодії учасників пенсійних фондів, банків, небанківських установ, що їх обслуговують [5].

5. Забезпечити та розробити механізми участі пенсійних фондів в Управлінні емітентами акцій, у які вкладені пенсійні активи та інвестування і пенсійні активи та інвестування пенсійних коштів в іноземні фінансові проекти.

6. Забезпечити фінансову стабільність установ, які приймають пенсійні внески.

Указані дії створять ефективну систему інвестування пенсійних коштів у розвиток економіки, а також сприятимуть фінансовому зміцненню накопичувальної пенсійної системи та забезпеченню її стійкості з поступовим зближенням співвідношення між середніми розмірами пенсій і заробітної плати до 70 %. Будуть усунуті чинники соціальної несправедливості перерозподілу коштів Пенсійного фонду на користь пільгових категорій.

Висновки.

Таким чином, подальше реформування пенсійної системи в Україні має спиратися на теоретично і практично обґрунтоване дослідження цієї сфери. Розв'язуючи ці завдання, потрібно спиратися на ступінь задоволення потреб пенсіонерів з урахуванням показника темпів зростання економіки, витрат пенсійного фонду на їхнє забезпечення. Реформування пенсійної системи в складних і суперечливих умовах трансформування повинне враховувати вплив фінансових ризиків.

Уважаємо, що саме ці дії допоможуть поліпшити пенсійну систему України, тому що вони вказують на реальний шлях вирішення проблем та зароджують надію на поліпшення економічного стану країни.

Сформована в Україні на базі солідарного компонента пенсійна система є історично обумовленою. У короткотерміновому періоді можливі лише часткові зміни та корекція її функціонування. Для трансформації пенсійної системи та впровадження накопичувальної складової в Україні потрібна система заходів, зорієнтована на довгостроковий період, а саме: стабілізація фінансового стану Пенсійного фонду (обумовлено необхідністю залучення частини коштів безпосередньо на впровадження системи, а також спрямування внесків до накопичувального фонду), створення сприятливої макроекономічної ситуації та розвиток фінансового ринку, що забезпечать збереження та нагромадження пенсійних заощаджень. Важливою передумовою успішного розвитку пенсійної системи України та переходу її до страхових принципів є формування в населення розуміння особистої відповідальності щодо матеріального забезпечення себе в похилому віці.

Бібліографічні посилання

1. Демографічні та фінансові передумови пенсійної реформи в Україні: прогноз – 2050 : Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.brc.undp.org.ua/ua/press/news/134
2. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»: Науково-практичний коментар: інтегрований навчально-атестаційний комплекс / [Зайчук Б. О., Зарудний О. Б., Березіна С. Б. и др.]. – К. : НВП «АВТ», 2005. – 1024 с.
3. Пенсійна реформа в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pension.kiev.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=4&Itemid=135
4. **Ткач Ю. С.** Соціально-психологічні аспекти довіри населення до добровільного пенсійного страхування / Ю. С. Ткач // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2012. – № 1 (5). – Т. 2. – С. 356–361.
5. Указ Президента України «Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні» № 291/98 від 13.04.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/291/98
6. **Черненок К. П.** Вплив демографічних та макроекономічних факторів на ефективність системи пенсійного забезпечення в Україні / К. П. Черненок // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – № 19. – С. 66–69.

Надійшла до редколегії 29.01.2014

УДК 338.512

Н. М. Бондаренко, О. Д. Безкоморна
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна

СУТНІСТЬ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ВИТРАТ ПІДПРИЄМСТВА

Досліджено підходи до трактування поняття «витрати» в різних наукових джерелах. Виявлені основні класифікаційні ознаки для розрізнення видів витрат та згруповано їх залежно від деталізації інформації, яку вони передають.
Ключові слова: сутність, витрати, класифікація.

Исследованы подходы к порядку трактовки понятия «расходы» в различных научных источниках. Выявлены основные классификационные признаки для различия видов расходов и сгруппированы они в зависимости от детализации информации, которую передают.
Ключевые слова: сущность, расходы, классификация.

Approaches to the interpretation of the notion of «costs» in various scientific literary sources are investigated. The basic classification of attributes for differentiating the types of the costs are identified and grouped depending on the detailing of the information they convey.
Keywords: essence, costs, classification.

Підприємства всіх форм власності протягом свого функціонування реалізують безліч фінансово-господарських операцій, що супроводжуються виникненням витрат, які в свою чергу формуються для досягнення певної мети. Згідно з принципом бухгалтерського обліку витрати зараховують до результату господарської діяльності в тому періоді, у якому вони були здійснені. На сьогодні неможливо переоцінити важливість достовірного відображення даних щодо виробничих витрат для правильного їх розуміння як внутрішніми, так і зовнішніми користувачами.

Факт, що витрати є неоднорідними, викликає проблеми при веденні бухгалтерського обліку і складанні фінансової звітності. Через це виникає необхідність дослідження класифікації виробничих витрат та її значення для організації обліку.

Метою статті є виявлення найбільш обґрунтованої класифікації витрат, яка найповніше відобразить та охарактеризує різні сторони діяльності підприємства.

Відповідно до мети поставлено такі основні завдання:

– висвітлити сутність поняття «витрати»;

– дослідити підходи до класифікації витрат в економічній і обліковій літературі та згрупувати класифікаційні ознаки витрат.

Питаннями щодо виробничих витрат у різних аспектах займалися такі вітчизняні та іноземні вчені, як: Ф. Ф. Бутинець, В. Г. Козак, В. О. Ластовецький, О. А. Мошковська, М. І. Скрипник, О. А. Грішнова, А. М. Турило, Ю. Б. Кравчук, Дж. Рис, В. Г. Линник, А. А. Турило, А. М. Кузьмінський, А. В. Череп, Дж. Фостер, Б. І. Валуєв, Р. Ентоні, Є. А. Ананькіна, З. В. Задорожний, М. Г. Грещак, В. Г. Лебедєв, Є. В. Мних, А. М. Герасимович, С. І. Шкарабан, Б. М. Литвин, І. О. Бланк, Ю. С. Цал-Цалко та інші. Незважаючи на те, що поняття «витрати виробництва» з'явилося в науковій літературі досить давно, єдиний підхід до його тлумачення і зараз відсутній. Кожен дослідник, а в деяких випадках – група дослідників, має свій погляд.

© Бондаренко Н. М., Безкоморна О. Д., 2014

В економічній та обліковій літературі існують різні варіації трактування поняття «витрати». Визначення сутності витрат у нормативних джерелах розглянемо та проаналізуємо за даними табл. 1.

Таблиця 1

Визначення поняття «витрати» в нормативних джерелах

Джерело	Визначення
П(С)БО 16 «Витрати» НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» [1; 2]	Витратами звітного періоду визнаються або зменшення активів, або збільшення зобов'язань, що призводить до зменшення власного капіталу підприємства (за винятком зменшення капіталу внаслідок його вилучення або розподілу власниками), за умови, що ці витрати можуть бути достовірно оцінені
Податковий кодекс України [3]	Витрати – сума будь-яких витрат платника податку у грошовій, матеріальній або нематеріальній формах, здійснюваних для провадження господарської діяльності платника податку, у результаті яких відбувається зменшення економічних вигод у вигляді вибуття активів або збільшення зобов'язань, унаслідок чого відбувається зменшення власного капіталу (крім змін капіталу за рахунок його вилучення або розподілу власником)
ПБО 10/99 Російської Федерації «Витрати організації» [4]	Витрати – зменшення економічних вигод у результаті вибуття активів (грошових коштів, іншого майна) і (або) виникнення зобов'язань, що призводять до зменшення капіталу цієї організації, за винятком зменшення внесків за рішенням учасників (власників майна)
Податковий кодекс Російської Федерації [5]	Витратами визнаються обумовлені і документально підтверджені затрати, здійснені (понесені) платником податку
Концептуальна основа фінансової звітності [6]	Витрати – зменшення економічної вигоди протягом звітного періоду, що відбувається у формі вибуття або використання активів чи збільшення зобов'язань, що веде до зменшення власного капіталу підприємства за умови, що ці витрати можуть бути достовірно оцінені

З табл. 1 видно, що витрати у нормативно-правових актах України, Росії та міжнародному законодавстві трактують приблизно однаково, тобто національні стандарти є наближеними до міжнародних. Це можна розцінювати як позитивне явище, оскільки воно зменшить кількість суперечок із визначення сутності витрат за умови переходу на складання звітності за Міжнародними стандартами фінансової звітності.

Також бачимо, що визначення витрат за Податковим кодексом України та Росії є більш конкретизованими, ніж наведені у П(С)БО 16 та ПБО 10/99 відповідно, адже йдеться про об'єкт оподаткування.

Тлумачення поняття «витрати» у працях провідних науковців з економічної теорії та бухгалтерського обліку наведено в табл. 2.

З табл. 2 видно, що погляди вчених щодо сутності поняття «витрати» розділилися. Більшість дослідників дотримується думки, що витрати – це зменшення активів (ресурсів). Інша група вчених зазначає, що витрати мають вартісну оцінку.

Проте, на нашу думку, найбільш ґрунтовно визначено сутність терміну «витрати» все ж таки у П(С)БО 16 «Витрати».

На основі проведеного вище аналізу сутності витрат у нормативній, економічній та обліковій літературі встановлено, що витрати – це показник ефективної діяльності господарюючого суб'єкта, який відображає зменшення економічних вигід у вигляді вибуття активів або збільшення зобов'язань, достовірно оцінених, виражених в грошовій формі та здійснених протягом року підприємством для досягнення поставленої ним мети.

В останні роки значення виробничих витрат суттєво зросло, тому існують різноманітні підходи до класифікації витрат, детальний розгляд яких дозволить глибше дослідити сутність виробничих витрат.

Таблиця 2

Визначення поняття «витрати» у працях провідних науковців з економічної теорії та бухгалтерського обліку

Автор	Визначення
А. Алєксєєва [7]	Витрати – це зменшення активів (грошових коштів) або збільшення зобов'язань підприємства, що відносяться до конкретного звітного періоду
І. Бланк [8]	Витрати – виражені в грошовій формі поточні витрати трудових, матеріальних, фінансових та інших видів ресурсів на виробництво продукції
В. Дерій [9]	Витратами доцільно називати повністю або частково використані в процесі господарсько-фінансової діяльності підприємства запаси, необоротні активи, трудові й інтелектуальні ресурси, а також зменшення (погашення) зобов'язань підприємства перед бюджетом, кредиторами та іншими юридичними і фізичними особами
Г. Осовська [10]	Витрати підприємства формуються в процесі використання ресурсів при здійсненні певної його діяльності. Вони мають цільову спрямованість. Витрати підприємства визначають як суму зменшення вартості активів або зменшення власного капіталу (збиток)
В. Козак [11]	Витрати підприємства – одна з важливих категорій управлінського обліку та якісної оцінки діяльності підприємства. Для управління менеджерам необхідні не просто витрати, а інформація про витрати на будь-що (продукт або його партію, послуги і тощо)
Л. Мельник [12]	Витрати – це прямі і непрямі, фактичні і можливі виплати або упущена вигода, необхідні для того, щоб залучити й отримати ресурси в межах цього напрямку
О. Мошковська [13]	Під витратами слід розуміти вартісну оцінку ресурсів, які підприємство використовує в процесі здійснення своєї господарської діяльності
М. Пушкар [14]	Витрати – це сума спожитих на виробництво товарів, робіт і послуг факторів виробництва (ресурсів)
М. Скрипник [15]	Витрати – використання тільки тих ресурсів, які при визначенні прибутку господарюючого суб'єкта за конкретний період часу ставляться у відповідність доходам
Т. Тігова, Л. Селіверстова та Т. Процюк [16]	Витрати – це сукупність переданих у грошовій формі витрачань підприємства, пов'язаних із виробництвом продукції, наданням послуг, виконанням робіт та їх реалізацією
А. Турило та Ю. Кравчук [17]	Витрати – це вартісне вираження абсолютної величини застосованоспожитих ресурсів, необхідних для здійснення поставленої мети
П. Юхименко, В. Федосов та Л. Лазебник [18]	Витрати – це сума платежів домогосподарств за товари та послуги, отримані у звітному періоді, сума коштів, направлених ними на купівлю акцій, сертифікатів, валюти, нерухомості, на будівництво, допомогу родичам і знайомим, на вклади до банківських установ, на податки (крім прибуткового) та інші внески
А. Череп [19]	Витрати – економічна категорія, що відображає вартість матеріальних, трудових, інформаційних ресурсів та технологічного обслуговування процесу виробництва при створенні продукції
В. Івашкевич [20]	Витрати – це відтік або інше використання активів і (або) виникнення кредиторської заборгованості в результаті відвантаження або виробництва товарів, надання послуг або здійснення інших операцій, які є основою діяльності господарюючого суб'єкта
В. Савчук [21]	Затрати (видатки, витрати) являють собою зменшення активів або збільшення зобов'язань (пасивів), або поєднання того чи іншого у зв'язку з виробництвом і постачанням товарів у рамках діяльності підприємства

До проблем систематизації видів витрат виробництва в економічній теорії та бухгалтерському обліку тривалий час проявлявся істотний інтерес, тим не менш, цілісної класифікації витрат, яка б стала універсальною для всіх користувачів інформації, на сьогодні не існує. Унаслідок цього в процесі своєї діяльності під-

приємства застосовують різні класифікації витрат. Крім того, існують деякі відмінності щодо їх обґрунтування в різних державах світу.

Важливим є те, що необхідно систематизувати витрати таким чином, щоб обрана класифікація якомога тісніше і достовірніше співіснувала із поставленими завданнями та напрямами їх здійснення в процесі організації управління.

Загальне трактування класифікації має такий вигляд: класифікація – це один із методів пізнання та вивчення об'єктів [22]. Її сутність полягає в тому, щоб поділити досліджувані об'єкти на певні класи, в основу яких покладено загальні якості об'єктів і логічні взаємозв'язки між ними.

Оскільки науково аргументована класифікація витрат згідно з виявленими однорідними особливостями є важливою для цілей обліку, аналізу, контролю, планування та прийняття управлінських рішень стосовно процесу виробництва продукції, то доцільно ознайомитися та проаналізувати підходи різних учених-дослідників до систематизації витрат.

Аналіз наукових робіт провідних дослідників щодо питання класифікації витрат дозволив виділити основні, на наш погляд, класифікаційні ознаки, зокрема було з'ясовано, що таких ознак існує багато, кожна з них застосовується для досягнення окремих цілей. Це пояснюється тим, що всі підприємства мають різні фінансові, маркетингові та технічні особливості. З одного боку, це лише ускладнює облік витрат підприємства, а з іншого – дозволяє максимально ефективно організувати їх облік з метою подальшого аналізу.

У практиці українських бухгалтерів основною вважається класифікація за економічними елементами та статтями калькуляції, оскільки вона є найбільш загальною, не відбиває конкретної інформації. Потрібно пам'ятати, що врахування особливостей підприємства призводить до більш ефективного управління витратами.

Пропонуємо згрупувати найбільш поширені, на наш погляд, класифікаційні ознаки та розташувати їх згори донизу таким чином: від тих, за якими види витрат передають найбільш загальну інформацію, до тих, за якими вони передають найбільш конкретну інформацію (рис. 1). Це дозволить обрати ту класифікаційну ознаку, яка необхідна конкретному підприємству, залежно від того, наскільки детально воно планує розкривати в обліку та звітності інформацію про витрати.

Висновки.

Витрати відіграють важливу роль у функціонуванні підприємства. Вони здійснюються для виконання поставлених завдань та досягнення певної мети.

На підставі аналізу підходів до трактування витрат у нормативній, економічній та обліковій літературі було встановлено, що витрати – це показник ефективної діяльності господарюючого суб'єкта, який відображає зменшення економічних вигід у вигляді вибуття активів або збільшення зобов'язань, що достовірно оцінені, виражені в грошовій формі та здійснені протягом року підприємством для досягнення поставленої ним мети. Запропонований підхід до розуміння витрат сприятиме більш чіткому розумінню важливості правильного їх відображення на підприємствах для цілей управління.

З'ясовано, що групування класифікаційних ознак витрат у порядку від загальніших до більш конкретних дозволить вибрати класифікацію залежно від розміру підприємства та його цілей, поставлених ним завдань, що в свою чергу створить можливість розкривати інформацію про витрати в обліку та звітності таким чином, як цього потребує конкретний суб'єкт господарювання.

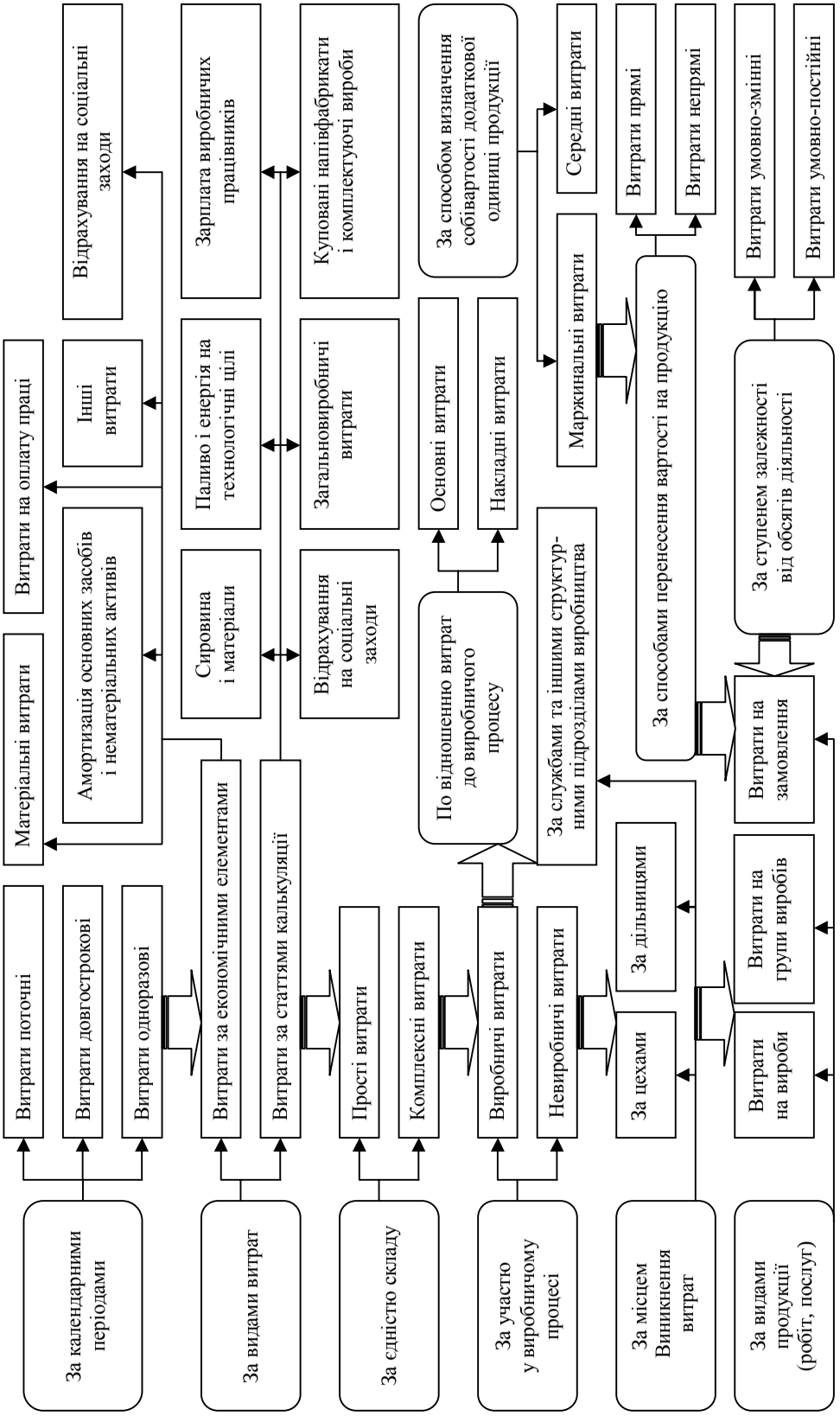

Рис. 1. Класифікація виробничих витрат
(джерело: авторська розробка)

Бібліографічні посилання

1. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 «Витрати». Затверджено наказом Міністерства фінансів України від 31 грудня 1999 р. № 318 (зі змін. і доп.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua
2. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності». Затверджено наказом Міністерства фінансів України від 7 лютого 2013 р. № 73 (зі змін. і доп.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.buhgalter911.com
3. Податковий Кодекс України від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI (зі змін. і доп.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua
4. Положение по бухгалтерскому учету 10/99 «Расходы организации». Утверждено приказом Министерства финансов России от 6 мая 1999 г. №33н (с изм. и доп.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.minfin.ru
5. Налоговый кодекс Российской Федерации Ч. 1 № 146-ФЗ от 31 июля 1998 года и Ч. 2 № 117-ФЗ от 5 августа 2000 года (с изм. и доп.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.base.garant.ru
6. Концептуальна основа фінансової звітності: стандарт, виданий Радою з Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, від 1 вересня 2010 р. (зі змін. і доп.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua
7. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности : учеб. пособ. / [Алексеева А. И., Васильев Ю. В., Малеева А. В. и др.]. – М. : Финансы и статистика, 2006. – 672 с.
8. **Бланк И. А.** Словарь-справочник финансового менеджера / И. А. Бланк. – К. : Ника-Центр, 1998. – 480 с.
9. **Дерій В.** Термін «витрати» і його трактування для потреб обліку і контролю / В. Дерій // Галицький економічний вісник. – 2010. – № 1(26). – С. 154–160.
10. **Осовська Г. В.** Економічний словник [уклад. Г. В. Осовська, О. О. Юшкевич, Й. С. Завадський]. – К. : Кондор, 2007. – 358 с.
11. **Козак В. Г.** Визначення поняття «витрати» та їх оцінка / В. Г. Козак // Реформування економіки України: стан та перспективи : зб. Мат. IV Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : МІБО КНЕУ, 2009. – С. 129–131.
12. **Мельник Л. Г.** Економіка підприємства: конспект лекцій : навч. посіб. / Л. Г. Мельник, О. І. Корінцева. – Суми: Університетська книга, 2004. – 412 с.
13. **Мошковська О. А.** Облік затрат і калькулювання собівартості продукції згідно з вітчизняним законодавством : подальший розвиток і шляхи вдосконалення / О. А. Мошковська // Вісник Житомирського держ. тех. ун-ту. Сер. «Економічні науки». – 2009. – № 3 (49). – С. 85–88.
14. **Пушкар М. С.** Фінансовий облік : підруч. / М. С. Пушкар. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – 628 с.
15. **Скрипник М. І.** Затрати і витрати: проблема трактування понять / М. І. Скрипник // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу: Міжнар. зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 1 (13). – С. 163–165.
16. **Тігова Т. М.** Аналіз фінансової звітності : навч. посіб. / Т. М. Тігова, Л. С. Селіверстова, Т. Б. Процюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2012. – 268 с.
17. **Турило А. М.** Управління витратами підприємства: навч. посіб. / А. М. Турило, Ю. Б. Кравчук, А. А.Турило. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 120 с.
18. **Юхименко П. І.** Теорія фінансів: підруч. / [за ред. проф. В. М. Федосова, С. І. Юрія]. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 576 с.
19. **Череп А. В.** Управління витратами підприємств харчової промисловості в ринкових умовах господарювання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук: спец. 08.00.04 / А. В. Череп. – К., 2008. – С. 38.
20. **Ивашкевич В. Б.** Организация управленческого учета по центрам ответственности и местам формирования затрат / В. Б. Ивашкевич // Бухгалтерский учет. – 2000. – № 5. – С. 15–18.
21. **Савчук В. П.** Финансовый менеджмент предприятий: прикладные вопросы с анализом деловых ситуаций / В. П. Савчук. – К. : Максимум, 2001. – 600 с.
22. **Бутинець Ф. Ф.** Витрати виробництва та їх класифікація для потреб управління / Ф. Ф. Бутинець // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу: міжнар. зб. наук. праць. Сер. «Бухгалтерський облік, контроль і аналіз». – 2012. – № 1 (22). – С. 11–18.

Надійшла до редколегії 10.02.2014

УДК 658.5

Т. В. Гринько
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна

ОСОБЛИВОСТІ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті проаналізовано основні наукові підходи до визначення поняття «антикризове управління», визначено головні завдання та принципи системи антикризового управління підприємством у сучасних умовах.
Ключові слова: антикризове управління, криза, прояв кризи, діагностування кризи.

В статье проанализированы основные научные подходы к определению понятия «антикризисное управление», выделены главные задачи и принципы системы антикризисного управления предприятием в современных условиях.
Ключевые слова: антикризисное управление, кризис, проявление кризиса, диагностирование кризиса.

The article analyzes the basic scientific approaches to the definition of the concept of «crisis management», emphasizing the fundamental issues, tasks and principles of the crisis management system of the enterprise in the contemporary conditions.
Keywords: crisis management, crisis, manifestation of crisis, diagnosing the crisis.

Через відсутність у вищого керівництва досвіду, антикризового управління кризова ситуація в Україні має глибший прояв, ніж будь-де. Антикризове управління можна розглядати як систему превентивних заходів у всіх сферах діяльності підприємства: економічній, соціально-політичній, психологічній, інноваційній, маркетинговій тощо.

Завдання антикризового управління будуть відрізнятися залежно від того, яка стадія розгортання кризи характерна на тому чи тому стані для підприємства. Антикризове управління може вважатися ефективним, якщо за рахунок своєчасної нейтралізації загроз цієї кризи вдалося уникнути. Якщо криза на підприємстві почала розгортатися, антикризове управління буде спрямоване на подолання кризових ситуацій та мінімізацію ризиків. В умовах розгортання кризи антикризове управління можна розглядати як комплекс цілеспрямованих дій, направлених на забезпечення виходу підприємства з кризи. Результатом таких дій має стати запобігання банкрутству та забезпечення фінансового оздоровлення підприємства.

Вагомий внесок у розробку теоретичних і прикладних проблем антикризового управління зробили українські та іноземні науковці, а саме: В. А. Барінов, І. А. Бланк, В. О. Василенко, А. П. Градов, А. П. Грязнова, В. В. Ковальов, Б. Колас, Є. М. Коротков, А. І. Кошкін, Л. О. Лігоненко, А. П. Наливайко, А. І. Пушкар, Н. В. Родіонова, Л. С. Ситник, Е. А. Уткін, А. Д. Чернявський та інші. У наукових працях розглядаються теоретичні основи і методологічний інструментарій антикризового управління підприємством, значну увагу приділено теоретичним питанням виникнення, розвитку кризових ситуацій, а також практичним аспектам проведення стабілізаційних заходів виведення підприємства з кризи. Однак у роботах щодо названих учених немає одностайності в підходах до сутності антикризового управління, що створює певні проблеми під час розроблення комплексу заходів із попередження й подолання наслідків кризи. Відтак актуальною залишається проблема формування сучасного понятійного апарату антикризового управління.

© Гринько Т. В., 2014

Мета роботи – дослідження особливостей антикризового управління та визначення основних принципів його здійснення.

Сьогодні велика кількість підприємств перебуває в кризовому стані, тому запобігання кризових ситуацій та розробка заходів щодо виходу підприємства з кризи стало однією з найважливіших проблем управління. Однак, у науковій літературі не існує єдиного тлумачення сутності поняття «антикризове управління», хоча всі науковці сходяться в одному: антикризове управління є специфічним напрямом управління, що вимагає застосування спеціальних методів, інструментів, форм управління. Проаналізуймо детальніше це поняття.

Як зазначає В. О. Василенко, «антикризове управління – це управління, в якому передбачена небезпека кризи, аналіз її симптомів, заходів щодо зниження негативних наслідків кризи та використання її факторів для позитивного розвитку» [1, с. 23].

Аналогічне визначення надає Е. М. Коротков: антикризове управління – це управління, в якому поставлено певним чином передбачення небезпеки кризи, аналіз її симптомів, заходів для зниження негативних наслідків кризи і використання її факторів для наступного стійкого розвитку організації [2, с. 128].

Інші дослідники (А. Г. Грязнова, М. О. Федотова, А. М. Маринюк) визначають антикризове управління як систему управління підприємством, що має комплексний характер та спрямована на запобігання або усунення несприятливих для бізнесу явищ за допомогою використання всього потенціалу сучасного менеджменту, розроблення та реалізації на підприємстві спеціальної програми, що має стратегічний характер і дозволяє усунути тимчасові труднощі, зберегти та покращити ринкові позиції підприємства за будь-яких обставин, при використанні переважно власних ресурсів. Антикризове управління підприємством передбачає прискорене та дієве реагування на істотні зміни зовнішнього та внутрішнього середовищ на основі заздалегідь розроблених антикризових заходів [3, с. 7].

Як сукупність послідовних узагальнених заходів трактує антикризове управління на підприємстві А. П. Градов. Серед заходів названо: аналіз стану макро- і мікросередовища, вибір місії підприємства; вивчення механізму виникнення кризових ситуацій та створення системи моніторингу зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства для раннього виявлення слабких сигналів про кризу; стратегічний контролінг діяльності підприємства та розроблення стратегії запобігання його неплатоспроможності; оперативна оцінка та аналіз фінансового стану підприємства, виявлення ймовірності виникнення банкрутства; розробка системи дій в умовах кризи щодо виходу з кризової ситуації; постійний облік ризику підприємницької діяльності та розробка заходів щодо його зниження [4, с. 84].

Дослідники Е. С. Мінаєв та В. П. Панагушин під антикризовим управлінням розуміють управління, яке має заздалегідь спрогнозувати та попередити неплатоспроможність підприємства згідно з виробленою стратегічною програмою підвищення конкурентних переваг та фінансового оздоровлення [5, с. 5].

Через систему управління, що спрямована на вирішення задач інтенсивного розвитку підприємства завдяки мобілізації та інтенсифікації всіх ресурсів на противагу екстенсивному розвитку трактує антикризове управління Л. С. Ситник [6, с. 25].

Антикризове управління на думку Л. О. Лігоненко, – спеціальне, постійно організоване управління, націлене на оперативне виявлення ознак кризового стану та створення відповідних передумов для його своєчасного подолання з метою забезпечення відновлення життєздатності окремого підприємства, недопущення виникнення ситуації його банкрутства [7, с. 37].

Під антикризовим треба розуміти управління, здатне запобігати або пом'якшувати кризові ситуації у діяльності підприємств, а також утримувати підприємства в режимі виживання в період кризи і виходити з кризового стану з мінімальними втратами [8, с. 16].

Інші автори розглядають антикризове управління як систему профілактичних і оздоровчих процедур, що застосовуються на підприємстві до суттєвого погіршення його фінансового стану [9, с. 14].

Проаналізувавши наявні трактування поняття «антикризове управління», можна виокремити такі підходи:

1) антикризове управління розглядають як механізм банкрутства;

2) антикризове управління зводиться виключно до недопущення неплатоспроможності підприємства;

3) антикризове управління є невід'ємною частиною загального управління й повинно забезпечувати профілактику кризового розвитку.

Отже, можна зробити висновок, що антикризове управління становить безперервний процес, невід'ємний елемент загальної системи управління підприємством, що здійснюється в умовах обмеженості часу й ресурсів, і спрямований на запобігання та усунення несприятливих для діяльності підприємств явищ, а також створення умов стабільного функціонування й розвитку за будь-яких економічних, політичних та соціальних обставин.

Особливість сучасного антикризового управління полягає в можливості не тільки нормалізувати кризову ситуацію, а й дати підприємству імпульс до подальшого розвитку.

До основних завдань антикризового управління можна віднести:

1) розробку антикризової політики й відповідного методичного інструментарію, що дозволить своєчасно виявляти перші ознаки появи кризової ситуації та оперативно на неї реагувати;

2) активне використання нових можливостей управління;

3) застосування різноманітних методів та механізмів, які б дали змогу подолати фінансові труднощі з найменшими втратами.

Система антикризового управління підприємством повинна відповідати таким принципам:

– постійність та безперервність;

– рання діагностика кризових явищ;

– інноваційність у всіх сферах діяльності підприємства;

– управління за «слабкими сигналами».

Практика антикризового управління свідчить про різні наслідки для підприємств, що знаходилися майже в однакових економічних умовах. Важливе значення для подальшої долі підприємства мала завчасна реєстрація змін кризових факторів та розробка відповідних антикризових заходів. «Слабкі сигнали» – ранні ознаки можливих змін та настання нових ситуацій. Якщо підприємство працює з урахуванням «слабких сигналів», то воно спроможне протистояти змінам за допомогою попереджувальних заходів або відповідної реакції на них, тим самим зберегти фінансову рівновагу й досягти подальшого успішного функціонування.

Іншими словами, успіх підприємства залежить від здатності передбачати труднощі і діяти так, щоб усунути або, принаймні, послабити негативний вплив проблем сьогодні та в майбутньому. Таким чином, стає можливим випереджувальна реакція

на очікувані зміни, що надає переваги превентивному управлінню, яке попереджає події, а не антикризовому, що здійснюється в «пожежному» порядку. Випереджувальна реакція полягає в комбінації контрзаходів для послаблення або усунення загроз та послідовного втілення можливостей, які щойно відкрилися для підприємства. У зв'язку з цим у світлі превентивного антикризового менеджменту кризу можна трактувати більше як позитивне явище, яке примушує постійно впроваджувати нове, інноваційне та сприяє переходу системи в якісно новий стан, що адекватно відповідає зовнішньому середовищу. У результаті здійснення антикризових заходів, що мають випереджувальний характер, підвищуються адаптивні здібності системи та зміцнюється безпека її функціонування на ринку.

Оскільки невизначеність виступає неминучою характеристикою сучасних умов господарювання, менеджменту будь-якого підприємства важливо вміти долати її наслідки. Зарубіжні вчені Л. Планкетт та Г. Хейл виділяють низку аналітичних прийомів усунення невизначеності, під якою розуміють «сукупність обставин, які для керівника не є очевидними, але мають вплив на рішення проблеми управління» [10, с. 23]: «причино-наслідковий аналіз», «прийняття рішення», «аналіз плану» та «огляд ситуації».

Причино-наслідковий аналіз здійснюють із метою виявлення причин, що призвели до проблеми. Проблема тут – це розрив між бажаним станом системи та її реальним станом. У процесі причино-наслідкового аналізу обов'язково необхідно виявити справжні причини проблеми. Інакше прийняте рішення не дозволить попередити кризу. У межах превентивного антикризового управління для здійснення процедур, пов'язаних із ідентифікацією причинно-наслідкового ланцюга, потрібно налагодити систему раннього повідомлення для своєчасного розпізнавання кризових тенденцій, а також створити сигнальну систему, за допомогою якої підприємство зможе стежити в режимі реального часу за станом підприємницького середовища та фіксувати всі відхилення досягнутого від бажаного, що полегшить ідентифікацію найбільш ймовірних проблемних місць.

Реакцією менеджменту підприємства на виявлені небажані наслідки може стати або прагнення усунути їх, або виграти час та ліквідувати ці наслідки пізніше, або пристосуватися до нових умов. У процесі реакції важливо уникати марного витрачання ресурсів й часу, що може спричинити нашарування одного неправильного рішення на інше і в результаті виправлення становища надто ускладнити.

Перспектива наслідків актуалізує вирішення проблеми. Вчені вважають, що першими ознаками появи проблеми є симптоми, які і привертають до неї увагу. Водночас, симптоми як частина наслідків, навіть за умови їх усунення, не можуть ліквідувати причин, що породили проблему, тому в процесі аналізу важливо «встановити причинно-наслідковий ланцюг, тобто ієрархію причин та наслідків, яка веде у зворотному порядку (від наслідків до причини) до тієї точки, в якій можна розпочати дію, щоб усунути проблему» [10, с. 34].

Природа невизначеності під час прийняття рішень відрізняється від невизначеності, коли проводять причинно-наслідковий аналіз. Керівникам та менеджерам підприємства, які перебувають у реальному часі, необхідно вибрати курс дій, що реалізовуватимуться в майбутньому. Розвиток альтернативного підходу до визначення курсу дій припускає оцінку ризику, пов'язаного зі здійсненням обраного варіанту.

Важливо не тільки виявити причину проблеми, визначити альтернативні варіанти її вирішення, вибрати найбільш прийнятний варіант, а й зосередитися на процесі реалізації цього варіанту. Наступним етапом поширення превентивного управління є аналіз плану. Аналіз передбачає розв'язання двох цілей: 1) виявлення потенційних проблем та визначення дій щодо зменшення ймовірності настання небажаних наслідків цих проблем; 2) виявлення потенційних можливостей та визначення дій щодо збільшення ймовірності та посилення впливу сприятливих можливостей. Таким чином, превентивне антикризове управління повинно не тільки попереджувати ймовірні загрози, а й використовувати потенційні можливості.

Огляд ситуації дозволяє встановити, що необхідно здійснити для виправлення та коригування досягнутого. Його основна мета – виявити найбільш пріоритетні проблеми, які підлягають вирішенню, тому превентивне антикризове управління повинно бути орієнтоване на проблеми, які загрожують стійкості підприємства.

В умовах високого рівня невизначеності зовнішнього середовища потрібно, щоб превентивне антикризове управління базувалося на створенні ситуаційних варіантів вирішення майбутніх проблем. Ситуаційний підхід передбачає пошук такого рішення для кожної можливої ситуації, яка зберігала б систему й підвищувала її стійкість одночасно з вирішенням ситуаційних завдань. Ситуаційні плани виступають як механізм адаптації до середовища. Завдяки завчасно сформованому курсу раціональних дій, які відображені в плані, можливо уникнути руйнівних наслідків, пов'язаних із появою нового джерела нестійкості, а також не пропустити можливостей, які відкрилися для підприємства.

Отже, управління, спрямоване на завчасну підготовку до очікуваних подій разом із оцінкою ймовірності їх настання, особливо якщо це стосується негативних очікуваних змін, можна назвати превентивним антикризовим менеджментом (у пер. з фр. «preventif» (лат. «praeventus») означає «попереджуючий що-небудь, запобіжний»). Превентивне управління можна розглядати як комплекс заходів, що дозволяє своєчасно виявляти сигнали формування як зовнішніх, так і внутрішніх факторів та процесів, здатних викликати кризу й передбачити її настання, а також розробку та контроль за реалізацією контрзаходів на конкретну загрозу довгочасному виживанню та розвитку промислового підприємства. У сучасних умовах більш доцільним є використання превентивного антикризового управління, оскільки воно полягає в реагуванні на виникнення загрози в межах моменту раціональної дії з метою довгострокового виживання та розвитку підприємства. Своєчасне розпізнання сигналів про загрозу наближення кризи дозволить істотно знизити витрати підприємства на боротьбу із кризовою ситуацією. Крім того, у випадку використання позитивної сторони кризи, тільки превентивне антикризове управління здатне сформувати потенціал успішного функціонування та розвитку підприємства в середньо- та довгостроковій перспективі.

Усе викладене дає підстави виділити такі аспекти антикризового управління в сучасних умовах:

– головна мета – забезпечення стабільно стійкого фінансового стану підприємства за будь-яких економічних, політичних або соціальних змін;

– головним заходом в антикризовому менеджменті є швидка та дієва реакція на зміни, які відбуваються в зовнішньому середовищі;

– воно спрямоване на те, щоб застосувати такі управлінські та фінансові механізми, які дозволили б вийти з труднощів із найменшими для підприємства втратами.

Висновки.

Антикризове управління – це система управління, що має комплексний характер та спрямована на попередження, запобігання кризових явищ і виявлення виду кризи, стадії та закономірностей її протікання, причин кризи, можливих сценаріїв розвитку, інструментів виходу з неї з метою успішного функціонування підприємства як у поточному часі, так і в майбутньому. Дотримання сформульованих вище основних принципів антикризового управління дозволить здійснювати його якомога ефективніше. Недостатня розробленість методичного фундаменту та інструментарію для розв'язання завдань превентивного антикризового менеджменту потребує подальшого його дослідження як підвиду антикризового управління.

Бібліографічні посилання

1. **Василенко В. О.** Антикризове управління підприємством : навч. посіб. / В. О. Василенко. – К. : ЦУЛ, 2003. – 504 с.
2. Антикризисное управление : учеб. / [Коротков Э. М., Беляев А. А., Валовой Д. В. и др.; под ред. Э. М. Короткова]. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 432 с.
3. Антикризисный менеджмент / [под ред. проф. А. Г. Грязновой]. – М. : Ассоциация авторов и издателей «Тандем»; ЭКМОС, 1999. – 368 с.
4. Стратегия и тактика антикризисного управления фирмы / [Градов А. П., Кузин Б. И., Федотов А. В. и др.; под общ. ред. А. П. Градова, Б. И. Кузина]. – СПб. : Специальная литература, 1996. – 510 с.
5. Антикризисное управление : учеб. пособ. / [под ред. проф. Э. С. Минаева и проф. В. П. Панагушина]. – М. : ПРИОР, 1998. – 432 с.
6. **Ситник Л. С.** Організаційно-економічний механізм антикризового управління підприємством / Л. С. Ситник. – Донецьк : ІЕП НАН України, 2000. – 503 с.
7. **Лігоненко Л. О.** Антикризове управління підприємством: навч. посіб. / Л. О. Лігоненко, М. В. Тарасюк, О. О. Хіленко. – К. : Київський нац. торг.-екон. ун-т, 2005. – 377 с.
8. **Чернявський А. Д.** Антикризове управління підприємством : навч. посіб. / А. Д. Чернявський. – К. : МАУП, 2006. – 256 с.
9. **Балашов А. П.** Антикризисное управление: учеб. пособ. / А. П. Балашов. – Новосибирск : ГУП РПО СО РАСХН, 2004. – 176 с.
10. **Планкет Л.** Выработка и принятие управленческих решений / Л. Планкет, Г. Хейл; [пер. с англ.]. – М. : Экономика, 1984. – 356 с.

Надійшла до редколегії 25.04.2014

УДК 08.00.04

Н. Р. Іванечко
Тернопільський національний економічний університет, Україна

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ МАРКЕТИНГОВОЇ СТРАТЕГІЇ

Висвітлено зміст та сутність трьох основних етапів формування маркетингової стратегії, а саме: дослідження ринку, розробка індивідуальної маркетингової стратегії для підприємства, реалізація маркетингової стратегії підприємства на ринку.
Ключові слова: маркетингова стратегія, місія, цілі, сегментування, позиціонування, маркетинговий комплекс.

Освещено содержание и сущность трех основных этапов формирования маркетинговой стратегии, а именно: исследование рынка, разработка индивидуальной маркетинговой стратегии для предприятия, реализация маркетинговой стратегии предприятия на рынке.
Ключевые слова: маркетинговая стратегия, миссия, цели, сегментирование, позиционирование, маркетинговый комплекс.

The article elucidates the content and the nature of the three main stages of marketing strategy formation: the market research, development of individual marketing strategy for an enterprise, the implementation of marketing strategy of an enterprise in the market.
Keywords: marketing strategy, mission, goals, segmentation, positioning, marketing complex.

Досягнення підприємствами стійких позицій на ринку неможливе без системи управління, спрямованої на застосування маркетингової стратегії адекватної сучасним вимогам, тому актуально розглянути етапи формування маркетингової стратегії.

Вивченню питань формування маркетингової стратегії, окремих її елементів та аспектів присвячені праці зарубіжних та вітчизняних учених: Ф. Котлера та Г. Армстронга [1], М. Мак-Дональда і Е. Пейна [2], Н. Куденко [3], С. Гаркавенко [4], О. Тимоніна [5], Л. Балабанової [6], Н. Чухрай [7] та ін. Водночас, невповні висвітлені питання аналізу зовнішнього та внутрішнього середовищ у контексті формування маркетингової стратегії, недостатньо приділено уваги реалізації маркетингової стратегії та оцінці результатів.

Метою дослідження є визначення змісту та сутності етапів формування маркетингової стратегії підприємства.

Процес розробки маркетингової стратегії підприємства відбувається через послідовно здійснювані етапи. Можна визначити три етапи формування маркетингової стратегії, а саме: дослідження, розробка та, реалізація маркетингової стратегії. Кожний наступний є логічним продовженням попереднього.

На першому етапі дослідження ринку аналізують ринкове середовище, що передбачає кількісні (місткість, насиченість, темпи зростання, стабільність попиту) та якісні характеристики (структура потреб споживачів, мотиви здійснення покупки, процес купівлі, інтенсивність конкуренції).

Маркетингове дослідження базується на сукупності методів отримання інформації [4; 6]. Процес маркетингового дослідження складається з декількох етапів, а саме: формування цілей дослідження, розробка плану дослідження, реалізація його, обробка та аналіз даних, розробка рекомендацій [1; 4; 6]. У процесі маркетингових досліджень застосовують різні методи та прийоми інших наук.

На етапі розробки плану дослідження розглядають усі методи дослідження та обирають оптимальні. У табл. 2 класифіковано методи залежно від того, яким чином збирають інформацію.

© Іванечко Н. Р., 2014

Таблиця 1

Зміст етапів формування маркетингової стратегії підприємства

Етап	Зміст етапів	Сутність
1. Дослідження ринку	аналіз зовнішнього середовища	аналіз ринку, на який планує вийти підприємство, та найбільш вагомих гравців на ньому; проведення широкого спектру маркетингових досліджень, оцінка ємності ринку та об'єму продаж основних гравців
	аналіз внутрішнього середовища	аналіз підприємства з точки зору позиціонування, товарообігу, окупності, структури
2. Розробка індивідуальної маркетингової стратегії для підприємства	формування цілей	розробка філософії, місії підприємства, загальне бачення, позиція на ринку
	сегментування	визначення факторів, вибір методу сегментування, розроблення профілів груп споживачів, оцінювання сегментів, вибір пріоритетних сегментів ринку і позиціонування підприємства
	маркетинговий комплекс	розробка політики ціноутворення, організації продажу послуг, спілкування із споживачами, управління персоналом, модифікації товару та поповнення послуг, управління обслуговуванням клієнтів, формування процесів створення послуг
3. Реалізація маркетингової стратегії підприємства на ринку	планування реалізації	оперативне планування маркетингу, розробка річного маркетинг-плану; створення і підтримка позитивного іміджу підприємства
	оцінка результатів	оцінка ефективності проведених заходів; оцінка IT-системи і її відповідності завданням та потребам комплексу

Джерело: авторська розробка на підставі [1; 4; 6].

Таблиця 2

Методи збирання інформації

Методи збирання вторинних даних (кабінетні дослідження)	Методи збирання первинних даних (польові дослідження)
Традиційний аналіз передбачає аналіз суті вторинних даних, який становить ланцюжок логічних міркувань	***Опитування*** – збір інформації шляхом постановки запитань респондентам. Може проводитися в усній формі телефоном або поштою
Конвент-аналіз – процедура аналізу текстів з метою виявлення понять, суджень, процесів, які трапляються в тексті	***Спостереження*** – аналітичний метод, за допомогою якого вивчають і фіксують поточну поведінку чи результати цієї поведінки
Кореляційний аналіз дозволяє виявити зв'язок між окремими явищами або показниками та виміряти його міцність	***Експеримент*** – метод, за якого в контрольованих умовах, змінюють один або декілька факторів і згодом порівнюють результати
Регресійний аналіз показує, як змінюється залежний показник за умови зміни будь-якого з незалежних показників (факторів)	***Панель*** – періодичне збирання даних у тій самій групі респондентів

Джерело: авторська розробка на підставі [1; 2; 4; 6].

Залежно від типу даних, які потрібно отримати, у маркетингових дослідженнях використовують кількісні та якісні методи (табл. 3).

Для визначення форми проведення дослідження можна скористатися способами: самостійного проведення; звернення до сторонньої організації; комбінованого [1; 4].

Дослідження, що проводять сторонні організації поділяють на види: «Ед хок» (для одного замовника) та синдикативні (для кількох замовників) [1; 4]. Маркетингові фірми останні проводять за власні кошти і продають передплатникам або разовим покупцям. До таких досліджень відносять:

– омнібус (регулярне дослідження, яке проводять періодично за єдиною методикою і яке складається з кількох блоків запитань);

– панель (періодичне збирання даних в тій самій групи респондентів);

– моніторинг (передбачає надання передплатником уніфікованих оглядів стандартизованих даних) [1; 4].

Таблиця 3

Методи дослідження

Кількісні	Якісні
Опитування	Спостереження
Кабінетні дослідження	Глибинне інтерв'ю
	Фокус-група
	Аналіз протоколу
	Проекційні методи
	Експертні методи

Джерело: авторська розробка на підставі [1–4].

Під час маркетингових досліджень виникає питання про обсяг вибірки. Спочатку розраховують генеральну сукупність та обирають метод формування вибірки. Найпоширенішими методами визначення обсягу вибірки є:

– «правило великого пальця» (розмір вибірки становить 5 % сукупності);

– з огляду на вартість дослідження;

– із урахуванням заданих замовником умов;

– розрахунок довірчих інтервалів [1; 4].

На етапі, що передбачає збір інформації, проводять дослідження у тих місцях, найбільш у яких забезпечена максимальна присутність потенційних респондентів.

Наступний етап передбачає обробку та аналіз даних із залученням методів, наведених у табл. 4.

Таблиця 4

Методи для обробки та аналізу даних

Методи	Приклади
статистичні	кореляційний аналіз, регресійний аналіз
багатомірні	факторний аналіз; кластерний аналіз
імітаційні	імітаційні експерименти, комп'ютерне моделювання
теорії прийняття рішень	теорія ігор; теорія черг; дерево рішень
дослідження операцій	лінійне та нелінійне програмування
евристичні	мозкового штурму; експертних оцінок; асоціацій та аналогій; контрольних запитань; колективного блокноту

Джерело: авторська розробка на підставі [6; 7].

Потрібно зауважити, що кожний застосовуваний метод, має властиві йому обмежувальні умови. За неправильно обраного методу обробки може бути втрачено важливу інформацію. Щоб уникнути цього, для обробки маркетингових даних потрібно застосовувати метод експертних оцінок, який дає найбільш коректні результати обробки найціннішої, інтуїтивної інформації.

Розглянувши методи обробки та аналізу даних, виділімо статистичні та евристичні методи. Зазначені методи ґрунтуються на використанні професійного досвіду та інтуїції спеціалістів.

Останнім етапом маркетингового дослідження є розробка рекомендацій, які повинні відповісти на питання, поставлені на початку дослідження.

Розробку індивідуальної маркетингової стратегії для підприємства починають із визначення місії підприємства. Виділяють два підходи до формулювання місії підприємства: місія як спосіб чіткого визначення основних напрямів діяльності фірми і місія в контексті відчуття.

Як основну узагальнену довгострокову мету фірми, у якій задекларовано її призначення, визначає місію підприємства С. Гаркавенко [4].

Інша дослідниця Л. Балабанова розглядає поняття «місія підприємства» у вузькому та в широкому значенні. У першому випадку місія – це основне призначення підприємства, що визначає, якою діяльністю воно повинно займатися. У широкому сенсі – це сукупність стратегічних настанов, цілей і завдань, сфер діяльності, філософії, стилю поведінки і способу дії, визначальних рис підприємства [6].

Учені М. Мак-Дональд та Е. Пейн розглядають місію як важливий інструмент в згуртуванні колективу та підтримці корпоративних цінностей і філософій [2].

На думку Ф. Котлера та Г. Армстронга, місія діє як «невидима рука», що керує вчинками співробітників компанії. Вони зазначають, що місія – це заява про мету компанії: чого вона хоче досягти у своїй сфері діяльності [1]. У співавторстві з В. Вонг та Д. Сондерс наведене визначення місії було розширене зокрема тим, що місія – це відповідь на запитання: чого хоче досягти підприємство в цілому [8].

За висловом Н. Куденко, місія узагальнює головне призначення підприємства, за допомогою якого вона реалізує мету свого існування. Місія відтворює ті різновиди бізнесу, на які орієнтується підприємство з урахуванням ринкових потреб, кола споживачів, особливостей продукції та наявності конкурентних переваг [3].

Можна погодитися з думкою Н. Куденко, що визначення і розуміння місії є змогу розглянути панораму бізнесу підприємства й оцінити його зі стратегічного боку, оскільки саме місія пояснює основну мету діяльності підприємства.

Цілі підприємства залежать від стадій життєвого циклу підприємства, зокрема, розрізняють цілі розвитку, цілі стабілізації, цілі збереження позицій [1]. Також виокремлюють соціальні, екологічні та економічні цілі. Стратегічну мету конкретизують на кожному рівні управління. Маркетингова мета підпорядкована загальній меті підприємства. Існує певна ієрархія цілей.

Деякі науковці вважають, що місія породжує ієрархію цілей, які повинні відповідати певним вимогам (табл. 5).

Таблиця 5

Вимоги до маркетингових цілей

За Л. Балабановою	За Н. Куденко
конкретність	ієрархічність
видимість	кількісна визначеність
реальність	реальність
кількісна визначеність	сумісність
логічність у постановці цілей	гнучкість
ефективність	
ієрархічний принцип побудови	

Джерело: авторська розробка на підставі [3; 6].

Як видно з табл. 5 обидві дослідниці висувають такі спільні вимоги до цілей як ієрархічність, що передбачає підпорядкованість загальнофірмових цілей місії підприємства, а загальнофірмовим цілям підпорядковують цілі функціональних підрозділів; реальність цілей, що передбачає їх узгодження з реальними можливостями підприємства; кількісну визначеність цілей за розміром і в часі. У свою чергу, Л. Балабанова додає до вимог конкретність, видимість, що означає термін досягнення мети, логічність у постановці цілей, ефективність, яка виражається у прибутковості та результативності. Усе це, на її думку, допоможе уникнути помилки стратегічного планування. Науковець Н. Куденко свої вимоги доповнює сумісністю або ж взаємоузгодженістю з іншими цілями та гнучкістю цілей щодо внесення певних змін у цільову орієнтацію підприємства.

Сегментування ринку складається з багатьох взаємоузгоджених етапів і переходить у розробку маркетингового комплексу.

На першому етапі визначають фактори сегментування ринку. У науковій літературі наявні різні тлумачення цього етапу. Зокрема, С. Гаркавенко визначає фактори сегментування словами ознаки, змінні [4]. Учені Н. Чухрай та Л. Мороз розглядають це як принципи сегментування [9]. Класики Ф. Котлер, Г. Армстронг розділяють принципи та ознаки сегментування [1]. Деякі автори схиляються до думки, що це критерії сегментації ринку. Ми підтримуємо думку щодо факторів сегментування ринку. Уважаємо, що кожен фактор характеризується набором критеріїв, притаманних лише йому. Для промислового ринку використовують одні групи факторів, а для споживчого – інші, зокрема, для сегментації останнього використовують: географічний, демографічний, соціально-економічний, поведінковий, психологічний фактори (табл. 6).

Таблиця 6

Фактори сегментування споживчого ринку

№	Фактори сегментування	Критерії фактора
1	Географічний	Регіональний розподіл, адміністративний розподіл, чисельність населення, густота населення, транспортна мережа, структура комерційної діяльності, кліматичні особливості
2	Демографічний	Вік, стать, розмір сім'ї, етап життєвого циклу сім'ї, раса, національність, віросповідання
3	Соціально-економічний	Рівень місячних доходів, вид діяльності, освіта, приналежність до певного класу
4	Поведінковий	Стиль придбання товарів, очікувані вигоди, статус споживача, привід для купівлі, ступінь прихильності, інтенсивність споживання
5	Психологічний	Спосіб життя, тип особистості, адаптація споживачів до нового товару

Джерело авторська розробка на підставі [1; 4; 8; 9].

Обравши фактори сегментування, потрібно перейти до етапу вибору методу сегментування. Виділяють такі методи сегментації: метод побудови сітки сегментування, метод групувань та метод багатовимірного статистичного аналізу.

Таблиця 7

Методи сегментації

Назва методу	Опис методу	Зауваження
Метод побудови сітки сегментування	Застосовують для виділення базових ринків і використовують на рівні макросегментування, враховуючи три змінні: функції, технології, споживачі	Метод не може бути застосований до будь-яких ринків, оскільки розрахований лише на сегментацію великих ринків
Метод групувань	Складається з послідовної розбивки сукупності об'єктів на групи за найбільш значимими ознаками	Метод не може бути застосований для сегментації, оскільки вимагає для певної кількості одиниць спостережень відповідної кількості груп, що не дозволяє визначити реальні сегменти
Метод багатовимірного статистичного аналізу	Полягає в одночасній автоматичній класифікації за кількома ознаками. Споживачів, які мають кілька подібних ознак, об'єднують в один сегмент	Перевагою методу є те, що одночасно враховуються критерії демографічного, соціально-економічного та психологічного факторів

Джерело: авторська розробка на підставі [1; 4; 6; 9].

Обравши метод, за допомогою якого буде проводитися сегментування, переходять безпосередньо до проведення сегментування. Після завершення розробляють

профілі груп споживачів, тобто, виділяють сегменти за найважливішими характеристиками. На наступних етапах оцінювання сегментів визначають скільки і які сегменти буде обслуговувати підприємство та яку з трьох стратегій охоплення ринку буде застосовувати. Застосовуючи стратегію масового маркетингу, ігнорують відмінності між споживачами, а виробництво, розподіл, просування продукції проходить однаково для всіх споживачів одразу. Стратегія диференційованого маркетингу направлена на охоплення декількох сегментів ринку і розроблення для кожного з них окремого комплексу маркетингу. За стратегії концентрованого маркетингу діяльність зосереджують на одному сегменті з чітко вираженими особливостями. Усі три базові стратегії охоплення ринку мають свої переваги та недоліки (табл. 8).

Таблиця 8

Стратегії охоплення ринку

Назва	Переваги	Недоліки
Масовий маркетинг	Забезпечує економію коштів, низький рівень вартості виробництва, зберігання та транспортування. Скорочує загальні витрати на проведення маркетингових досліджень та роботу з окремими найменуваннями товару	Потреби певних сегментів ринку залишаються незадоволеними. Не враховує впливу конкурентної боротьби
Диференційований маркетинг	Зменшує рівень ризику, негативні економічні наслідки у випадку невдачі на якомусь сегменті. Великий ринковий потенціал. Значна ринкова частка, на яку орієнтується підприємство в межах загального ринку	Веде до збільшення виробничих витрат. Потребує проведення додаткових маркетингових досліджень, складання прогнозів, аналізу збуту, планування просування товару, керування каналами товароруху
Концентрований маркетинг	Не потребує великих ресурсів	Супроводжується високим ступенем ризику

Джерело: авторська розробка на підставі [3; 5; 8; 9].

На нашу думку, у сучасних умовах економічного розвитку диференційований маркетинг є оптимальним для багатьох підприємств, оскільки дозволяє охоплювати лише прибуткові сегменти і тим самим забезпечувати фінансову стабільність.

Обравши конкретні сегменти на ринку, підприємство повинно визначити, як проникнути на них та здобути конкурентні переваги. Для цього потрібно дослідити позиції наявних конкурентів та визначити своє місце, тобто позиціонувати себе на ринку. Будь-який товар чи послугу споживачі сприймають як набір певних властивостей, притаманних лише їм. Для розуміння, чому споживачі надають перевагу тому чи тому продукту, потрібно порівняти їхні властивості. Результати порівнянь подають у вигляді схеми позиціонування, на яку наносять позиції продуктів основних конкурентів і шукають незадоволену споживчу потребу [9]. Позиційна схема допомагає обрати певну стратегію позиціонування.

Після проведення позиціонування необхідно розробити для цільового ринку маркетинговий комплекс.

Відповідно до класичної теорії маркетингу маркетинговий комплекс може складатися із чотирьох (4 Р), або ж із семи (7 Р) елементів. Традиційний маркетинговий комплекс із чотирьох елементів (товар, ціна, канали розподілу, просування) для сфери послуг було запропоновано М. Бітнер розширити до семи, додавши процес, людей і матеріальні аргументи (наочне підтвердження) [2]. Такий підхід відображено та підтримано в роботах В. Зейтхамла, К. Гренрооса, Ф. Котлера

та М. Мак-Дональда [1; 2; 8]. Вони вказують, що головною причиною створення окремого маркетингового комплексу для сфери послуг є необхідність продемонструвати споживачу найвищу якість послуги, яку він збирається придбати. М. Мак-Дональд запропонував фактор «обслуговування клієнтів» замість фактору «матеріальні аргументи».

Очевидно, що структура маркетингового комплексу 4 Р (товар, ціна, канали розподілу, просування) не дозволяє повністю відобразити сучасні процеси формування маркетингової стратегії, тому вважаємо за доцільне використовувати маркетинговий комплекс із 7 Р (послуга, ціна, канали розподілу, просування, процес, люди, матеріальні аргументи), а такі елементи, як «люди» та «матеріальні аргументи» трансформувати в елементи «персонал» та «обслуговування клієнтів».

Спираючись на наведений маркетинговий комплекс, сформулюймо загальну політику його елементів (табл. 9).

Таблиця 9

Елементи маркетингового комплексу

Назва елементу	Загальна політика
Товар/Послуга	спрямована на вилучення, модифікацію товарів та поповнення послуг
Ціна	ціноутворення для різноманітних товарів чи послуг та ринкових сегментів цієї сфери
Розподіл	організації продажу товарів чи послуг через посередників
Просування	спілкування із споживачами товарів чи послуг через засоби комунікації
Персонал	управління персоналом як частиною процесу надання послуг
Процеси	формування процесів створення товарів чи послуг та пред'явлення їх споживачеві
Обслуговування клієнтів	управління обслуговуванням клієнтів

Джерело: авторська розробка на підставі [1; 2].

Уважаємо, що такий маркетинговий комплекс є достатньо збалансованим для застосування його в різних маркетингових ситуаціях. Від зусиль, які вкладає виробник товарів чи послуг у маркетинговий комплекс, залежить фінансовий результат його діяльності.

Останній етап формування маркетингової стратегії передбачає розробку річного плану маркетингу, у якому зазначають конкретну діяльність підприємства на ринку. Реалізація маркетингу полягає у перетворенні маркетингових планів у маркетингові заходи.

Оцінка результатів включає оцінку ефективності проведених заходів, яка проходить шляхом аналізу змін у частці ринку, прибутковості, збуту та неекономічних показників.

Зокрема, частку ринку оцінюють за обсягом продажу, за вартісними показниками, в окремому сегменті, відносно лідера. Також оцінюють динаміку частки ринку бренду та визначають частку ринку на основі оцінки прихильності до бренду. Усе зазначене може застосовуватися підприємством одночасно або вибірково [4; 9].

Щодо прибутковості, то оцінюють на вибір чистий прибуток, валовий прибуток, коефіцієнт чистого прибутку, коефіцієнт валового прибутку, норму прибутку на валовий капітал. Прибутковість також оцінюють за продуктами, за територіями, за сегментами ринку, за каналами збуту, за розмірами замовлень [4; 9].

Оцінка збуту передбачає аналіз обсягів продажу в натуральному та грошовому вираженні, кількості обігів товарних запасів, обігів товарних запасів у днях, динаміку вартості замовлень, вартість та кількість отриманих замовлень у розрахунку на одного клієнта, співвідношення витрати на збут та обсяг продажу [4; 9].

До оцінки неекономічних показників відносять аналіз іміджу підприємства, поінформованості споживачів щодо бренду, задоволеності споживачів, прихильності споживачів до бренду, кількості нових споживачів та втрачених споживачів, ставлення споживачів до бренду тощо [4; 9].

На завершальному етапі здійснюють оцінку ІТ-системи та її відповідності завданням та потребам маркетингової стратегії. Аналізують інформаційну інфраструктуру підприємства, шукають новітні підходи до інтеграції інформаційних технологій у процеси аналізу та управління. Мета інформаційного забезпечення полягає у тому, щоб на базі зібраних вихідних даних одержати оброблену, агреговану інформацію, яка повинна бути основою для прийняття управлінських рішень відносно маркетингової стратегії. Досягнення цієї мети полягає у вирішенні низки конкретних завдань, таких як збір первинної інформації, її зберігання, розподіл між структурними підрозділами та працівниками, підготовка до обробки, обробка, надання відділу маркетингу в переробленому вигляді, аналіз, забезпечення прямих і зворотних зв'язків у її циркуляції тощо. За сучасних потоків інформації ефективне рішення цих завдань неможливе без використання засобів нових інформаційних технологій.

Висновки.

Процес формування маркетингової стратегії відбувається за допомогою послідовно здійснених трьох основних етапів: дослідження ринку, розробки маркетингової стратегії та реалізації маркетингової стратегії. Ефективне застосування маркетингових інструментів у процесі формування забезпечить використання всіх видів можливостей та ресурсів при впровадженні маркетингової стратегії. Проблеми реалізації маркетингової стратегії є досить обсяговими, тому в наступних публікаціях буде продовжено дослідження обраної тематики.

Бібліографічні посилання

1. **Котлер Филип**. Основы маркетинга. Профессиональное издание / Филип Котлер, Гари Армстронг. – [12-е изд.; пер. с англ.]. – М. : Вильямс, 2009. – 1072 с.
2. **Мак-Дональд Малькольм**. Сфера услуг. Полное пошаговое руководство по маркетинговому планированию / М. Мак-Дональд, Э. Пэйн; [пер. с англ. А. П. Назайкина; под ред. С. М. Кировой]. – М. : Эксмо, 2009. – 448 с.
3. **Куденко Н. В.** Стратегічний маркетинг : навч. посіб. – [2-е вид., без змін]. – К. : Київський нац. екон. ун-т, 2006. –152 с.
4. **Гаркавенко С. С.** Маркетинг: підруч. / С. С. Гаркавенко. – [7-е вид.]. – К. : Лібра, 2010. – 720 с.
5. **Тимонин А. М.** Стратегии маркетинга : учеб. пособ. / А. М. Тимонин, С. С. Олейник. – Х. : ОКО, 1999. – 177 с.
6. **Балабанова Л. В.** Стратегічний маркетинг : підруч. / Л. В. Балабанова, В. В. Холод, І. В. Балабанова. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 630 с.
7. **Чухрай Н. І.** Маркетинг інновацій : підруч. / Н. І. Чухрай. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 256 с.
8. **Армстронг Гари**. Основы маркетинга / Гари Армстронг, Вероника Вонг, Филип Котлер, Джон Сондерс. – [4-е европ. изд. : пер. с англ.]. – М. : Вильямс, 2010. – 1200 с.
9. **Мороз Л. А.** Маркетинг : підруч. / Л. А. Мороз, Н. І. Чухрай; [за ред. Л. А. Мороз]. – [4-е вид., без змін]. – Львів : Національний ун-т «Львівська політехніка», «Інтелект-Захід», 2009. – 244 с.

Надійшла до редколегії 31.12.13

УДК 372.881.1

М. І. Іванова
Національний гірничий університет, м. Дніпропетровськ, Україна

СУЧАСНА МЕТОДИКА ВИБОРУ ПОСТАЧАЛЬНИКА В УМОВАХ ЛОГІСТИЗАЦІЇ

Запропоновано методику вибору постачальника в умовах логістизації. Методика враховує такі найвагоміші критерії, як якість сировини й матеріалів, своєчасність постачання, ціна, місцезнаходження постачальника, порядок розрахунку, фінансова стабільність, можливість одержання позапланових поставок.
Ключові слова: логістичні процеси, вибір постачальника, критерії вибору.

Предложена современная методика выбора поставщика в условиях логистизации, учитывающая самые значимые критерии: качество сырья и материалов, своевременность поставки, цену, местонахождение поставщика, порядок расчета, финансовую стабильность, возможность получения внеплановых поставок.
Ключевые слова: логистические процессы, выбор поставщика, критерии выбора.

The articles suggest the modern methodology of supplier selection in the conditions of universal logistics development. The given methodology incorporates such significant criteria as the quality of raw materials and supplies, promptness of delivery, pricing, location of supplier, settlement procedures, financial stability, possibility of receiving unscheduled deliveries.
Keywords: logistic processes, supplier selection, criteria of selection.

Для сучасного розвитку економіки України та інших країн СНГ характерними є значні стагнаційні процеси, що вимагає від керівників промислових підприємств логістизації всіх виробничих, збутових процесів та процесів постачання. Саме логістика постачання, на думку таких провідних учених-економістів, як В. Е. Николайчук [1], Є. В. Крикавський [2], А. М. Гаджинский [3], А. Г. Кальченко [4], вимагає шукати нових, надійніших постачальників, дешевшу, але водночас і більш якісну сировину й матеріали, вивчати проблему ефективності їхнього використання. Сучасна методика вибору постачальника повинна ґрунтуватися в першу чергу на застосуванні сучасних методів вибору постачальника та врахуванні основних критеріїв підприємства-замовника.

Сукупність логістичних процесів утворює логістичний ланцюг, який допомагає зрозуміти сутність логістичного управління. Постачання є важливою ланкою в логістичному процесі та діяльності підприємства, оскільки від якості й обсягу поставлених матеріалів та термінів поставки залежать ритмічність процесу виробництва, дотримання термінів виконання контракту, якість виготовленої продукції, відсутність браку, наявність чи відсутність запасів тощо [2, с. 225]. Логістичний процес промислового підприємства складається зі сфери постачання, сфери підтримки виробництва, сфери фізичного розподілу [4, с. 115]. Сфера постачання організує вхід матеріального потоку в логістичну систему. Логістика на цьому етапі називається закупівельною, однак у літературі часто можна побачити й інші назви – заготівельна логістика або логістика постачання [3, с. 121].

Логістика закупівель, або логістика постачання, – функційна галузь логістики, що здійснює управління вхідними матеріальними потоками та пов'язаними з ними іншими логістичними потоками з метою забезпечення виробництва необхідними ресурсами [2, с. 185]. Метою закупівельної логістики є адекватне й повне задоволення потреб виробництва в матеріалах з максимально можливою економічною ефективністю [3, с. 124].

© Іванова М. І., 2014

Метою статті є обґрунтування та доведення доцільності впровадження сучасної методики вибору постачальника в умовах логістизації.

Взаємодія і координація діяльності ринкових суб'єктів у логістичній системі пов'язана передусім із вибором постачальників та організацією роботи з ними. Вибір постачальників розглядають як важливе завдання промислових підприємств під час процесу постачання, який є функційною підсистемою логістики підприємства. Питання оцінки й вибору постачальників промислового підприємства для підвищення якості матеріально-технічного забезпечення виробництва необхідними матеріальними ресурсами та для оптимізації алгоритму оцінки й вибору постачальників розглядають як головну мету процесу підвищення ефективності логістики постачання.

ПАТ «Дніпроважмаш» випускає доменне, прокатне, сталеплавильне, гірничорудне, агломераційне, коксохімічне, транспортно-розвантажувальне обладнання. Асортимент продукції підприємства дуже великий і весь час розширюється. Він включає: вагоноперекидачі, засувки газові, інструменти для залізничного транспорту, клапани гарячого дуття для доменних печей, ковші для розливу чавуну й сталі, насоси, насоси багерні, обладнання для гірничо-збагачувальних комбінатів, устаткування для нафтопереробної промисловості, обладнання для електростанцій тощо.

У процесі виробництва всіх видів обладнання, які пропонує назване підприємство, використовують такі види сировини та матеріалів: чавун, периклазовий порошок і вогнеупори, феросплави, формувальний пісок, промислові гази, вогнетривку цеглу, осьову заготовку і заготовку коліс діаметром 850 мм та 650 мм.

Для обґрунтування та доведення доцільності запровадження сучасної методики вибору постачальника нами буде проведено розрахунок витрат сировини і матеріалів для виробництва десяти одиниць основного обладнання (табл. 1).

Таблиця 1

Основні види сировини ПАТ «Дніпроважмаш»

Види ТМЦ	Витрати, тис. грн	Питома вага, %
Чавун ливарний	34746,05	37
Феросплави	24416,14	26
Формувальний пісок	14086,24	15
Периклазовий порошок	11268,99	12
Промислові гази	1878,16	2
Вогнетривка цегла	4695,41	5
Інші	2817,25	3

Проаналізувавши витрати на сировину ПАТ «Дніпроважмаш», бачимо, що найбільшу питому вагу мають витрати на придбання чавуну, тому рекомендуватимемо застосування сучасної методики вибору постачальника саме для чавуну.

Основними постачальниками чавуну для машинобудівної галузі України є:

– ПАТ «Запоріжсталь» (м. Запоріжжя, Україна);

– ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» (м. Кривий Ріг, Україна);

– ПАТ «ЄВРАЗ – ДМЗ ім. Петровського» (м. Дніпропетровськ, Україна);

– ВАТ «Тулачермет» (м. Тула, Росія).

Для більш детального та точного аналізу постачальників збудуймо матрицю парних порівнянь за критеріями надійності (табл. 2).

Визначення важливості кожного з критеріїв буде відбуватися із застосуванням шкали відносної важливості. Нехай дані елементи A_1, A_2, ..., A_n. Матрицю попарних порівнянь розміром n×n будують за такими правилами:

1) якщо елементи A_i і A_j однаково важливі, заносимо в позиції (A_i, A_j) і (A_k, A_i) матриці число 1;

2) якщо елемент A_i незначно важливіший за елемент A_j, заносимо в позицію (A_i, A_j) число 3, а в позицію (A_j, A_i) – зворотне йому число 1/3;

3) якщо елемент A_i значно важливіший за елемент A_i, заносимо в позицію (A_i, A_j) число 5, а в позицію (A_j, A_i) – зворотне йому число 1/5;

4) якщо елемент A_i явно важливіший за елемент A_j, заносимо в позицію (A_i, A_j) число 7, а в позицію (A_j, A_i) – зворотне йому число 1/7;

5) якщо елемент A_i за своєю значимістю абсолютно перевершує елемент A_k, заносимо в позицію (A_i, A_j) число 9, а в позицію (A_j, A_i) – зворотне йому число 1/9.

Таблиця 2

Матриця попарних порівнянь за критеріями надійності

Критерії		**Елементи A_j**						
		Якість сировини й матеріалів	**Своєчасність постачання**	**Ціна за тонну**	**Місцезнаходження**	**Порядок розрахунку**	**Фінансова стабільність**	**Можливість одержання позапланових поставок**
Елементи A_i	Якість сировини й матеріалів	1	3	5	7	7	7	5
	Своєчасність постачання	1/3	1	3	7	5	7	3
	Ціна за тонну	1/5	1/3	1	7	3	5	3
	Місцезнаходження	1/7	1/7	1/7	1	1/7	1/5	1/7
	Порядок розрахунку	1/7	1/5	1/3	7	1	3	3
	Фінансова стабільність	1/7	1/7	1/5	5	1/3	1	1/5
	Можливість одержання позапланових поставок	1/5	1/3	1/3	7	1/3	5	1

Примітка: 1 – однаково вагомі елементи; 2 – незначно важливіший елемент рядка; 1/2 – незначно важливіший елемент стовпця; 5 – значно важливіший елемент рядка; 1/5 – значно важливіший елемент стовпця; 7 – явно важливіший елемент рядка; 1/7 – явно важливіший елемент стовпця; 9 – абсолютно значимий елемент рядка; 1/9 – абсолютно значимий елемент стовпця.

Після побудови матриці попарних порівнянь розраховують компонент власного вектору за рядком матриці попарних порівнянь та коефіцієнт вагомості критеріїв для визначення значущості кожного з критеріїв. Отримані дані заносять до табл. 3.

Компонент власного вектору в рядку визначають за формулою:

$$x_1 = \sqrt[n]{\frac{w_1}{w_1} \times \frac{w_1}{w_2} \times \ldots \times \frac{w_1}{w_n}}, \quad (1)$$

де $w_1 \ldots w_n$ – оцінка n-го критерію.

Коефіцієнт вагомості критеріїв визначають за формулою:

$$P_i = \frac{x_i}{\sum_{i=1}^{n} x_i}, \quad (2)$$

де x_i – компонента власного вектору в рядку;

$\sum_{i=1}^{n} x_i$ – сума компонента власного вектору в рядку;

Проаналізувавши дані табл. 3, бачимо, що найвагомішим критерієм надійності постачальника для ПАТ «Дніпроважмаш» є якість сировини й матеріалів. На другому й третьому місці – своєчасність постачання та ціна за тонну, відповідно.

На наступному етапі виконують порівняння постачальників за кожним критерієм. За формулою (1) та (2) розраховують компоненти власного вектору за рядком та коефіцієнти вагомості для постачальників з метою визначення кращого з постачальників за кожним критерієм. Отримані дані заносять до табл. 4.

Таблиця 3

Розрахунок компонентів власного вектору в рядку та коефіцієнта вагомості за критеріями надійності

Критерії	Компонент власного вектору в рядку	Коефіцієнт вагомості
Якість сировини й матеріалів	1,6618	0,1640
Своєчасність постачання	1,5956	0,1575
Ціна за тонну	1,5290	0,1509
Місцезнаходження	1,0972	0,1083
Порядок розрахунку	1,4678	0,1448
Фінансова стабільність	1,3210	0,1304
Можливість одержання позапланових поставок	1,4609	0,1442
Всього	10,1332	1,0000

Таблиця 4

Матриця попарних порівнянь постачальників за кожним критерієм

Якість сировини й матеріалів	**ПАТ «Запоріжсталь»**	**ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»**	**Компонент власного вектору**	**Коефіцієнт вагомості**
ПАТ «Запоріжсталь»	1	0,20	1,095	0,050
ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»	5	1	2,449	0,112
Своєчасність постачання	**ПАТ «Запоріжсталь»**	**ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»**	–	–
ПАТ «Запоріжсталь»	1	1	1,414	0,064
ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»	1	1	1,414	0,064
Ціна за тонну	**ПАТ «Запоріжсталь»**	**ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»**	–	–
ПАТ «Запоріжсталь»	1	5	2,449	0,112
ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»	0,20	1	1,095	0,050
Місцезнаходження	**ПАТ «Запоріжсталь»**	**ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»**	–	–
ПАТ «Запоріжсталь»	1	5	2,449	0,112
ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»	0,20	1	1,095	0,050
Порядок розрахунку	**ПАТ «Запоріжсталь»**	**ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»**	–	–
ПАТ «Запоріжсталь»	1	1	1,414	0,064
ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»	1	1	1,414	0,064
Фінансова стабільність	**ПАТ «Запоріжсталь»**	**ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»**	–	–
ПАТ «Запоріжсталь»	1	1	1,414	0,064
ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»	1	1	1,414	0,064
Можливість одержання позапланових поставок	**ПАТ «Запоріжсталь»**	**ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»**	–	–
ПАТ «Запоріжсталь»	1	1	1,414	0,064
ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»	1	1	1,414	0,064
Всього			21,949	1,000

Проаналізувавши дані табл. 4, бачимо, що за першим показником «Якість сировини й матеріалів», лідером виступає ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг». Другий показник, за яким проводилося порівняння, це «Своєчасність постачання».

Підприємства однаково своєчасно виконують свої зобов'язання і випадки порушення постачання відсутні. За критерієм «Ціна за тонну» перевагу має ПАТ «Запоріжсталь», також це стосується критерію «Місцезнаходження». Аналізуючи показник «Порядок розрахунку», бачимо, що обидва постачальники йдуть підприємству назустріч і передбачають відстрочку платежу. Що стосується фінансової стабільності, ризик банкрутства постачальників є мінімальним. Обидва підприємства можуть також надати позапланові поставки.

Наступним етапом є розрахунок загальних коефіцієнтів вагомості, що дозволяє враховувати значимість кожного з критеріїв надійності та перевагу кожного постачальника за цими критеріями (табл. 5).

Таблиця 5

Вибір постачальників

	Якість сировини й матеріалів	Своєчасність постачання	Ціна за тонну	Місцезнаходження	Порядок розрахунку	Фінансова стабільність	Можливість одержання позапланових поставок	Загальний коефіцієнт вагомості
ПАТ «Запоріжсталь»	0,164*0,05+0,1575*0,064+0,1575*0,112+0,1083*0,112+ +0,1448*0,064+0,1304*0,064+0,1442*0,064							0,0743
ПАТ «Арселор-Міттал Кривий Ріг»	0,164*0,112+0,1575*0,064+0,1575*0,05+0,1083*0,05+ +0,1448*0,064+0,1304*0,064+0,1442*0,064							0,0684

На підставі проведеного аналізу можемо зробити висновок, що ПАТ «Запоріжсталь» є кращим постачальником чавуну з рейтингом 0,0743. Відтак, за наведеною методикою, рекомендовано основну перевагу під час вибору постачальника в умовах логістизації віддавати постачальнику ПАТ «Запоріжсталь».

Висновки.

Запропонована методика вибору постачальника в умовах логістизації враховує такі найвагоміші критерії, як якість сировини й матеріалів, своєчасність постачання, ціна, місцезнаходження постачальника, порядок розрахунку, фінансова стабільність, можливість одержання позапланових поставок. Перспективою подальших розробок є формування стохастичних моделей, які б ураховували всі наведені критерії та зміни обсягу виробництва через вплив зовнішнього середовища.

Бібліографічні посилання

1. **Николайчук В. Е.** Заготовительная и производственная логистика : монография / В. Е. Николайчук. – М.; Х.; СПб. : Питер, 2001. – 155 с.
2. **Крикавський Є. В.** Логістика. Основи теорії : підруч. / Є. В. Крикавський – Львів : Національний ун-т «Львівська політехніка», «Інтелект-Захід», 2004. – 416 с.
3. **Гаджинский А. М.** Логистика : учеб. / А. М. Гаджинский. – [20-е изд.]. – М. : Дашков и К, 2012. – 484 с.
4. **Кальченко А. Г.** Основи логістики / А. Г. Кальченко. – К. : Знання, 1999. – 135 с.
5. **Гурч Л. М.** Логістика : навч. посіб. / Л. М. Гурч. – К. : Персонал, 2008. – 560 с.

Надійшла до редколегії 25.03.2014

УДК: 338.48-53:331.101.262

Н. В. Нєчева
Одеський національний економічний університет, Україна

ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМИ РЕСУРСАМИ ПІДПРИЄМСТВ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО КОМПЛЕКСУ

Розглянуто стан розвитку підприємств санаторно-курортного комплексу та управління трудовими ресурсами в них, що уможливлює виокремлення кризових явищ та бачення, та їхніх наслідків у посткризових періодах функціонування цих підприємств; проаналізовано умови формування ефективного механізму управління трудовими ресурсами підприємств санаторно-курортного комплексу та запропоновано систему управління трудовими ресурсами підприємств санаторно-курортного комплексу.
Ключові слова: управління, трудові ресурси, санаторно-курортні підприємства.

Рассмотрено состояние развития предприятий санаторно-курортного комплекса и управления трудовыми ресурсами в них, что дает возможность увидеть этапы, на которых наблюдаются кризисные явления, и их последствия в посткризисных периодах функционирования этих предприятий, проанализированы условия формирования эффективного механизма управления трудовыми ресурсами предприятий санаторно-курортного комплекса и предложена система управления трудовыми ресурсами предприятий санаторно-курортного комплекса.
Ключевые слова: управление, трудовые ресурсы, санаторно-курортные предприятия.

This article considers the conditions of the development of sanatorium resort enterprises, as well as the conditions of human resources management within the given enterprises which enables to notice the stages, where the crisis phenomena could be observed and the general consequences of such phenomena in the post-crisis periods of functioning of these enterprises. The conditions for the formation of the effective mechanism of human resources management of the sanatorium resort enterprises are analyzed and the crucial system of a human resources management for the sanatorium resort enterprises is suggested.
Keywords: management, human resources, sanatorium resort enterprises.

На сучасному етапі соціально-економічних перетворень в Україні зростає роль трудових ресурсів підприємств та ефективного управління ними з рахуванням антикризових заходів. Особливої уваги управління трудовими ресурсами потребує в тих сферах, які мають соціальну спрямованість, а саме – в рекреаційній, бо санаторно-курортний сектор є однією з головних галузей реалізації соціальної політики уряду України в лікуванні, оздоровленні людських ресурсів та їх відтворенні.

На сьогодні спостережено загострення кризових наслідків проведення ринкових перетворень у частині неефективного управління трудовими ресурсами в рекреаційній сфері, їх розвитку, загального та сезонного скорочення чисельності працюючих, недостатнього рівня кваліфікації, зниження доступності послуг санаторно-курортних організацій для населення тощо. Розвиток та функціонування рекреаційних підприємств залежить від низки факторів, які впливають на ефективну роботу санаторно-курортного підприємства.

Ця проблема є актуальною вже тривалий час, і до сьогодні багато вчених проводило дослідження у цьому напряму. Окреслену тематику вивчали такі вітчизняні вчені, як Ю. Б. Храмов, І. В. Зорін, Н. С. Мироненко, І. Т. Твердохлєбов, А. Жукова, А. Д. Чудновський та багато інших.

Проте цілісне дослідження названої проблеми, яке враховувало б думки як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, звело б до купи окремі положення теми, на сьогодні відсутнє. Ця проблема вимагає організаційно-методичних положень для підвищення ефективності управління трудовими ресурсами та передбачає розвинуту систему принципів управління трудовими ресурсами, визначення

© Нєчева Н. В., 2014

логічно послідовних дій управління працівниками з урахуванням специфіки санаторно-курортних підприємств.

Одним із пріоритетних завдань держави на сьогодні є удосконалення методів управління трудовими ресурсами санаторно-курортних підприємств, адже вони відповідають за оздоровлення населення і є вагомою економічною складовою всього народногосподарського механізму держави.

Управління трудовими ресурсами (англ. human resources management, HRM, Нгменеджмент) – галузь знань і практичної діяльності, спрямована на забезпечення організації якісним персоналом, здатним виконувати покладені на нього трудові функції, і забезпечення оптимального його використання. Управління трудовими ресурсами є невід'ємною частиною якісних систем управління організації [1].

Управління трудовими ресурсами – процес ефективного використання й розвитку людських ресурсів підприємства для досягнення організаційних і особистих цілей персоналу шляхом впровадження економічних, організаційних і соціально-психологічних методів управління. Управління трудовими ресурсами визнають однією з найважливіших сфер життя підприємства, яка здатна багаторазово підвищити його ефективність, а саме поняття «управління персоналом» розглядають достатньо широко: від економіко-статистичного до філософсько-психологічного.

Процес управління трудовими ресурсами передбачає такі етапи: пошук і адаптацію персоналу, оперативну роботу з персоналом (включаючи навчання й розвиток персоналу, оперативну оцінку персоналу, організацію праці, управління діловими комунікаціями, мотивацію та оплату праці), стратегічну роботу з персоналом.

Однією з актуальних проблем, пов'язаних із реформуванням української економіки в посткризовому періоді, є проблема ефективного управління трудовими ресурсами, особливо на підприємствах соціально-орієнтованих галузей, зокрема в санаторно-курортній. За Л. С. Дорошенком, управління трудовими ресурсами є складовою невід'ємною системи регулювання соціально-економічного розвитку суспільства [2, с. 18]. Воно спрямоване на задоволення потреб економіки у кваліфікованих кадрах; забезпечення ефективної занятості працездатного населення, раціональний розподіл його за сферами праці і на територіях; ефективне використання ресурсів і праці. Це найбільш загальне визначення управління трудовими ресурсами (на державному рівні або на рівні регіону).

Для з'ясування *поняття управління трудовими ресурсами* на рівні підприємства необхідно враховувати таке:

– управління – взаємопов'язаний процес планування, організації, мотивації й контролю, необхідні для формулювання цілей організації та їх досягнення. Управління трудовими ресурсами є ланкою, орієнтованою на досягнення цілей організації;

– у сучасних умовах доцільним є стратегічне планування або стратегічний менеджмент, тому управління трудовими ресурсами також повинне бути стратегічним. Важливе завдання управління трудовими ресурсами – розробка стратегічної мети й плану її реалізації, необхідного для того, щоб ефективно використовувати обмежені ресурси, зокрема трудові;

– загальну стратегію підприємства та інші функційні стратегії (фінансову, виробничу, маркетингову тощо). Досягнення мети окремих функційних стратегій повинно дозволяти іншим стратегіям досягти своїх цілей, що дозволяє досягти загальної стратегії підприємства;

– кожне підприємство має певні матеріальні, фінансові трудові ресурси, але вони обмежені. Саме трудові ресурси визначають поставлену стратегічну мету підприємства й альтернативний план її реалізації.

З огляду на вказане, можна дати таке визначення управлінню трудовими ресурсами на рівні підприємства – це процес розробки стратегії формування, використання й розвитку трудових ресурсів, її реалізації й мотивації персоналу, а також контролю за її виконанням. Усі ці процеси повинні бути орієнтовані на досягнення стратегії підприємства з урахуванням антикризових підходів в управлінні трудовими ресурсами, особливо в соціально-орієнтованих галузях, зокрема в санаторно-курортній сфері.

Наведене визначення передбачає системний підхід до управління трудовими ресурсами підприємств санаторно-курортного комплексу, ураховує складові системи. які необхідно реалізувати з огляду на соціальну направленість підприємств рекреаційної сфери та антикризові підходи в управлінні.

Людська праця виступає важливою складовою прибутковості будь-якої фірми. А у сфері обслуговування (послуг), особливо в санаторно-курортній сфері, людська праця набуває такого значення, за якого саме існування єдиного організаційно-економічного механізму прямо залежить від кількості і особливо від якості праці

Потрібно відзначити специфічність діяльності підприємств санаторно-курортного комплексу, яка полягає в тому, що працівники санаторно-курортної галузі надають санаторно-курортні послуги (лікування, відпочинок, відтворення трудових ресурсів). У процесі надання цих послуг виявляються різні напрями діяльності (лікування, діагностика, харчування, проживання тощо); здійснюються специфічні бізнес-процеси, такі як продаж путівок, маркетинг, управління ризиками.

Усе наведене дає підстави стверджувати, що управління трудовими ресурсами санаторно-курортних підприємств є системою.

Ефективне управління системою передбачає можливість підтримки цілісного стану її складових (підсистем), збільшення її потенційних переваг, реалізацію можливостей пристосування до умов змінного середовища. Системи такого роду складено для управління, тому що для його вдалої реалізації необхідно, щоб дії ґрунтувалися на аналізі результатів, очікуваних у майбутньому [3, с. 42].

Як зазначив П. В. Гудзь, у процесі розвитку підприємств санаторно-курортного комплексу можна виділити чотири періоди. Критеріями періодизації виступають соціально-політичні та техніко-економічні передумови розвитку туристично-рекреаційного сектору країни [4].

Перший період (1991–1994) характеризується різким зниженням ефективності санаторно-курортної та туристичної діяльності, зменшенням числа спеціалізованих засобів розміщення (з 7,4 до 5,8 тис. од.), скороченням потоку рекреантів (з 21 до 8,8 тис. чол.) через негативні наслідки реформування економіки. Рекреаційні підприємства, перебуваючи в стані «виживання», змушені шукати різні методи залучення рекреантів на комерційній основі, проявляти ініціативну господарську самостійність, займатися підприємницькою діяльністю.

Під час другого періоду (1995–1998) триває спад попиту на рекреаційні послуги, зменшується число туристсько-рекреаційних організацій та місць в них, деякі санаторно-курортні організації консервують або перепрофілюють в об’єкти бізнесу й розваг. Відбувається переорієнтація рекреаційних послуг з лікування на відпочинок. Однак створюється сприятлива нормативно-правова база для розвитку підприємництва в рекреаційній сфері, активізується наука і освіта у сфері туризму.

Третій період (1999–2004) відзначається стійким зростанням чисельності рекреантів, яких приймають санаторно-курортні організації (з 7,7 до 9,7 тис. чол.). Спостерігається поліпшення матеріально-технічної бази санаторно-курортних організацій країни, збільшення доходів від їх основної діяльності. Розвивається правове регулювання підприємницької діяльності в сфері рекреації на регіональному рівні, з’являються монопольні структури на туристсько-рекреаційному ринку.

Четвертий період (з 2005 р. дотепер) характеризується посиленням ролі держави в питаннях регулювання й координації туристсько-рекреаційної діяльності. Підвищується підприємницька активність.

Отже, для становлення й розвитку підприємств санаторно-курортної сфери характерні як етапи спаду, так і етапи підйому.

Зміни організаційного характеру, деякі структурні перетворення, що відбуваються в економіці всіх держав та в управлінні трудовими ресурсами підприємств санаторно-курортного комплексу призводять до недієвості способів управління трудовими ресурсами санаторно-курортних закладів. Чинні підходи не забезпечують ефективного функціонування та безперервності діяльності підприємств санаторно-курортного комплексу, не створюють стійкого ефективного стану управління трудовими ресурсами підприємств санаторно-курортного комплексу.

Основні складові формування ефективного механізму управління трудовими ресурсами підприємств санаторно-курортного комплексу подано на рис. 1.

Рис. 1. Система управління трудовими ресурсами підприємств санаторно-курортного комплексу

Варто зауважити, що для сталого розвитку підприємств санаторно-курортного комплексу в Україні необхідним є формування принципово нової моделі управління підприємством у цілому та трудовими ресурсами зокрема, що базується на аналізі світових стандартів, тенденцій і досвіду, а також конструктивній взаємодії всіх галузей економіки країни.

Загострення кризових тенденцій у галузі призвело до значного звільнення працівників із підприємств санаторно-курортного комплексу, зниження рівня кваліфікації працівників, сезонного закриття закладів оздоровлення, тому варто розглянути наслідки впливу кризових явищ і шукати антикризове управління.

В узагальненому вигляді під потрібно розуміти таке управління, яке буде запобігати або пом'якшувати кризові ситуації. Стосовно цього тлумачення суті антикризового управління доцільно визначити й такі:

– передкризове управління, яке здійснюють для своєчасного виявлення та вирішення проблем (прийняття рішень) для запобігання кризи;

– управління в умовах кризи, яке визначає стабілізацію нестійких станів і збереження керованої системи;

– управління процесами виходу з кризи, яке здійснюють для мінімізації втрат і втрачених можливостей під час виведення з кризи [5].

З нашої точки зору, сутність ефективного управління трудовими ресурсами санаторно-курортних підприємств полягає в системному підході, який дозволяє розглядати об'єкт дослідження як систему.

Висновки.

Розроблено схему принципової проблематики ефективного управління трудовими ресурсами підприємств санаторно-курортного комплексу, яка містить чотири основні складові:

– проблеми, що пов'язані з кризовим станом;

– методологічні проблеми;

– теоретичні проблеми;

– аналітичні та інформаційні проблеми.

Вирішення вказаних проблем є основою для побудови ефективного механізму управління трудовими ресурсами підприємств санаторно-курортного комплексу. Механізм обов'язково має враховувати антикризові підходи в управлінні.

Значну увагу необхідно приділити також визначенню та обґрунтуванню понять і категорій управління трудовими ресурсами як теоретичного підґрунтя механізму управління трудовими ресурсами на підприємстві санаторно-курортного комплексу.

Бібліографічні посилання

1. Електронний ресурс. – Режим доступу : http://www.ru.wikipedia.org/wiki
2. **Цветаев В. М.** Управление трудовыми ресурсами / В. М. Цветаев. – СПб. : Питер, 2011. – 301 с.
3. **Ґудзь П. В.** Оцінка мультиплікативної дії рекреаційної економіки на життєвий простір курортних територій / П. В. Ґудзь, П. В. Захарченко, М. В. Ґудзь // Економіка та право. – 2009. – №1. – 122–127.
4. **Дорошенко А. С.** Управление трудовыми ресурсами : учеб. пособ. / А. С. Дорошенко. – К. : МАУП, 1997. – 60 с.
5. **Штангрет А. М.** Антикризове управління підприємством : навч. посіб. / А. М. Штангрет, О. І. Копилюк. – К. : Знання, 2007. – 335 с.
6. **Біркович В. І.** Модернізація туристичного та рекреаційного потенціалу регіонів України / В. І. Біркович // Статистика України. – 2006. – № 3. – С. 83–86.
7. **Харічков С. К.** Реформування економічних та організаційних зв'язків у рекреаційно-туристичному комплексі регіону / С. К. Харічков // Проблеми розвитку курортної справи і туризму в Одеському регіоні : матер. наук. конф. 29–30 берез. 2000 р. – О., 2000. – С. 17–19.

Надійшла до редколегії 17.01.2014

УДК 65.012.7

О. В. Рибак
Хмельницький національний університет, Україна

ОСОБЛИВОСТІ КОНТРОЛІНГУ ЗОВНІШНЬОГО ТА ВНУТРІШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА МАШИНОБУДІВНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Розглянуто поняття внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства та сформовано основні завдання їх контролінгу. Також досліджено вплив факторів організаційного середовища на діяльність машинобудівного підприємства.
Ключові слова: зовнішнє середовище, внутрішнє середовище, завдання контролінгу, фактори впливу.

Рассмотрено понятие внутренней и внешней среды предприятия, а также сформированы основные задачи их контроллинга. Исследовано влияние факторов организационной среды на деятельность машиностроительного предприятия.
Ключевые слова: внешняя среда, внутренняя среда, задачи контроллинга, факторы влияния.

The article deals with the concept of internal and external environment of the enterprise. The main tasks of controlling external and internal environment of enterprise are substantiated. The impact of factors of the organizational environment upon the activity of a machine-building enterprise is investigated.
Keywords: external environment, internal environment, tasks of controlling, impact factors.

Аналізуючи середовище машинобудівного підприємства, варто підкреслити вагомість зовнішніх та внутрішніх факторів, що впливають на його діяльність, формують бізнес-середовище, яке фактично визначає становище підприємства на ринку, його економічний потенціал та фінансове благополуччя. На наше глибоке переконання, що ефективна реалізація цілей підприємства можлива за рахунок детального аналізу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, що мають вагомий вплив на діяльність підприємства. Зважаючи на те, що таке дослідження є одним із завдань контролінгової системи, вважаємо за доцільне вивчити особливості контролінгу зовнішнього та внутрішнього середовища машинобудівних підприємств.

Зовнішнє та внутрішнє середовище підприємства аналізує чимало науковців, зокрема: О. Короп, С. Гаркавенко, К. Мамонов, Б. Скоков, Р. Фатхутдінов. Серед наукових робіт, що пропонують шляхи вирішення проблем контролінгу, а саме контролінгу організаційного середовища підприємства, варто наголосити на тих, авторами яких є А. Кармінський, С. Фалько, Н. Данілочкіна, М. Адаменко, М. Пушкар, Л. Сухарьова, О. Терещенко, Д. Хан, Р. Ентоні, Є. Майєр, Р. Манн, А. Дайле, Т. Райхман, Х. Фольмут та ін.

Метою дослідження є виділення основних аспектів та формулювання ключових завдань контролінгу зовнішнього та внутрішнього середовища машинобудівних підприємств, а також дослідження впливу факторів організаційного середовища.

Контролінг на машинобудівному підприємстві визначається безліччю факторів. Різноманітність останніх, неоднозначність оцінок їхнього впливу, відсутність часто можливості їх обліку та прогнозування призводять до серйозних негативних наслідків нерідко й до руйнування виробничо-економічної системи. Через це, необхідно у виявити та систематизувати фактори, що впливають на контролінг [1].

Підприємство в ринкових умовах господарювання є відкритою системою, діяльність якої становить взаємодія внутрішнього й зовнішнього середовища. Саме ці два компоненти постійно тісно взаємопов’язані. Залежно від сили вияву чинників кожного з середовища, одне з них домінує над іншим і впливає на його функціонування. У такому випадку від балансу їх дії залежить ефективність діяльності

© Рибак О. В., 2014

підприємства. Контролінг у такій ситуації виступає як інструмент визначення вагомості та сили впливу таких чинників на успішність функціонування і розвитку підприємства.

Щодо формули, за допомогою якої можливо розрахувати величину впливу факторів макро-, мезо- та мікросередовища підприємства, то в нашому випадку вважаємо за доцільне використовувати залежність:

$$Z = \sum a_j f_j , \quad (1)$$

де Z – рівень впливу j-го фактора;

a_j – вага j-го фактора;

f_j – значення j-го фактора.

Виявивши взаємозв'язок між відхиленнями і впливом факторів внутрішнього і зовнішнього середовища, здійснюють розробку регулювальних заходів зниження негативного впливу факторів і ефективного використання їх позитивного впливу.

Відзначимо, що формування системи контролінгу передбачає враховування впливу кожного фактора як на стратегічні, так і оперативні цілі прямим і непрямим чином. Незалежно від складу, фактори внутрішнього і зовнішнього середовища тісно взаємопов'язані, тому кожен фактор повинен бути забезпечений інформаційною базою (за кожним потрібно створити систему збору інформації, аналізу та звітності).

Зауважмо, що в системі контролінгу аналіз і врахування факторів зовнішнього і внутрішнього середовища підприємства, що зумовили виникнення відхилення, здійснюють у такій послідовності:

1. Визначення важливих внутрішніх і зовнішніх факторів.
2. Виявлення залежностей між факторами.
3. Аналіз можливого впливу факторів у процесі діяльності.
4. Аналіз відхилень, що виникли на предмет їх обумовленості [2].

Підкреслімо, що одним із основних елементів контролінгу є інформаційне спостереження за зовнішнім та внутрішнім середовищем підприємства. Очевидно, що для досягнення певного рівня результативності, необхідно забезпечити адекватний рівень інформаційного оснащення інфраструктури підприємства та науково-дослідної діяльності. Інформаційне спостереження дозволить виявляти майбутні зміни в продукції й технології, способах організації праці, виробництві тощо, прогнозувати їх розвиток і своєчасно вживати заходів, що дозволяють максимально використовувати ситуацію, що складається [3]. З огляду на це важливо дослідити питання щодо можливостей та завдань контролінгу в сфері аналізу організаційного оточення підприємства.

Контролінг зовнішнього середовища орієнтовано на попередження ризиків, пов'язаних з оточенням підприємства в довгостроковій і поточній перспективах. Він повинен моніторити зовнішнє середовище, а також прогнозувати і планувати поведінку підприємства в умовах, що змінилися. Аналіз зовнішнього середовища передбачає вивчення в першу чергу змін у законодавстві державних і муніципальних органів, умовах надання послуг і ресурсів постачальниками, у динаміці тарифів. Особливу увагу потрібно приділяти вивченню потреб і запитів населення, власників і орендарів нерухомості [4].

Підкреслімо, що сьогодні у сфері управління підприємством існує значна кількість методів, за допомогою яких можливо проаналізувати зовнішнє середовище підприємства, що забезпечить реалізацію основних завдань контролінгу зовнішнього середовища, а саме:

- проведення моніторингу стану зовнішнього середовища;
- збирання й обробку планової та прогнозної інформації;
- оцінку контрольованих і неконтрольованих факторів (об'єктів і подій);

– прогнозування стану зовнішнього середовища;
– визначення сильних і слабких сторін підприємства;
– підготовку інформації для планування майбутньої поведінки підприємства в зовнішньому середовищі [5].

Для аналізу макросередовища підприємств машинобудівного комплексу України здійснімо PEST-аналіз (табл. 1). Аналіз проводимо з метою визначення ключових факторів у сфері політики, економіки, технологій та соціального становища, які мають вагомий вплив на діяльність як машинобудівних підприємств в цілому, так і на формування та можливості реалізації системи контролінгу на них.

Таблиця 1

PEST-аналіз машинобудівної галузі України

Політичні фактори	**Економічні фактори**
1. Надмірне акцентування політиками «виборчих перегонів», а не вирішення загальнодержавних питань, що призводить до нестабільності політичної ситуації в країні. 2. Недовіра суспільства до влади та виконавчих органів. 3. Недостатня ефективність державних програм розвитку галузі машинобудування. 4. Зниження до мінімуму державного регулювання підприємств машинобудування як наслідок їх приватизації. 5. Обмеженість законодавчого, нормативного, митного та іншого регулювання рамками норм СОТ	1. Поліпшення макроекономічних показників: збільшення темпів зростання ВВП. 2. Нестабільність курсу національної валюти. 3. Високі темпи зростання інфляції. 4. Низький рівень інвестиційної привабливості. 5. Нестача обігових коштів у підприємств. 6. Неконтрольованість із боку НБУ ставок кредитування комерційних банків. 7. Низький платоспроможний попит внутрішнього ринку. 8. Низький рівень розвитку ринкової інфраструктури. 9. Неконтрольоване зростання цін на товари та послуги природних монополій (сировина, енергоресурси). 10. Високий рівень залежності від зовнішніх постачальників ресурсів. 11. Недостатній обсяг інвестицій у машинобудування. 12. Низька рентабельність виробництва. 13. Відсутність економічних заохочень розвитку машинобудування з боку держави
Соціальні фактори	**Технологічні фактори**
1. Скорочення кількості працездатного населення. 2. Зменшення кількості фахівців і робітників у промислових регіонах. 3. Недооцінка ролі машинобудування як основи економічної та соціальної захищеності значної частини населення. 4. Зниження в населення привабливості праці в машинобудуванні. 5. Неналежна увага до проблем машинобудування і сучасних прогресивних принципів діяльності підприємств з боку ЗМІ. 6. Значний розрив між рівнем заробітної плати і рівнем потреб працівника. 7. Низька престижність праці у виробничій сфері	1. Технологічна відсталість галузі. 2. Значний рівень зношення активної частини основних фондів підприємств машинобудування. 3. Недостатність фінансування наукового сектору на рівні державних програм і, як наслідок, відсутність дієвого механізму створення нових технологій. 4. Зниження інноваційної активності машинобудівних підприємств. 5. Продукція, що випускається, переважно морально застаріла, із низьким рівнем автоматизації та інтелекту технології виробництва. 6. Високий рівень матеріало- й енергомісткості продукції, що випускається. 7. Відсутність чітко вираженої орієнтації на якість як основу конкурентоспроможності

Джерело: авторська розробка на підставі [6; 7] та власних досліджень.

Відзначмо, що після аналізу політичних факторів випливає таке:
– бюджетні засоби на реалізацію інноваційного розвитку буде обмежено;
– можливості законодавчого, нормативного, митного та іншого регулювання обмежено рамками норм СОТ;
– можливості держрегулювання лежать лише в площині розроблення й упровадження заходів підтримки чи стримування.

Перелік економічних факторів, що впливають на діяльність машинобудівних підприємств свідчить, що для розвитку внутрішнього ринку і збільшення експорту потрібні енергійні дієві заходи щодо формування платоспроможного ринку збуту і приборкування цінового хаосу на монопольному сировинному ринку.

Соціальний напрям аналізу макросередовища машинобудівних підприємств свідчить, що потрібно підняти статус вітчизняного машинобудування в очах суспільства, і тим самим сформувати умови для забезпечення машинобудування фахівцями і робітниками високого рівня.

Аналіз технологічних факторів показав на необхідність:

– модернізації не лише галузі машинобудування, а й всієї промисловості України, що значно розширило б внутрішній ринок;

– оцінки наявного науково-виробничого потенціалу передових напрямів науки і техніки та визначення інноваційних шляхів розвитку;

– розробки заходів щодо підвищення інноваційної активності;

– проведення масштабних НДР і ДКР з оновлення продукції, що випускається з метою підвищення її конкурентоспроможності;

– розробки й реалізації програми дій з відновлення активної частини основних фондів;

– популяризації і стимулювання впровадження сучасних методів менеджменту, зокрема контролінгової системи [8].

Основні завдання контролінгу внутрішнього середовища можна сформувати за основними напрямами мікросередовища підприємства (табл. 2).

Контролінг внутрішнього середовища є досить складним та багаторівневим процесом аналізу всіх факторів мікросередовища підприємства, метою якого є безперервний контроль та діагностика основних напрямів діяльності підприємства для подальшого прийняття ефективних управлінських рішень.

Таблиця 2

Завдання контролінгу внутрішнього середовища підприємства

Напрям внутрішнього середовища	**Завдання контролінгу**
1	**2**
Виробництво	– оптимізація виробничих витрат, у тому числі й програми їх зниження; – формування умов ефективності виробничого процесу; – надання інформації іншим підрозділам про виробничі витрати, завантаженість потужностей, параметри виконання виробничої програми тощо.
Фінанси	– забезпечення поточної і підтримка структурної ліквідності, підтримка та фінансування ліквідних резервів; – узгодження фінансового та внутрішнього виробничого обліків; – аналіз взаємозв'язку між внутрішніми і зовнішніми (для підприємства) сферами за допомогою бюджетування як інструмента управління наявними (фінансовими) ресурсами на рівні окремих джерел успіху (наприклад, груп продуктів); – застосування в практичній діяльності фінансово-економічних показників
Ресурси	– контроль за економічністю витрат під час постачання матеріалів; – поточна оцінка закупівель; – формування орієнтованої на ринок системи матеріального постачання
Маркетинг	– аналіз стратегічного портфоліо (матриця «продукт-ринок»); – методична та інформаційна підтримка менеджменту під час вибору й обґрунтування ідей нового продукту і каналів збуту; – координація стратегічних планів; – формування і контроль цінової політики; – формування і контроль збутової політики; – формування і контроль комунікаційної політики

Закінчення табл. 2

1	2
Персонал	– контроль ефективності використання персоналу; – визначення потреби в персоналі в тактичному, стратегічному та оперативному аспектах; – менеджмент витрат на персонал; – формування концепції розвитку персоналу; – контроль реалізації стратегії щодо персоналу; – мотивація персоналу; – звільнення персоналу
Інвестиції	– складання даних за інвестиційними рішеннями; – координація отримання інформації; – розвиток засобів планування інвестицій; – формування бюджету інвестицій; – перевірка і контроль інвестиційних заяв; – проведення розрахунку інвестицій; – контроль проекту; – поточний підрахунок інвестицій
Інновації	– управління інноваційними процесами; – вибір, оцінка та реалізація інноваційних рішень; – управління інноваційними циклами; – управління новою продукцією; – управління процесом скорочення витрат на інноваційний цикл; – управління процесом скорочення часу на розробки
Організація та управління	– аналіз організаційно-функційної структури; – аналіз кадрового наповнення (за чисельністю та кваліфікацією); – аналіз процесів прийняття управлінських рішень; – розробка рекомендацій для прийняття управлінських рішень; – вирішення проблем, пов'язаних із інформаційним процесом; – визначення регламенту звітності та її руху

Джерело: авторська розробка на підставі [5; 9].

Відзначимо, що SWOT-аналіз є одним з найважливіших інструментів контролінгу для аналізу організаційного середовища підприємства, тому вважаємо доцільним провести такий аналіз для машинобудівних підприємств України (табл. 3).

Зважаючи на результати, подані в табл. 3, уважаємо за потрібне запропонувати таке: переорієнтувати управління машинобудуванням, насамперед з огляду на обмеження, які накладає зовнішнє ринкове середовище, з об'єктивним оцінюванням досягнутих результатів щодо продукції, яка виробляється, та технологій і устаткування, що використовуються, тобто внутрішніх факторів.

Проведений аналіз стану та перспектив розвитку машинобудівної галузі України дозволяє виділити такі фактори, що стримують подальше зростання галузі:

– застаріла техніко-технологічна база більшості підприємств, що негативно впливає на конкурентоспроможність та якість продукції;

– недостатній рівень платоспроможності товаровиробників, що зумовлює погіршення фінансово-економічного стану підприємств машинобудування;

– обмежений внутрішній попит на вітчизняну продукцію як у приватному, так і корпоративному секторах;

– низький рівень інноваційної активності вітчизняних підприємств;

– залежність вітчизняних підприємств від постачання комплектуючих виробів та запасних частин з інших країн;

– неефективна політика держави щодо діяльності монополістів і посередників, що приводить до підвищення вартості матеріалів, енергоресурсів [12].

Таблиця 3

SWOT-аналіз машинобудівної галузі України

Сильні сторони	Слабкі сторони
1. Наявність підприємств, які випускають унікальну продукцію, що має попит на зовнішніх ринках. 2. Наявність висококваліфікованих кадрів. 3. Наявність сировинної бази. 4. Наявність двосторонніх налагоджених стосунків у сфері міжнародної торгівлі та технологічного співробітництва в галузі машинобудування з країнами СНД. 5. Запатентовані унікальні технології. 6. Широкий асортимент продукції. 7. Традиції та досвід виробництва машинобудівної продукції	1. Високий рівень зношення активної частини основних фондів. 2. Тривалий виробничий цикл, що призводить до браку обігових коштів. 3. Експорт переважно в країни СНД. 4. Низька ефективність просування на закордонні ринки (продукція переважно неконкурентоспроможна. 5. Низька інноваційна активність. 6. Низька інвестиційна привабливість. 7. Політика власників спрямована на здобуття миттєвих вигод, а не на стратегічний розвиток. 8. Відсутність портфеля перспективних розробок продукції машинобудування. 9. Відсутність державної підтримки. 10.Тіньові механізми господарювання. 11.Погіршення показників ефективності функціонування та показників фінансового стану господарювання. 12.Низька продуктивність праці
Можливості	**Загрози**
1. Можливість пожвавлення внутрішнього ринку України. 2. Можливість часткового освоєння ринків Азії, Африки та Південної Америки. 3. Покращення матеріально-технічного та інформаційного забезпечення. 4. Розвиток колективу на основі мотивації, покращення умов праці та формування соціальної інфраструктури. 5. Покращення показників результативності. 6. Формування ефективного механізму контролінгу. 7. Покращення внутрішньогосподарського виробничого процесу за рахунок підвищення інноваційної активності та інвестиційної привабливості. 8. Використання потенціалу галузі з погляду впровадження нових технологій. 9. Зростання транспортних потоків, які потребують нових транспортних засобів, що дасть можливість завантажити підприємства транспортного машинобудування. 10.Розвиток венчурного капіталу. Використання можливостей технопарків та великих університетів	1. Зменшення зовнішнього попиту на вітчизняну продукцію внаслідок змін світової кон'юнктури. 2. Підвищення цін на сировину та енергоресурси. 3. Втрата людського капіталу в галузі. 4. Відсутність комплексного підходу з боку держави щодо просування вітчизняної продукції на міжнародному ринку. 5. Негативні зміни регуляторного режиму. 6. Проблеми захисту прав інтелектуальної власності, що гальмує винаходи та патентування. 7. Прискорення морального старіння та матеріального зношення основних засобів. 8. Збільшення кількості збиткових підприємств. 9. Скорочення інвестицій у галузь машинобудування з боку вітчизняних та іноземних інвесторів. 10. Зростання конкуренції на ринках СНД не на користь України. 11. Активна діяльність ключових конкурентів: Європи, Китаю, Індії, Японії та ін. 12. Відсутність стабільного фінансування урядових програм за термінами і обсягами. 13. Зростання цін на сировину

Джерело: авторська розробка на підставі [7; 10; 11] та власних досліджень.

У сучасних умовах у зв'язку із складністю отримання та обробки необхідної для реалізації управлінської діяльності інформації (щодо зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства) набуває додаткового значення її роль як найважливішої сфери контролінгу. Однак, здійснення інформаційного процесу викликає низку проблем, зокрема:

– часу (своєчасна підготовка актуальної проблемно-орієнтованої інформації в умовах динамічного розвитку зовнішнього і внутрішнього середовища підприємства);

– комунікації (раціональний розподіл інформації під час делегування повноважень, рівень яких зростає);

– ефективності (проблема зростання витрат, пов'язаних із пошуком і застосуванням інформації в умовах складності визначення її корисності);

– кількості (надмірність поточної інформації пояснює складність цілеспрямованого відбору та агрегування управлінської інформації);

– значущості (релевантності) (адекватність оцінки та визначення ступеня важливості інформації для забезпечення високої якості прийнятих рішень).

Висновки.

Отже, контролінг стає важливим інструментом оптимізації інформаційного забезпечення аналізу впливу зовнішнього та внутрішнього середовища на підприємство з кількісної, якісної, тимчасової, організаційної та економічної точок зору. Централізація контролінгом певних завдань, пов'язаних із цілеспрямованою кваліфікацією, трансформацією, агрегуванням, а також координацією інформаційного процесу, створює можливість для раціоналізації та підвищення ефективності аналізу оточення підприємства на підставі підвищення якості прийнятих рішень шляхом розширення їхньої інформаційної бази.

Бібліографічні посилання

1. **Печеркина Е. В.** Классификация факторов конкурентоустойчивости предприятия [Електронний ресурс] / Е. В. Печеркина // Вестник Одесского государственного ун-та. – 2005. – № 8. – С. 89–95. – Режим доступу : http://www.vestnik.osu.ru/2005_8/14.pdf
2. **Мухин В. И.** Разработка системы стратегического контроллинга бизнес-процессов на промышленном предприятии [Електронний ресурс] / В. И. Мухин, К. А. Кутинов // Управление экономическими системами. – 2011. – № 12. – Режим доступу : http://www.uecs.ru/uecs-36-122011/item/905-2011-12-24-07-38-50
3. **Башева А. В.** Контроллинг как инструмент анализа влияния новых технологий на развитие экономики предприятия [Електронний ресурс] / А. В. Башева // Проблемы современной экономики. – 2010. – № 2 (34). – Режим доступу : http://www.m–economy.ru
4. **Калмыков В.** Контроллинг на предприятиях ЖКХ [Електронний ресурс] / В. Калмыков // Ваш партнер-консультант. – 2012. – № 19. – Режим доступу : http://www.eg-online.ru/article/175083/next2
5. Контроллинг : учеб. / [Карминский А. М., Фалько С. Г., Жевага А. А., и др.]; [под ред. А. М. Карминского, С. Г. Фалько]. – М. : Финансы и статистика, 2006. − 336 с.
6. **Черевко О. Л.** Тенденції розвитку машинобудівної промисловості у посткризовий період / О. Л. Черевко // Европейський вектор економічного розвитку : зб. наук. праць. – 2010. – № 2 (9). – С. 233–239.
7. **Ситніченко В.** Стратегія розвитку машинобудування на основі системи збалансованих показників / В. Ситніченко // Стандартизація. Сертифікація. Якість. – 2009. – № 1. – С. 39–44.
8. **Довгун О. І.** Теоретичні аспекти науково-технічного та інноваційного розвитку машинобудування донецького регіону [Електронний ресурс] / О. І. Довгун, А. С. Довгань. – Режим доступу : http://www.sworld.com.ua/konfer31/618.pdf
9. **Данилочкина Н.** Управление управленим [Електронний ресурс] / Н. Данилочкина // Управляем предприятием. – 2011. – № 8 (8). – Режим доступу : http://www.consulting.1c.ru/ejournalPdfs/danilochkina_ncTa.pdf
10. **Карачина Н. П.** Машинобудування України: сучасний стан, тенденції та перспективи розвитку за умов економічної кризи [Електронний ресурс] / Н. П. Карачина. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua
11. **Серединська І.** Машинобудівна галузь України та стан управління її підприємствами / І. Серединська // Галицький економічний вісник. – 2011. – № 4 (33). – С. 74, 81.
12. **Скорик О. О.** Оптимізація амортизаційної політики підприємств машинобудівної галузі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 / О. О. Скорик. – Тернопіль, 2012. – 20 с.

Надійшла до редколегії 22.01.2014

УДК 005.22/.72-047.58

І. В. Сіменко, І. М. Прудникова
Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, Україна

ПИТАННЯ МОДЕЛЮВАННЯ МЕТОДИКИ ДІАГНОСТИКИ ЯКОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ СТРУКТУР УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ

Із застосуванням методів логічного аналізу й синтезу визначено принципи побудови методики діагностики якості організаційної структури управління, виявлено основні властивості, притаманні її моделі.

На підставі параметрів, методів, відповідного інформаційного забезпечення оцінки якості організаційної структури розроблено модель методики діагностики якості організаційної структури управління. Практичну значущість має техніка проведення аналітичних процедур для діагностики стану організаційної структури, яка дозволяє достатньо точно оцінити її якість.

Ключові слова: організаційна структура управління, модель методики діагностики, принципи побудови методики, властивості моделі методики діагностики, техніка аналітичних процедур.

С помощью методов логического анализа и синтеза определены принципы построения методики диагностики качества организационной структуры управления, выявлены основные свойства, которые свойственны ее модели.

Основываясь на параметрах, методах, соответствующем информационном обеспечении оценки качества организационной структуры разработана модель методики диагностики качества организационной структуры управления. Практическое значение имеет техника проведения аналитических процедур для диагностики состояния организационной структуры, которая позволяет достаточно точно оценить ее качество.

Ключевые слова: организационная структура управления, модель методики диагностики, принципы построения методики, свойства модели методики, техника аналитических процедур.

The article defines the principles of quality diagnostics methodology for organizational structures of enterprise management (OSEM), outlines the main features inherent in its model through the use of methods of logical analysis and synthesis.

Based on the parameters, methods and the corresponding information support of quality assessment for organizational structure, the authors have elaborated the quality diagnostics methodology of OSEM. The technique of carrying out the analytical procedures for the diagnostics of organizational structure conditions has a practical value, allowing to perform a correct evaluation of OSEM quality.

Keywords: organizational structure of management, model of diagnostics methodology, principles of methodology building, technique of analytical procedures.

Важливим етапом підготовки до аналізу організаційної структури управління (ОСУ) є розробка моделі методики її діагностики. Моделювання в економіці дає можливість глибше розглянути певні явища, об'єкти поглиблюючи їхні найбільш виражені властивості. Вчені-економісти приділяють значну увагу моделюванню методики діагностики якості й ефективності систем управління, тоді, як питанням розробки моделей методики діагностики якості організаційних структур управління приділяється недостатньо уваги. ОСУ є складовою системи управління та потребує особливого розгляду, тому що вона сама є достатньо складним об'єктом дослідження, із власним набором елементів і взаємозв'язків між ними, що й обумовлює актуальність дослідження.

Методику діагностики якості й ефективності систем управління моделювали такі вчені, як О. В. Бедзай [1], Р. Л. Жамбекова [2], О. Є. Кузьмін [3], О. Г. Мельник [3], В. А. Мизюн [4], Н. Я. Петришин [3], І. В. Сіменко [5], А. Г. Султанов [4] та ін.

Метою статті є розроблення моделі методики діагностики якості організаційних структур управління підприємствами.

© Сіменко І. В., Прудникова І. М., 2014

Для того, щоб розробити модель методики діагностики якості ОСУ, потрібно з'ясувати, когнітивне наповнення дефініцій «модель» та «методика». Обидва терміни, достатньо досліджені в наукових колах, тож за їхнім визначенням звернімося до довідкової літератури. Отже, метод (грец. methodos – спосіб пізнання) – сукупність правил дії (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які сприяють розв'язанню теоретичних чи практичних проблем [6]. У свою чергу, сукупність спеціальних прийомів (тобто прийомів, розроблених у межах конкретної науки) становить методику [7]. Більшість авторів довідкових джерел методику визначає з двох позицій: 1) як конкретизацію методу, доведення його до алгоритму, інструкції, чіткого описання способу здійснення [8; 9]; 2) як комплекс конкретних засобів, методів і прийомів виконання яких-небудь робіт [8–10]. Щодо моделювання, то його квінтесенцією є дослідження об'єктів, явищ, процесів, шляхом побудови і вивчення їхніх моделей для визначення реальної поведінки і характеристик окремих об'єктів [8; 10].

Виходячи із тлумачення сутності «моделювання» й «методики», можна зробити висновок, що моделювання методики діагностики якості ОСУ полягає в розробленні моделі, що включає алгоритм дій, виконуваних для її діагностики. Важливе значення має з'ясування виду моделі, тому що на сьогодні їх існує велике розмаїття, зокрема і для досліджень у сфері економіки.

У межах теорії моделювання й теорії подібності вчені виокремлюють такі види моделей:

– матеріальні – натурні, фізичні, кібернетичні;
– уявні – наочні, знакові, математичні тощо [11].

Модель методики діагностики якості ОСУ належить до класу уявних, оскільки об'єкт моделювання й сама модель є нематеріальними; наочних, тому що для її відтворення використовують графічні засоби й описові методи; до економіко-організаційних моделей у зв'язку з тим, що її використовують для оптимізації процесів збирання й обробки інформації для оцінки ОСУ, для визначення аналітичного інструментарію. Таким моделям властива графічна інтерпретація, зрозумілість, інформаційна база діагностики, способів, прийомів, техніки дослідження.

Будуючи модель методики, необхідно дотримуватися наступної логіки, зокрема з'ясувати залежність техніки діагностики від мети і змісту аналітичних процедур, а останніх – від змістовної характеристики об'єкта, який оцінюють.

Важливим етапом розробки моделі методики діагностики є визначення принципів, якими варто керуватися, щоб правильно її побудувати. У своїх дослідженнях науковці систематизують низку принципів здійснення та формування системи соціально-економічної діагностики компаній [3]. Оскільки ОСУ є складовою підприємства, для побудови методики оцінки її якості вважаємо за припустиме застосувати деякі з аналогічних принципів [3]:

1. Системність – розгляд ОСУ виключно як системи.
2. Об'єктивність – відкидання в ході діагностики можливих суб'єктивних факторів, прийомів, що дають неоднозначні результати, використання тільки перевіреної інформації для отримання максимально достовірних результатів.
3. Цілеспрямованість – спрямованість методики на досягнення цілей, що поставлені перед діагностикою.
4. Гнучкість – методика діагностики має складатися із таких способів і прийомів, які можна було б використовувати для аналізу кожного елементу ОСУ в умовах нестабільного середовища.

5. Декомпозиційність – подрібнення об'єкта дослідження на елементи для глибинного дослідження їхніх характеристик, параметрів і взаємозв'язків.

6. Інтеграція – у межах методики варто застосувати такий підхід до аналізу якості ОСУ, який поєднує багато критеріїв оцінки, у результаті чого можливо отримати загальну характеристику стану якості ОСУ.

7. Завершеність – методика діагностики якості ОСУ має охоплювати весь спектр проблемних питань, її результати мають супроводжуватися розробленими пропозиціями щодо покращення стану досліджуваного об'єкта.

Уважаємо, що цей перелік можна доповнити такими принципами:

– чіткість – виключення дублювання процедур, показників;

– надійність інформаційної бази – один із базових принципів, що є запорукою реальності результатів досліджень. У межах нього для діагностики відбирають тільки перевірені, достовірні, надійні дані;

– адресність – орієнтація методики діагностики на задоволення потреб конкретних користувачів управлінської інформації. Відповідно така орієнтація має певний конфіденційний характер.

Визначивши принципи, звернімо увагу на властивості, які мають бути притаманні для моделі методики діагностики якості ОСУ, а саме:

– адаптивність – наявність можливості удосконалення моделі;

– можливість реалізації – характеризується великим потенціалом практичного застосування моделі методики аналізу на практиці;

– наочність – модель має бути зафіксовано на паперових або електронних носіях;

– зрозумілість – складові моделі мають бути викладені в доступний для аналітика спосіб;

– ефективність – витрати на побудову моделі (час, фінансові ресурси тощо) мають бути меншими за ефект від її практичного застосування;

– зручність – використання моделі має спрощувати процес досліджень, а отримані результати мають носити досить завершений характер (не підлягати багаторазовій і складній інтерпретації);

– відповідність реальним потребам користувачів – модель має задовольняти потреби дослідників стосовно інформації про властивості досліджуваного об'єкту. Результати від її застосування повинні виправдовувати очікування аналітиків.

Отже, спробуємо на підставі визначених принципів і властивостей побудувати модель методики діагностики якості організаційної структури управління (табл. 1).

Таблиця 1

Модель методики діагностики якості ОСУ

Аспекти й параметри оцінки	**Мета оцінки**	**Джерело інформації**	**Аналітичний інструментарій**	**Техніка здійснення аналітичних процедур**
1	**2**	**3**	**4**	**5**
Конструктивний аспект Параметри: ланковість	Встановити відповідність кількості ланок управління місії, цілям та завданням функціонування підприємства	Штатний розклад, проект ОСУ	Метод порівняння, аналогій, графічний метод, логічний аналіз	Визначення складу ОСУ. Порівняння кількості ланок наявної організаційної структури управління із кількістю ланок оптимальної структури

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5
автономність	Встановити ступінь самостійності окремих підрозділів, менеджерів	Посадові інструкції, дані анкетування	Анкетування, експертний метод, порівняння, логічний аналіз	Порівняння кількості завдань і управлінських рішень, які вирішує, приймає менеджер (підрозділ) самостійно, у межах своєї компетенції без залучення вищих органів управління
ієрархічність	Проаналізувати оптимальність ступенів ієрархічності структури управління	Штатний розклад, регламенти структурних підрозділів, посадові інструкції, результати анкетування, опитування	Опитування, логічний аналіз, анкетування, порівняння, методи групової оцінки, графічний метод	Порівняння складу і співвідношення лінійного, функційного й предметного менеджменту. Визначення глибини ОСУ шляхом виявлення кількості ієрархічних рівнів управління
Функційний аспект Параметри: цілеспрямованість	Проаналізувати ступінь досягнення цілей, які висувають перед ОСУ і підприємством взагалі	Статут, стратегічні й оперативні плани та бюджети, дані анкетування й опитування	Метод порівняння, логічного аналізу, анкетування, опитування, дерево цілей	Порівняння кількості повністю досягнутих цілей у звітному періоді з кількістю встановлених
регламентація праці	Оцінка принципів делегування повноважень, прав і відповідальності, повнота їх виконання, ступінь документального закріплення, усунення наявного дублювання робіт	Посадові інструкції, штатний розклад, положення про підрозділи, дані анкетування й опитування, графіки документообігу	Метод порівняння, опитування, логічного аналізу, анкетування, графічний метод, система збалансованих показників, методи індивідуальної і групової оцінки	Порівняння трудомісткості робіт, які дублюються, із загальною трудомісткістю робіт, що виконуються на підприємстві з метою забезпечення виробничо-господарської діяльності. Логічний аналіз принципів делегування повноважень, відповідальності й прав, аналіз ступеня їх документального закріплення
трудомісткість	Оцінка витрат часу на виконання завдань	Дані хронометражу, результати анкетування, опитування, дані фінансової й управлінської звітності	Метод порівняння, логічний аналіз, анкетування, хронометраж, опитування	Порівняння кількості відпрацьованого часу і обсягу випущеної продукції

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5
функційність	Визначення ступеня централізації функцій управління, повноти охоплення функцій підрозділами й окремими менеджерами	Посадові інструкції, штатний розклад, регламентні документи підрозділів, дані анкетування й опитування	Метод порівняння й логічного аналізу, опитування та анкетування, графічний метод, дерево цілей, метод 360°, методи групової, індивідуальної оцінки, матриці	Порівняння фактичного переліку повноважень, які реалізуються на підприємстві (підрозділі) із низкою повноважень, необхідних для здійснення ефективного управління; обсягу управлінських робіт, які виконують на нижніх рівнях управління, із обсягом управлінських робіт, які виконують на вищому рівні управління
відповідність бізнес-процесам	Оцінка ступеня відповідності складу і форми ОСУ бізнес-процесам	Графіки документообігу, органіграми бізнес-процесів, проект ОСУ, штатний розклад, регламентні документи підрозділів, посадові інструкції, результати опитування й анкетування	Графічний метод, порівняння, логічний аналіз, система збалансованих показників, анкетування й опитування, методи вдосконалення бізнес-процесів, методика CPN, CPI	Порівняння органіграм бізнес-процесів, графіків документообігу із штатним розкладом, проектом ОСУ, посадовими інструкціями й регламентами ОСУ для визначення ступеня відповідності чинної ОСУ наявним бізнес-процесам
Організаційний аспект Параметри: стійкість	Виявлення цілісності функціонування ОСУ та її елементів, незмінність її основних властивостей за умов впливу різних зовнішніх і внутрішніх факторів	Штатний розклад, протоколи нарад, регламентні документи ОСУ, накази, управлінська звітність	Метод порівняння PEST-аналіз, опитування, SWOT-аналіз, анкетування, логічний аналіз	Аналіз впливу факторів зовнішнього і внутрішнього середовища, визначення найбільш впливових чинників та виявлення наявності й характеру реакції ОСУ на них. Визначення слабких і сильних сторін організаційної структури
зворотний зв'язок	Виявлення реакції елементів ОСУ на сигнали або дії ініціатора комунікації	Дані служб внутрішнього аудиту, пояснювальні і доповідні записки, інформація про штрафні санкції, догани, колективні звернення, результати анкетування й опитування, протоколи колективних зборів і зборів засновників	Метод порівняння, анкетування, опитування, логічний аналіз, графічний метод	Порівняння даних доповідних і пояснювальних записок із рішеннями, що винесенні на зборах засновників і колективу, на нарадах тощо для відстеження наявності й характеру зворотного зв'язку

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5
керованість	Оцінка здатності менеджерів усіх ланок адекватно реагувати на накази вищих органів та ефективно взаємодіяти для їх виконання. Виявлення ступеня керованості	Пояснювальні та доповідні записки, протоколи колективних зборів і зборів засновників, дані анкетування й опитування, штатний розклад, статистична й управлінська звітність	Метод порівняння, опитування, анкетування, логічний аналіз	Порівняння протоколів нарад і доповідних та пояснювальних записок, управлінської звітності для визначення ступеня виконання наказів. Порівняння середньої норми керованості керівників вищого рівня управління із середньою нормою керованості керівників нижчих рівнів управління
надійність	Визначення характеру інформаційного забезпечення всіх учасників процесу управління і зв'язків у структурі управління	Графіки документообігу, результати анкетування й опитування, інформаційні бази даних	Анкетування, графічний метод, опитування, логічний аналіз	Визначення ступеня доступності інформації для всіх учасників процесу управління, виявлення характеру руху інформаційних потоків
Динамічний аспект Параметри: адаптивність	Виявлення здатності ОСУ змінюватися у результаті реакції на вплив зовнішнього середовища й внутрішніх факторів	Протоколи нарад, регламентні документи ОСУ, накази, управлінська звітність	PEST-аналіз, опитування, SWOT-аналіз, анкетування, логічний аналіз, графічний метод, матриця Бостонської консалтингової групи	Порівняння проекту ОСУ та штатного розкладу, визначення характеру впливу чинників на склад ОСУ
оперативність	Оцінка швидкості прийняття управлінських рішень	Накази, протоколи нарад, регламентні документи ОСУ, управлінська звітність, штатний розклад, посадові інструкції, доповідні й пояснювальні записки	Анкетування, опитування, логічний аналіз, метод 360°, моделювання	Порівняння часу, витраченого на прийняття управлінського рішення й результату від його реалізації. Відстеження шляху (кількість ланок, підрозділів, менеджерів), яким проходить управлінське рішення від моменту прийняття до реалізації
фаза життєвого циклу	Виявлення стадії життєвого циклу, на якій знаходиться ОСУ	Штатний розклад, регламентні документи ОСУ, органіграми бізнес-процесів	Моделювання, графічний, SWOT-аналіз, моделі життєвих циклів	З'ясування стадії життєвого циклу ОСУ за характерними ознаками шляхом моделювання

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5
Синергічний аспект Параметри: оптимальність	Оцінка раціональності комунікацій між елементами ОСУ. Визначення відповідності організаційної структури місії, стратегії підприємства і сучасному стану його розвитку. Виявлення ступеня розуміння менеджерами всіх ланок мети підприємства. Визначення стану ресурсного забезпечення	Графіки документообігу, органіграма бізнес-процесів, статут, стратегічні й оперативні плани	PEST-аналіз, опитування, SWOT-аналіз, анкетування, графічний метод, моделювання, матриця Бостонської консалтингової групи, GAP-аналіз, порівняння	Коригування фактичної шляхом створення оптимальної органіграми. Порівняння даних анкетування менеджерів стосовно мети функціонування підприємства із його місією, закріпленою в статуті. Порівняння даних про складові ОСУ із її моделлю, яка відповідає місії і стратегії фірми. Порівняння ресурсного забезпечення із потребами управління
синергетичний ефект	Визначення здатності ОСУ діяти ефективніше за незмінних витрат	Фінансова, управлінська звітність, штатний розклад, накази, протоколи нарад, пояснювальні й доповідні записки	Метод 360°, SWOT-аналіз, моделювання, графічний метод, анкетування й опитування, логічний аналіз	Порівняння витрат на функціонування ОСУ й результату від її діяльності
Результативний аспект Параметри: економічність	Оцінка результатів управлінських дій і витрат на них	Управлінська, фінансова звітність, результати анкетування й опитування, логічний аналіз	Анкетування, опитування, логічний аналіз, метод 360°	Визначення витрат на функціонування ОСУ й результату від її діяльності
ефективність	Виявлення співвідношення результатів від управління й витрат на нього	Управлінська, фінансова звітність, дані анкетування й опитування, логічний аналіз	Анкетування, опитування, логічний аналіз, метод 360°	Порівняння витрат на функціонування ОСУ й результату від її діяльності
результативність	Визначення ступеня досягнення поставлених цілей і завдань в обмежені терміни	Управлінська, фінансова звітність, результати анкетування й опитування, логічний аналіз, стратегічні й оперативні плани	Метод порівняння, логічного аналізу, анкетування, опитування, дерево цілей	Порівняння кількості поставлених і досягнутих цілей протягом певного періоду. Виявлення переліку невиконаних та неякісно реалізованих завдань

Таким чином, побудувавши модель, ми пов’язали аспекти й параметри оцінки ОСУ, виділені нами з позицій системно-синергетичного підходу, інформаційні джерела, методи діагностики й техніку аналітичних процедур. Розроблена модель має велике практичне значення, оскільки, маючи такий систематизований матеріал стосовно технології діагностики якості ОСУ, можна достатньо швидко й достовірно її оцінити.

Висновки.

Виходячи із проведених досліджень, робимо висновки, що:

– принципами побудови моделі методики діагностики якості ОСУ є системність, цілеспрямованість, адресність, чіткість, об'єктивність, гнучкість, декомпозиційність, надійність інформаційної бази, інтеграція та завершеність;

– до основних властивостей, якими має володіти модель методики оцінювання якості ОСУ, належать: адаптивність, наочність, зрозумілість, можливість реалізації, ефективність, зручність, відповідність реальним потребам користувачів;

– розроблена модель методики діагностики якості ОСУ детально описує технологію оцінки якості досліджуваного об'єкта і має велике практичне значення, яка полягає в скорочені термінів проведення аналізу, підвищенні його якості.

Перспективним у дослідженні є вдосконалення інтегрального показника оцінювання якості організаційної структури управління підприємством.

Бібліографічні посилання

1. **Бедзай О. В.** Основні підходи до моделювання методик експертної діагностики ефективності системи корпоративного управління / О. В. Бедзай // Торгівля і ринок України / М-во освіти і науки України. – Донецьк, 2009. – Вип. 28. – Т. 2. – С. 166–172.
2. **Жамбекова Р. Л.** Методология системной экономической диагностики предприятия: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра екон. наук / Р. Л. Жамбекова. – СПб., 2000. – 29 с.
3. **Кузьмін О. Є.** Соціально-економічна діагностика діяльності підприємства в умовах глобалізації: сутність, види, принципи здійснення / О. Є. Кузьмін, О. Г. Мельник, Н. Я. Петришин // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Логістика : зб. наук. праць; [відпов. ред. Є. В. Крикавський]. – Львів : Львівська політехніка, 2010. – № 690. – С. 623–628.
4. **Мизюн В. А**. Диагностика предприятия как инструмент принятия решений [Електронний ресурс] / В. А. Мизюн, А. Г. Султанов // Аудит и финансовый анализ. – 2010. – № 1. – Режим доступу : http://www.cfin.ru/management/finance/cost/intel_diagn.shtml
5. **Сіменко І. В.** Якість систем управління підприємствами: методологія, організація, практика : монографія / І. В. Сіменко. – Донецьк : Донецький нац. ун-т. економіки і торгівлі, 2009. – 394 с.
6. Філософія : посіб. / [Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. и др.]. – К. : Академія, 2001. – 576 с.
7. **Грабовецький Б. Є.** Економічний аналіз : навч. посіб. / Б. Є. Грабовецький. – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – 256 с.
8. Современный экономический словарь: терминологический словарь / [сост.: Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. В. Стародубцева]. – [6-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 512 с.
9. Економічний енциклопедичний словник : у 2 т. / [уклад.: Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А. та ін ; під ред. С. В. Мочерного]. – Львів : Світ, 2005. – Т. 1. – 616 с.
10. Экономический словарь / [сост.: Азрилиян А. Н., Азрилиян О. М., Калашникова Е. В. и др.; под ред. А. Н. Азрилиян]. – М. : Институт новой экономики, 2007. – 1152 с.
11. **Веников В. А.** О моделировании / В. А. Веников. – М. : Знание, 1974. – 64 с.

Надійшла до редколегії 13.02.2014

УДК 330.142

Г. Л. Ступнікер
Придніпровська державна академія будівництва та архітектури,
м. Дніпропетровськ, Україна

ЗРОСТАННЯ ВАРТОСТІ ПІДПРИЄМСТВА НА ОСНОВІ УПРАВЛІННЯ ЙОГО КАПІТАЛОМ

Досліджено чинники зростання вартості підприємства, що формується на підставі функціонування як фінансової, так й інтелектуальної форми капіталу.
Ключові слова: вартість, фінансовий капітал, інтелектуальний капітал, прибуток, капіталізація.

Исследованы факторы роста стоимости предприятия, которая формируется на основе функционирования как финансовой, так и интеллектуальной формы капитала.
Ключевые слова: стоимость, финансовый капитал, интеллектуальный капитал, прибыль, капитализация.

The article researches on the factors of increase in enterprise value, which is formed on the basis of functioning of both financial and intellectual forms of capital.
Keywords: value, financial capital, intellectual capital, profit, capitalization.

Теоретично і практично капітал нерозривно пов'язано з поняттям прибутку. У цьому його основний зміст, і в цьому збігаються всі наукові трактування капіталу. Учені також єдині в тому, що капітал авансується, тобто не витрачається повністю і пускається в обіг (промисловий, торговий, грошовий) із тим, щоб знов повернутися до свого власника й принести дохід у вигляді прибутку. Різні економічні школи принципово розходяться в поясненні природи капіталу й джерела прибутку. Це зумовлює необхідність виявлення його природи, змісту та функцій із застосуванням синтезу марксистського, неокласичного, інституціонального підходів, еволюційної теорії економіки, а також міждисциплінарного підходу.

Капітал як економічна категорія – це вартість, що приносить його власникові додаткову вартість. Джерело додаткової вартості К. Маркс визначав у межах трудової вартості, аналізуючи при цьому особливості робочої сили як специфічного товару. Таке загальне розуміння капіталу було поширене на рубежі XX ст. та впродовж його наступних десятиліть. Водночас важливо відзначити, що наведені положення теорії К. Маркса відносяться головним чином до промислового капіталу [1].

Існує також і бухгалтерський підхід до визначення капіталу, відповідно до якого капіталом називають всі активи (засоби й кошти) фірми. Таким чином, капітал може бути визначений як сукупність матеріальних, грошових та інтелектуальних ресурсів, використованих для господарської діяльності. Рух капіталу в економічному процесі супроводжується постійною зміною його форм і характеризується терміном «оборот капіталу» [2].

Одним із важливих внутрішніх чинників підвищення ефективності обігу капіталу є узгодженість взаємодії складових, що утворюють його структуру. Проте на сучасному етапі узгодженість функціонування фізичного, фінансового та інтелектуального капіталів підприємства перебуває поза увагою вчених, що зумовлює застосування обмеженого підходу до управління капіталом.

Метою статті є дослідження впливу капіталу підприємства, що має фінансову та інтелектуальну складову, на формування вартості підприємства.

© Ступнікер Г. Л., 2014

Хоча в традиційному тлумаченні для капіталу основними функціональними формами є фінансова, грошова, виробнича й товарна, зважаючи на посилення ролі інтелектуального капіталу та збільшення його питомої ваги у структурі сукупного капіталу підприємства, пропонують виділити у складі форм капіталу ще й інтелектуальну [3].

Важливо з'ясувати походження інтелектуального капіталу. Процеси інтелектуалізації праці спостерігалися протягом багатьох десятиліть, проте вони не викликали кардинальних змін у системі суспільних відносин. Поява інтелектуального капіталу стала можливою лише тоді, коли інформація та знання стали повноцінним фактором виробництва, що відбилося в прояві у появі нових економічних відносин, понять та категорій.

У цьому випадку відбувається модифікація вартісних відносин, а саме: ціноутворення на основі вартості, притаманне індустріальному суспільству, доповнюється ціноутворенням на основі капіталізації доходу. Ще більш глибокі зміни у вартісних відносинах відбулися в умовах переходу до інформаційного постіндустріального суспільства.

В умовах ринкової економіки найбільш зацікавленими сторонами в підвищенні ефективності підприємства є власники підприємства, оскільки саме вони вкладають свої засоби в капітал на початковому етапі створення бізнесу. У процесі функціонування своїх підприємств вони прагнуть до зростання вартості частки власного капіталу, а отже, й збільшення вартості капіталу всієї компанії. Варто дотримуватися головного принципу динамічної вартості капіталу, що ґрунтується на досягненні функційного призначення власного капіталу – здатності генерувати прибуток [4].

Отже, основними підходами до визначення сутності капіталу підприємства є вартісний, за якого капітал розкривають через категорію вартості, та ціннісний, за якого капітал визначають через категорію цінності, блага або ресурсу [5].

Традиційно основними критеріями оцінки діяльності сучасного підприємства визнають темпи зростання ринкової вартості його капіталу, величини його капіталізації і рентабельності акціонерного капіталу. Для оцінки вартості капіталу на підставі руху майбутніх грошових коштів з'ясовують прогнозовані темпи зростання обсягу продажів і норми прибутку, потреби в оборотних коштах і капіталовкладеннях. Це означає, що для планування вартості конкретної компанії необхідно виявити ключові чинники, що впливають на її величину, оскільки збільшення темпів зростання продажів на 1 % або підвищення норми прибутку на 1 % та інших показників по-різному впливають на зростання вартості капіталу. Також, плануючи зростання вартості компанії, здійснюють системний аналіз ключових форм фінансової звітності, зокрема складають прогнозний баланс (звіт про фінансовий стан) і звіт про фінансові результати (звіт про сукупний дохід).

У створенні вартості підприємства активну участь беруть не лише його власники, а й менеджери різних ланок управління, оскільки від них залежить динаміка зростання продажів, регулювання витрат, пов'язаних із підвищенням конкурентоспроможності продукції, підвищення рівня ділової репутації фірми тощо. Орієнтація на показник вартості капіталу підприємства та облік чинників формування вартості дозволяють розвивати економічне мислення керівників усіх рівнів управління, оскільки, виконуючи свої безпосередні посадові функції (виробничі, маркетингові, збутові, постачальницькі та ін.), менеджер вимушений визначати рівень віддачі від своєї діяльності з урахуванням зростання вартості компанії.

Технологічний розвиток сучасних компаній, які прагнуть підвищення своєї конкурентоспроможності, впливає на зростання інноваційного характеру капіталу, що обумовлює нову структуризацію інвестиційного процесу шляхом виокремлення фінансової, виробничої та інноваційної сфери [6]. У зв'язку з цим ключовою думкою є позиція дослідників, які вважають, що саме взаємодія інтелектуального та фінансового капіталу створює додаткову вартість, та збільшує ринкову вартість підприємства [7]. Враховуючи це, процес планування вартості компанії варто вважати комплексним процесом, що включає всі аспекти управління бізнесом і враховує ключові чинники успіху компанії.

Такий підхід зумовлює потребу виявлення визначальних чинників зростання вартості підприємства й управління рівнем дії цих чинників. Проте необхідно враховувати, що ключові чинники можуть періодично змінювати свою значущість, виходячи із зовнішніх і внутрішніх умов функціонування підприємства. Тому аналіз і виявлення ступеня впливу кожного чинника є обов'язковим елементом у системі планування. Крім того, чинники вартості взаємопов'язані, що теж необхідно враховувати.

Можливість відокремлення та визначення інтелектуального капіталу як самостійного фактора виробництва має розглядатися в загальному контексті еволюції економічних систем та історичного процесу зміни домінуючої ролі економічних факторів. В умовах індустріальної економіки фізичний капітал є ключовим чинником виробництва, у той час як на стадії розвинутого індустріального розвитку суспільства людський капітал у підприємницькій формі домінує над фізичним, а після переходу до постіндустріального суспільства підприємницька складова щодалі більше починає поступатися інтелектуальній [8].

Специфічність такого особливого виду капіталу як інтелектуальний зумовлено тим, що його формування пов'язано з функціонуванням власного (фізичного та фінансового) капіталу підприємства, у результаті чого підвищується рівень ефективності їх спільного використання. Автор статті визначає інтелектуальний капітал як величину капіталізованого наднормативного прибутку, який отримує підприємство в процесі виробничо-господарської діяльності за рахунок наявних у нього конкурентних переваг, обумовлених людською, технологічною та ринковою складовими цього капіталу. Важливість і значущість кожної з трьох складових інтелектуального капіталу очевидна, а їхня взаємодія істотно впливає на формування цього капіталу підприємства. Так, людський капітал генерує створення інтелектуальних продуктів, що в процесі комерціалізації трансформуються в інтелектуальні активи, які, у свою чергу, збільшують технологічний капітал підприємства, а за умови реалізації конкурентоспроможної продукції на ринку – й ринковий капітал підприємства. Співвідношенню між складовими інтелектуального капіталу притаманні синергетичні властивості, а визначення величини синергетичного ефекту зумовлено тим, що при взаємодії елементів людського, технологічного й ринкового капіталу підприємство отримує більший ефект, ніж за умови використання окремих складових елементів інтелектуального капіталу нарізно.

Показниками інтелектуального капіталу, що підлягають вимірюванню, виступають деякі важливі для компанії аспекти її діяльності (результати, процеси), а методикою – обраний або розроблений інструментарій, що дозволяє виміряти показники у відповідних кількісних і якісних критеріях.

В оцінювальній практиці ринкову вартість підприємства визначають на підставі даних про його капіталізацію, які ґрунтуються на оцінках фондового ринку. Проте

найбільш достовірною вартість підприємства є лише при реальній купівлі його іншим підприємством. Таким чином, вимірювання інтелектуального капіталу на основі методів ринкової капіталізації можливе лише для публічних корпорацій, акції яких котуються на біржі. Визначаючи величину інтелектуального капіталу за методом ринкової капіталізації, обчислюють або абсолютну різницю між ринковою капіталізацією підприємства і власним капіталом його акціонерів, або розраховують показник віддачі на активи. Він є відношенням валового прибутку компанії до її матеріальних активів, яке порівнюють з аналогічним показником для галузі в цілому. Додатковий прибуток від використання інтелектуального капіталу обчислюють як добуток отриманої різниці та матеріальних активів підприємства.

Ринкова капіталізація корпоративного сектору промисловості є досить мінливою величиною, оскільки в активному обігу фондового ринку перебувають акції небагатьох акціонерних товариств. Коефіцієнти співвідношення ринкової й балансової вартості акцій інших підприємств визначити практично неможливо, оскільки для більшості з них ринкову вартість не розраховують, їхні акції не користуються попитом, а власникам не виплачують дивіденди, тобто основна кількість підприємств є корпоративними утвореннями лише за формальними ознаками. Таким чином, можна стверджувати, що механізми фондового ринку, які дозволяють визначати ринкову вартість підприємства, стосовно переважної більшості вітчизняних підприємств не діють.

Отже, показники ринкової капіталізації мають суттєвий недолік, оскільки в основі їх розрахунку лежить ринкова капіталізація підприємства, що значно обмежує об'єктивність оцінок. На нашу думку, показником, що підвищує інформативні можливості аналізу рівня використання підприємством інтелектуального капіталу, є показник наднормативної прибутковості власного капіталу ($\Delta НП_{ВК}$), який можна визначити як різницю між нормою прибутковості власного капіталу ($НП_{ВК}$) та прибутковістю власного капіталу, нормативною в галузі. Виходячи з цього, автор пропонує визначати величину інтелектуального капіталу підприємства без використання показників ринкової вартості – на підставі чинників, що характеризують прибутковість власного капіталу:

$$ІК = \frac{ВК \times (НП_{ВК} - НП_{Н})}{R}, \quad (1)$$

де ВК – власний капітал.

$НП_{ВК}$ – прибутковість власного капіталу;

$НП_{Н}$ – нормативна (середньогалузева) прибутковість власного капіталу.

R – ставка капіталізації.

Таким чином, величину інтелектуального капіталу визначають шляхом прямої капіталізації, що формується за рахунок цього додаткового прибутку. Ефективність подальшого формування інтелектуального капіталу залежить від здатності організації задіяти всю сукупність інтелектуальних, матеріальних і фінансових ресурсів та отримати від цього додатковий дохід.

На рис. 1 такі види активів, як фізичні, фінансові, нематеріальні ідентифіковані об'єднано за ознакою ідентифікації, конкретизації та вимірюваності. Неідентифіковані нематеріальні активи виділено в окрему групу з огляду на те, що їх складніше виразити у фінансовому еквіваленті, оскільки вони характеризуються значною мірою не кількісними, а якісними показниками. До складу вартості інте-

лектуального капіталу, не врахованого в балансі, також може бути включена вартість знань, компетенцій, ділових якостей персоналу (людський капітал) та ділової репутації (ринковий капітал).

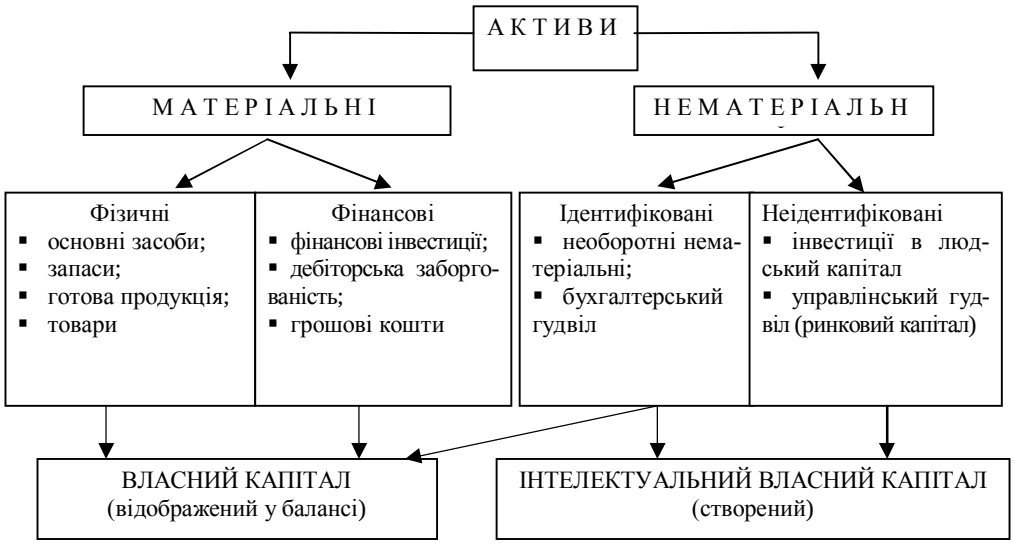

Рис. 1. Структура активів підприємства в контексті концепції інтелектуального капіталу (економіко-управлінський підхід)

Водночас облік інтелектуального капіталу недостатньо розглядати лише у вузькому розумінні традиційного бухгалтерського обліку. Трактування цього процесу в управлінському сенсі дозволяє виявити об'єкти капіталу, застосувати різні показники для його вимірювання, скласти якісні характеристики для його опису. Цьому сприятиме розроблена система показників вимірювання інтелектуального капіталу у взаємозв'язку з можливостями облікової політики підприємства. Варто зазначити, що розробка моделі управлінського аналітичного балансу, який ураховує наявність інтелектуального капіталу підприємства, акцентує одну з головних методологічних проблем – невідповідність даних, поданих у формах фінансової звітності, та даних управлінського обліку.

На підставі більш докладного аналізу формування загального капіталу підприємства, зокрема його неідентифікованої «інтелектуальної» складової, необхідно визначити, які статті управлінського аналітичного балансу будуть заповнюватися, виходячи з формалізованої облікової інформації, а які залежать виключно від даних управлінського обліку. Для з'ясування змін у складі та структурі загального капіталу підприємства необхідно визначити, яким чином на них впливають відхилення за всіма статтями активу й пасиву балансу.

Так, частину рядків, які підлягають відображенню в управлінській звітності, заповнюють, виходячи з традиційної бухгалтерської звітності. Інформація про наявність у складі загальних активів інтелектуальної складової є наслідком уведення до управлінського аналітичного балансу інтелектуального капіталу, який пропонують відображати у складі пасивів підприємства разом із власним капіталом. Інформацію, яку відображають у більшості рядків, є принципово новою для підприємства, тому вона підлягає постійному управлінському моніторингу.

Висновки.

Таким чином реалізація заходів щодо зростання вартості підприємства на основі управління його капіталом, передбачає спрямування зусиль компанії на створення механізму забезпечення системного підходу, що включав би відповідну інформаційну базу, розробку методики визначення вартості компанії, розробку економічних моделей для прийняття управлінських рішень за різних сценаріїв розвитку підприємства.

Стратегічне планування вартості компанії служитиме орієнтиром для ухвалення рішень на всіх рівнях управління. Крім того, необхідно створити умови для розвитку економічного мислення в менеджерів і працівників підприємства на підставі аналізу ключових чинників вартості, що дозволить підвищити цілеспрямованість і результативність діяльності, а також уникнути підвищених витрат у процесі розвитку підприємства. Процес планування вартості компанії необхідно розглядати як комплексний, що включає всі аспекти управління бізнесом і враховує ключові чинники успіху компанії, ґрунтовані на ефективному використанні фінансового та інтелектуального капіталів.

Бібліографічні посилання

1. **Маркс К.** Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс. – М. : ЦСЭ, 2001. – Т. 1. Кн. 1 : Процесс производства капитала. – 800 с.
2. **Бланк А. И.** Управление использованием капитала / А. И. Бланк. – К. : Эльга, 2002. – 656 с.
3. **Лебідь О. В.** Управління капіталом підприємства на основі узгодженості його складових : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 / О. В. Лебідь. – Х., 2009. – 20 с.
4. **Кірсанова Т. О.** Система управління власним капіталом підприємства / Т. О. Кірсанова, Н. О. Коляда // Вісник Сумського держ. ун-ту. Сер. «Економіка». – 2010. – № 1. – Т. 2. – С. 58–63.
5. **Иванов И. В.** Финансовый менеджмент: стоимостной подход: учеб. пособ. / И. В. Иванов, В. В. Баранов. – М. : Альпина бизнес букс, 2008. – 298 с.
6. **Майорова Т. В.** Інтелектуальний капітал як чинник активізації інвестиційного процесу / Т. В. Майорова, В. М. Диба // Фінанси України. – 2011. – № 12. – С. 41–50.
7. **Притуляк Н. М.** Інтелектуальний капітал суб'єктів інноваційної діяльності / Н. М. Притуляк // Фінанси України. – 2011. – № 12. – С. 30–40.
8. **Шкурупій О. В.** Інтелектуальний капітал у суспільному відтворенні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : спец. 08.00.01 / О. В. Шкурупій. – К., 2009. – 33 с.

Надійшла до редколегії 27.01.2014

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ

УДК 330.8

А. О. Гражевська
Київський національний університет імені Т. Шевченка, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ТРАКТУВАННЯ РЕНТНИХ ВІДНОСИН У РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Проаналізовано основні етапи еволюції наукових підходів до трактування рентних відносин у ринковій економіці. Обґрунтовано висновок про спадкоємність та конкурентне змагання наукових ідей представників класичної політичної економії, марксизму, неокласичного напряму економічної думки та інституціоналізму в розвитку теорії ренти.
Ключові слова: рентні відносини, земельна рента, диференціальна рента, абсолютна рента, квазірента, пошук ренти, рентоорієнтована поведінка.

Проанализированы основные этапы эволюции научных подходов к трактованию рентных отношений в рыночной экономике. Обоснованы выводы о преемственности и конкурентном состязании научных идей представителей классической политической экономии, марксизма, неоклассического направления экономической мысли, институционализма в развитии теории ренты.
Ключевые слова: рентные отношения, земельная рента, дифференциальная рента, абсолютная рента, квазирента, поиск ренты, рентоориентированное поведение.

The article attempts at analyzing the main stages of evolution in scientific approaches to the interpretation of rent relations in the market economy. The article contains the valid conclusions about the scientific continuity and further competition of scientific ideas by the representatives of classical political economics, Marxism, neoclassical economics and institutional economics in the development of the theory of rent.
Keywords: rent relations, land rent, differential rent, absolute rent, quasi-rent, rent seeking, rent-seeking behavior.

Теорія ренти посідає особливе місце в сучасній економічній науці. Якщо на початковій стадії досліджень вона розвивалася на основі вивчення закономірностей розвитку аграрної економіки, то в подальшому розширення меж рентних відносин та урізноманітнення форм їхнього прояву внаслідок прибуткового використання не лише природних, а й фінансових, інтелектуальних та адміністративних ресурсів, зумовили появу значної кількості модифікацій відомих теоретичних концепцій у цій сфері. Зважаючи на те, що сутність рентних відносин, причини й джерела виникнення рентних доходів, механізми їхнього розподілу й привласнення до цього часу залишаються предметом гострих наукових дискусій, актуалізується проблема систематизації та критичного переосмислення теоретичного спадку економічної думки в цій царині.

Як відомо, початок дослідженню ренти на базі відносин землеволодіння та землекористування був закладений класиками політекономії В. Петті, Ф. Кене, А. Смітом, Д. Рікардо, Ж. Б. Сеєм, Дж. Ст. Міллем та ін. У подальшому теорія

© Гражевська А. О., 2014

земельної ренти була розвинена в працях представників марксистської економічної теорії. Сучасні підходи до трактування рентних відносин у широкому економічному та позаекономічному контекстах були сформовані представниками неокласичної (У. Джевонс, К. Менгер, А. Маршалл, Дж. Б. Кларк) та інституційної (А. Алчіан, Б. Бенсон, Дж. Б'юкенен, Т. Веблен, У. Гамільтон, Т. Егертсон, Дж. Коммонс, Р. Коуз, Е. Крюгер, Д. Норт, А. Ослунд, Г. Таллок, Р. Толісон) економічної теорії. Проблематики еволюції теорії ренти у своїх працях торкалися Дж. Мілль, К. Маркс, М. Блауг, Ш. Жид, Ш. Ріст та інші відомі дослідники історії економічних учень.

Значний внесок у розвиток теорії ренти, рентних відносин, формування та розподілу рентних доходів, пріоритетних напрямів державного регулювання цих процесів у трансформаційних економіках внесли російські та українські вчені: В. Автономов, С. Архієреєв, С. Глазьєв, А. Гриценко, А. Даниленко, В. Дементьєв, А. Заостровцев, Б. Кузик, Д. Львов, О. Носова, Р. Нуреєв, А. Олейник, О. Пасхавер, В. Полтерович, П. Саблук, В. Тамбовцев, А. Шастітко, Ю. Яковець та ін.

Однак, незважаючи на безперечні досягнення вітчизняної та зарубіжної економічної думки в дослідженні рентних відносин, термінологічна невизначеність та полемічність комплексного аналізу ренти з позицій інтеграції досягнень сучасної економічної науки загострюють потребу у висвітленні еволюції наукових підходів у цій сфері, уточненні, систематизації та класифікації відповідних наукових концепцій та понятійного апарату як важливого підґрунтя розробки дієвої рентної політики в сучасних умовах глобальних та локальних соціально-економічних трансформацій, що і визначило мету та завдання пропонованого дослідження.

Загальновизнано, що теорія ренти розвивалася з ускладненням та диференціацією економічної життєдіяльності суспільства, що супроводжувалися залученням до господарського обігу нових видів ресурсів. Аналіз творів вітчизняних та зарубіжних дослідників дозволяє виокремити чотири основні етапи в її еволюції (табл. 1).

І етап – започаткування та розвиток теорії ренти в працях представників класичної школи політичної економії. Усвідомлюючи складність і неоднозначність рентних відносин, а також суперечливість їхніх проявів у ринковій економіці, представники класичної політекономії прагнули розкрити сутність цієї категорії через призму відкритих ними закономірностей економічної життєдіяльності людства. За схожості основних теоретико-методологічних підходів кожний дослідник зробив свій внесок у становлення теорії ренти, унаслідок чого вона набула системності та практичної спрямованості. Представники класичної політичної економії:

1) вважали науково обґрунтоване пояснення рентних відносин одним із пріоритетних завдань економічної теорії, свідченням її універсальності та адекватності реаліям. Звертаючи увагу на те, що «продукт землі розподіляється між трьома класами суспільства: землевласниками, власниками грошей, капіталу та робітниками» таким чином, що частки, які «дістаються кожному з цих класів під назвою «ренти», «прибутку» та «заробітної плати» дуже відрізняються», Д. Рікардо стверджував, що предметом політекономії є «визначення законів, які керують розподілом продукту землі» [7, с. 79];

2) здійснили найбільш повний, системний виклад теорії земельної ренти, що було обумовлено пріоритетним характером землі як обмежувального фактора виробництва в умовах аграрної економіки;

Таблиця 1

Етапи еволюції економічної теорії ренти

№ з/п	Етап	Представники	Наукові досягнення
I	Започаткування та розвиток теорії ренти в межах класичної політекономії	В. Петті, Ф. Кене, А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус, Ж. Б. Сей, Дж. Ст. Мілль та інші дослідники	Визначення сутності ренти як форми економічної реалізації власності на землю; виокремлення та характеристика різних видів диференціальної земельної ренти, аналіз джерел, умов та механізмів їхнього утворення; дослідження динаміки земельної ренти; поширення теорії ренти на інші сфери та об'єкти господарської життєдіяльності суспільства; обґрунтування необхідності реформування відносин власності на землю та соціалізації земельної ренти за допомогою земельного податку
II	Формування та розвиток марксистської теорії ренти	К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін та інші дослідники	Доведення до логічної завершеності концепції земельної ренти, заснованої на трудовій теорії вартості; поглиблення учення класиків щодо диференціальної земельної ренти шляхом обґрунтування її якісної та кількісної визначеності; запровадження в науковий ужиток поняття «абсолютна земельна рента», аналіз джерел її утворення, механізмів формування та розподілу
III	Становлення та розвиток неокласичної теорії ренти	У. Джевонс, К. Менгер, А. Маршалл, Дж. Б. Кларк та інші дослідники	Запровадження в науковий ужиток поняття «економічна рента» та «квазірента»; визначення економічної ренти як чистого продукту фактора виробництва; аналіз основних чинників зміни величини земельної ренти; застосування маржинального підходу до вивчення рентних відносин; розгляд категорії ренти як родової по відношенню до багатьох явищ, пов'язаних з отриманням доходів від різних факторів виробництва
IV	Становлення та розвиток інституційної теорії ренти	Т. Веблен, Дж. Коммонс, Б. Бенсон, Дж. Б'юкенен, Р. Коуз, Е. Крюгер, Д. Норт, Г. Таллок, Р. Толісон та інші дослідники	Розширення кола суб'єктів рентних відносин, класифікація видів ренти; трактування ренти як форми реалізації права власності на специфічний ресурс; обґрунтування теорії «пошуку ренти»; розкриття дуалізму ренторієнтованої поведінки економічних суб'єктів; дослідження феномену ренторієнтованої економіки, у якій більшість суб'єктів спрямовують свої зусилля на пошук ренти

Джерело: авторська розробка.

3) визначили сутність ренти як форми економічної реалізації власності на землю, особливий вид доходу від такого фактора виробництва, як земля. Зокрема засновник економічної науки А. Сміт трактував земельну ренту як плату за користування землею, дохід землевласника, пов'язаний з існуванням приватної власності на землю [8, с. 94]. Співзвучною такому підходу є позиція Д. Рікардо, який визначав ренту як частку «продукту землі, що сплачується землевласнику за користування первісними і непорушними силами ґрунту» [7, с. 112];

4) розкрили джерела, умови та механізми утворення земельної ренти. Так, А. Сміт як джерело рентного доходу розглядав неоплачену працю землеробів; землю, що так само, як праця та капітал, продукує цінність; дію природних сил,

які надаються землевласниками в користування фермерам; монополію на сільськогосподарську продукцію, що виникає за умов обмеженості землі, необхідної для виробництва унікальної сільськогосподарської культури [8, с. 95–158];

5) проаналізували сутність та причини виникнення диференціальної земельної ренти. Відзначаючи, що «1815 рік позначений у Британії опублікуванням праць Веста, Торенса, Малтуса і Рікардо, в кожній з яких незалежно сформульовано теорію диференційної ренти», відомий дослідник історії економічної думки М. Блауг звертає увагу на те, що «усі чотири автори сходилися на тому, що пояснення треба шукати у явищі спадної віддачі, тобто, за висловом Веста, у принципі, «що в процесі поліпшення обробітку землі отримання сирих продуктів обходиться щораз дорожче й дорожче» [1, с. 87];

6) проаналізували динаміку земельної ренти. Пов'язуючи динаміку рентного доходу із законом спадної родючості ґрунтів, Д. Рікардо стверджував, що величина земельної ренти постійно зростає, тому що збільшення населення та потреби в продуктах харчування примушують суспільство залучати до обробітку все гірші й гірші земельні ділянки [7, с. 118–119];

7) розкрили сутність позичкового процента як грошової ренти, поширили теорію ренти на інші сфери та об'єкти господарської діяльності суспільства. Розрізняючи земельну та грошову ренти, В. Петті під останньою розумів позичковий процент. На думку вченого, норма процента повинна визначатися нормою ренти, тобто відношенням ренти до ціни землі. Співзвучною такому підходу була позиція Дж. С. Мілля, який уважав, що «додаткові бариші, які виробник або негоціант отримує завдяки своїм вищим комерційним талантам або завдяки кращій організації підприємства, за своєю природою абсолютно аналогічні ренті» [6, с. 485];

8) обґрунтували необхідність реформування відносин власності на землю та соціалізації земельної ренти за допомогою земельного податку. За словами М. Блауга, «економісти-класики вважали землю «безкоштовним даром природи», особливим виробничим фактором, відмінним від засобів виробництва, зроблених людськими руками, і відтворюваної людської робочої сили» [1, с. 92]. З огляду на це Д. Рікардо довів, що «земельна рента, будучи прибутком від невідтворюваного природного фактора, якнайкраще годиться для оподаткування», а Дж. С. Мілль запропонував повністю звільнити від оподаткування поточну ренту, оподатковуючи лише «майбутній приріст нетрудової ренти» – приріст доходу за рахунок підвищення ціни на землю» [1, с. 93].

II етап – марксистська теорія ренти, представники якої пояснювали виникнення земельної ренти на основі розвитку приватної власності та поширення капіталістичної системи господарювання на аграрну сферу. Довівши до логічної завершеності концепцію земельної ренти, засновану на трудовій теорії вартості, К. Маркс та його послідовники:

1) поглибили учення класиків про диференціальну земельну ренту, указавши на її якісну та кількісну визначеність. Зокрема, К. Маркс трактував диференціальну ренту I як «результат різної продуктивності однакових затрат капіталу на рівних земельних площах різної родючості», а диференціальну ренту II – як наслідок «різної диференціальної продуктивності послідовних затрат капіталу на одній і тій самій землі» [4, с. 283], стверджуючи, що якісна визначеність диференціальної ренти пов'язана з тим, що вона є економічною формою реалізації права власності на землю, у той час як її кількісна визначеність – тим, що вона є додатковим прибутком;

2) запровадили в науковий ужиток поняття «абсолютна земельна рента». Стверджуючи, що абсолютну земельну ренту, на відміну від диференціальної, приносять усі без винятку земельні ділянки, автор «Капіталу» звернув увагу на те, що основною причиною утворення абсолютної земельної ренти є монополія приватної власності на землю [4, с. 307]. У цьому контексті заслуговує на увагу застереження М. Блауга стосовно того, що «Марксова теорія абсолютної ренти має силу тільки в рамках його теорії додаткової вартості і відповідної необхідності перетворення вартості в ціну» [1, с. 266].

III етап – неокласична теорія ренти, обґрунтована в працях У. Джевонса, К. Менгера, А. Маршалла, Дж. Б. Кларка та інших учених, які розвинули аналітичний інструментарій та розширили сферу дослідження рентних відносин. Довівши існування відмінних від землі рентних ресурсів та, відповідно, інших видів рентних доходів, представники неокласичної економічної теорії:

1) запровадили в науковий ужиток поняття «економічна рента», під якою розуміли дохід від будь-якого фактора виробництва, пропозиція якого на ринку є фіксованою. Застерігаючи, що в певному розумінні всі види ренти є доходами, зумовленими рідкісністю відповідного фактора, А. Маршалл стверджував, що «земельна рента не є чимось унікальним, а просто є основним видом широкої групи економічних явищ; теорія земельної ренти не є ізольована економічна доктрина, а лише одна із основних сфер застосування окремих висновків із загальної теорії попиту та пропозиції; існує безперервний перехід від власне ренти за ті безоплатні дари, які були привласнені людиною, через дохід, отриманий від постійного покращення землі, до того, що дають будівлі і фабрики, парові машини та менш довговічні товари» [5, с. 590];

2) визначали економічну ренту як чистий продукт фактора виробництва, своєрідний виграш (надлишок) порівняно з альтернативною вартістю пропозиції певного ресурсу. На думку Дж. Б. Кларка, раніше «існувала традиція трактувати земельну ренту як єдиний вид доходу. Однак, вивчаючи закони заробітної плати і процента, ми повинні розглядати землю так само, як і інші капітальні блага. Диференціальну формулу краще застосовувати до доходів від всього фонду постійного капіталу та від усієї робочої сили суспільства. У статичному суспільстві ці два види ренти складають сукупний дохід суспільства. Кожний із них вимірюють, з одного погляду, безпосередньо, а з іншого, – як залишок» [3, с. 10];

3) пояснювали зміни величини земельної ренти обмеженістю земельних ресурсів, взаємодією покупців і продавців та вигідністю (корисністю, дохідністю) використання землі для виробництва продовольства. На думку А. Маршалла, «повна рента ферми в давно заселеній країні складається з трьох елементів: джерелом першого слугує цінність ґрунту в його незайманому природному стані; другий обумовлений здійснюваними людиною покращеннями землі; а третій, який часто виявляється найважливішим з усіх, породжено зростанням щільності й багатства населення та засобами сполучення – шосейними дорогами, залізницями тощо» [5, с. 194–195];

6) аналізували ренту відповідно до концептуального підходу теорії граничного продукту та граничної віддачі. Стверджуючи, що в основі теорії ренти лежить закон спадної граничної продуктивності факторів виробництва, Дж. Б. Кларк уважав загальною та базисною формулою ренти чистий продукт – «те, що будь-який засіб виробництва може додати до граничного продукту праці та капіталу» [3, с. 339];

7) запровадили в науковий ужиток поняття «квазірента» або «рентоподібний дохід». Відштовхуючись від ідеї класиків щодо перетворення винагороди за надання послуг землі в рентний дохід унаслідок незмінного запасу та відсутності замінників земельних угідь у сільському господарстві, А. Маршал довів, що елементи квазіренти є практично в усіх видах факторних доходів, у тому числі в прибутку підприємця-новатора. Визначаючи квазіренту як сукупний дохід із тимчасово спеціалізованих виробничих факторів мінус витрати їхнього заміщення, учений уважав, що термін «рента» краще застосовувати для позначення «вільних дарів природи», а поняття «квазірента» – стосовно доходів, які отримують від «створених людиною машин та інших знарядь виробництва» [1, с. 371];

8) розглядали поняття ренти як родове для «довгої низки явищ», що відносяться до отримання доходу від факторів виробництва. На думку неокласиків, фіксуючи різновид ренти, необхідно застосовувати уточнювальні поняття: земельна, природна, нафтова, капітальна, трудова та інші квазіренти.

IV eman – інституційна теорія ренти. Звернувши увагу на зміну умов та розширення кола чинників утворення ренти в сучасній економіці, представники сучасної інституційної теорії:

1) трактують ренту як форму реалізації права власності на відповідний ресурс. Йдеться про те, що будь-яка рента є своєрідним доходом, який отримують економічні агенти шляхом встановлення монопольного або виключного права на використання певного рідкісного ресурсу і разом із тим обмеження доступу до нього інших агентів. Якщо умовою отримання ресурсної ренти є контроль доступу до ресурсів на основі чітко специфікованих та захищених прав власності, то ренту від використання адміністративного ресурсу пов'язано з різного роду бар'єрами та обмеженнями, що накладаються на трансакції;

4) розширили коло суб'єктів рентних відносин та здійснили класифікацію видів ренти на основі їхнього об'єднання в такі групи: (1) природну ренту, пов'язану з використанням природних ресурсів; (2) неприродну (економічну) ренту, пов'язану з використанням фінансових, інтелектуальних та адміністративних ресурсів;

3) обґрунтували теорію «пошуку ренти» (ренторієнтованої поведінки). Зазначений термін був запроваджений для позначення поведінки економічних агентів в умовах інституційної трансформації, коли індивідуальні зусилля щодо максимізації вартості породжують втрати суспільства, а не вигоди для нього. На сьогодні положення про те, що витрати ресурсів на пошук і привласнення рентних доходів є чистими втратами суспільства, є загальноприйнятим в економічному аналізі;

6) обґрунтували дуалізм ренторієнтованої поведінки економічних суб'єктів. На думку Е. Крюгер, пошук ренти в конкурентній економіці є позитивним явищем, що призводить до ефективного розподілу ресурсів. Водночас негативні наслідки від пошуку ренти з'являються там, де існують неринкові обмеження, як, наприклад, у випадку з монополією, що встановлюється державою, коли витрати, пов'язані з отриманням монопольної ренти, не приносять ніякого додаткового продукту [9, с. 294]. Такі витрати Г. Таллок характеризує як втрачені для суспільства [10, с. 230];

5) дослідили феномен рентної економіки, у якій більшість суб'єктів спрямовують свої зусилля на пошуки ренти, що закріплює короткострокові моделі їхньої поведінки та згубно впливає на конкурентоспроможність національної економіки.

Висновки.

Таким чином, теорія ренти пройшла тривалий шлях еволюційного розвитку, який демонструє спадкоємність та конкурентне змагання наукових ідей представників класичної, марксистської, неокласичної та інституційної науково-дослідних програм. Трактуючи рентні відносини як відносини між економічними агентами з приводу пошуку джерел утворення, привласнення, розподілу та перерозподілу ренти, сучасні дослідники визначають останню як особливий вид стабільного фіксованого нетрудового доходу власника обмежених ресурсів. Акцентуючи увагу на співіснуванні альтернативних підходів у межах сучасної теорії ренти, вони звертають увагу на те, що осмислення ренти, її природи, механізмів утворення й розподілу як і раніше залишається відкритим, а відповідна теорія – незавершеною [2, с. 357]. Відтак подальше дослідження рентних відносин повинно базуватися на комплексному підході, що дозволяє максимально повно врахувати досягнення різних наукових шкіл та вивести зазначену проблематику на новий рівень теоретичних узагальнень та практичних рекомендацій.

Бібліографічні посилання

1. **Блауг М.** Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг ; [пер. з англ. І. Дзюби]. – К. : Основи, 2001. – 670 с.
2. Вехи экономической мысли. – Т. 3: Рынки факторов производства / [под ред. В. М. Гальперина]. – СПб. : Экономическая школа, 2000. – 380 с.
3. **Кларк Дж. Б.** Распределение багатства / Дж. Б. Кларк. – М. : Экономика, 1992. – 447 с.
4. **Маркс К.** Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – [2-е вид.] – К. : Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1963. – Т. 25. – Ч. 1–2.
5. **Маршалл А.** Основы экономической науки / А. Маршалл; [предисл. Дж. М. Кейнс; пер. с англ. В. И. Блюмкина, В. Т. Рысина, Р. И. Столпера]. – М. : Эксмо, 2007. – 832 с.
6. **Милль Дж. С.** Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии / Дж. С. Милль; [пер. с англ.; библиограф. очерк М. И. Туган-Барановского]. – М. : Эксмо, 2007. – 1040 с.
7. **Рикардо Д.** Начала политической экономии и налогового обложения: избранное / Д. Рикардо; [пер. с англ.; предисл. П. Н. Клюкина]. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с.
8. **Сміт А.** Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт. – К. : Port-Royal, 2001. – 593 с.
9. **Krueger A. O.** The Political Economy of the Rent-Seeking Society / A. O. Krueger // American Economic Review. – 1974. – Vol. 64. – P. 291–303.
10. **Tullock G.** The Welfare Cost of Tariffs, Monopolies, and Theft / G. Tullock // Western Economic Journal. – 1967. – Vol. 5. – P. 224–232.

Надійшла до редколегії 09.02.2014

УДК 331.101.3

О. М. Гуцан
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Україна

РОЗРОБКА КОМПЛЕКСНОГО МЕТОДИЧНОГО ПІДХОДУ ДО ОЦІНКИ ФАКТОРІВ МОТИВАЦІЇ

Запропоновано методичний підхід до формування системи оцінки факторів мотивації персоналу, зокрема розроблено багатокомпонентний блочно-модульний метод кількісної оцінки факторів мотивації.
Ключові слова: мотивація, оцінка, процедура, розробка, механізм.

Предложен методический подход к формированию системы оценки факторов мотивации персонала, разработан многокомпонентный блочно-модульный метод количественной оценки факторов мотивации.
Ключові слова: мотивация, оценка, процедура, разработка, механизм.

The article suggests a methodological approach to the formation of an assessment system for the motivational factors of the human resources, including the elaboration and development of the multicomponent block-modular method of quantitative assessment of motivational factors.
Keywords: motivation, assessment, procedure, development, mechanism.

Стабільне існування й планомірний розвиток сучасного підприємства залежать від значної кількості факторів, ключове місце серед яких займає мотиваційний потенціал. Використання й розвиток мотиваційного потенціалу підприємства дозволяє менеджменту підтримувати бажані економічні показники діяльності. Виходячи із указаного, комплексна оцінка мотиваційного потенціалу через аналіз факторів мотивації на основі принципу «витрати підприємства – віддача працівника» є однієї із пріоритетних задач підвищення ефективності діяльності підприємства.

Різні проблеми мотивації вивчали такі закордонні й вітчизняні дослідники, як А. Маслоу [1], Д. Макклелланд [2], Е. Лоулер [3], А. М. Колот [4], В. П. Сладкевич [5], М. С. Дороніна [6] та ін. Анотований аналіз літератури з питань мотивації, у тому числі факторам мотивації показав, що розробці механізмів оцінки факторів мотивації не приділялася значна увага.

Метою статті є розробка комплексної якісно-кількісної процедури оцінки факторів мотивації.

Вивчення наявного різноманіття показників і систем оцінки факторів мотивації уможливило узагальнений методологічний підхід до формування комплексної системи оцінки факторів мотивації (рис. 1).

Оцінювання факторів мотивації має на меті певні дії щодо виявлення й структуризації елементів оцінки мотиваційних факторів. З метою забезпечення принципів комплексності, системності, дієвості й ефективності передбачається виділення таких елементів оцінки факторів мотивації як рівень ієрархічності, рівень охоплення, механізм оцінки, напрям оцінки, методи одержання інформації.

Упровадження елемента «рівень ієрархічності», на наш погляд, дозволяє здійснювати оцінку факторів мотивації на всіх організаційно-ієрархічних рівнях машинобудівних підприємств, а саме: а) реалізувати диференційований підхід до оцінки мотиваційних факторів на виділеному рівні (усього підприємства, географічного підрозділу, структурного підрозділу, ділянки); б) оцінити й спрогнозувати часові, трудові й фінансові витрати на здійснення оцінки факторів мотивації залежно від обраних ієрархічних рівнів; в) здійснити оцінку мотиваційних факторів і наступну адаптацію системи мотивації для виділеного ієрархічного рівня.

© Гуцан О. М., 2014

Рис. 1. Методичний підхід до формування системи показників оцінки факторів мотивації
(джерело: авторська розробка)

Доцільним також є включення до пропонованого методичного підходу з оцінки факторів мотивації такого елемента оцінки як «рівень охоплення». Цей елемент оцінки дозволяє уточнити оцінку факторів залежно від виділеної групи або якісної характеристики персоналу (стать, вік, рівень утворення, кваліфікаційний рівень, стаж роботи тощо). Виділення елемента «рівень охоплення» дозволяє проаналізувати універсальність і ефективність (у розрізі груп і якісних характеристик персоналу) використовуваних підприємством мотиваційних факторів, а також спрямувати корегувальний вплив на відповідну групу персоналу машинобудівного підприємства в розрізі статевовікових та інших обраних якісних характеристик.

Узагальнивши результати дослідження літературних джерел, у межах елемента «механізм оцінки» пропонується виділяти два принципові механізми оцінки факторів мотивації – кількісна та якісна оцінка факторів мотивації. Необхідно відзначити, що результатом застосування кількісних і якісних методів оцінки факторів мотивації стає одержання статистичних даних про рівень мотивації на досліджуваних підприємствах. Періодичність обробки, аналізу й використання

результатів такої оцінки забезпечить своєчасність та об'єктивність одержання інформації керівництвом підприємства для перебудови системи мотивації.

Систему показників оцінки факторів мотивації пропонуємо формувати на підставі систематизації розрахунково-аналітичних та евристичних показників і методів з урахуванням ієрархічного блочно-модульного підходу до розгляду факторів мотивації персоналу [7].

Вагомим для розробки комплексного механізму оцінки факторів мотивації, на нашу думку, є елемент «напрям оцінки». Виокремлення індивідуального й колективного напряму в оцінці факторів мотивації дозволяє диференціювати й одночасно всебічно оцінити рівень ефективності факторів мотивації.

Так, індивідуальний напрям в оцінці дозволяє кількісно і якісно оцінити мотиваційні фактори персонально для кожного працівника в межах вибірки, проаналізувати їхню цінність і ефективність, за потреби здійснити корегування для підвищення віддачі від працівника. Запропонований «напрям оцінки» дозволяє оцінити рівень виробничо-функційної віддачі робітника в конкретний проміжок часу у відповідь на мотиваційний вплив підприємства. Виділення узагальненого напряму в оцінці факторів мотивації дозволяє оцінити ефективність факторів мотивації в їхній взаємодії на рівні трудового колективу, підрозділу, підприємства. Показники оцінки факторів мотивації узагальненого напряму є, по суті, індикаторами мотиваційної політики підприємства, що показують рівень інвестицій ресурсів у мотиваційно цінні аспекти, що показують діяльності персоналу.

Пропонуємо авторське бачення процедури оцінки факторів мотивації (рис. 2).

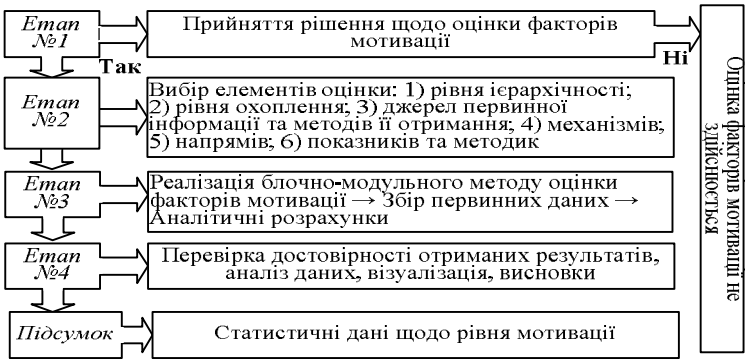

Рис. 2. Схема проведення комплексної якісно-кількісної процедури оцінки факторів мотивації
(джерело: авторська розробка)

Алгоритм оцінки факторів мотивації можна подати у вигляді низки логічних і послідовних дій.

Етап № 1. Приймається рішення про оцінку факторів мотивації.

Етап № 2. Здійснюється вибір відповідних компонентів оцінки факторів мотивації. Вибір відповідного комплексу елементів і показників обумовлено поставленими цілями й завданнями аналізу мотиваційних факторів.

Необхідно звернути увагу на те, що первинному виявленню в межах здійснення оцінки факторів мотивації підлягають рівень ієрархічності, рівень охоплення і вибір напряму оцінки. На підставі ідентифікації викладених параметрів спрощується здійснення вибору механізмів оцінки й методів одержання інформації.

На цьому ж етапі реалізують механізми оцінки – кількісні і якісні.

Практично реалізуючи якісні методи (опитування, тестування, бесіду, спостереження) необхідно пам'ятати, що вони є досить трудомісткими, а відповідно

одержання мотиваційно-цінної інформації в межах об'єкта що досліджується, є досить важким. Якісні методи оцінки факторів мотивації уможливлюють три принципові підходи до застосування методик і методів: 1) застосування розроблених раніше без змін; 2) адаптація чинних до цілей аналізу й конкретного підприємства; 3) розробка нових. З огляду на це необхідно для кожного конкретного підприємства здійснити вибір принципового підходу залежно від поставлених цілей і виділених ресурсів.

Етап № 3. Обравши необхідні елементи оцінки факторів мотивації, здійснюють збирання первинних даних на підприємстві, їхню систематизацію, реалізацію блочно-модульного методу оцінки мотиваційних факторів (у межах кількісної оцінки) й опитування або анкетування (працівників і/або експертів у межах якісної оцінки) та аналітичну обробку отриманої інформації.

Щодо кількісної оцінки, то вихідними даними для повноцінного застосування цього механізму в усьому його розмаїтті є різні типові форми статистичної звітності підприємства, дані фінансової звітності, дані експертної оцінки, техніко-економічні показники діяльності аналізованого підприємства.

Блочно-модульний метод оцінки факторів мотивації дозволяє реалізувати в практичній діяльності сучасного машинобудівного підприємства простий і ефективний метод кількісної оцінки факторів мотивації, який трансформується у механізм багатокомпонентного блочно-модульного методу оцінки факторів мотивації (рис. 3). У межах пропонованого нами механізму оцінки факторів мотивації доцільним є виявлення обмежень моделі. На наш погляд, таким обмеженням є те, що жоден зі складових (показників оцінки) не повинен дорівнювати нулю. Упровадження такого обмеження дозволяє знизити трудомісткість процедури на основі включення до розгляду важливих показників оцінки факторів мотивації й відповідно лише чинних та виключити непотрібні оцінкові фактори. Для реалізованого методу оцінки факторів мотивації, на нашу думку, властиві такі переваги:

а) універсальність та адаптивність, що реалізується через можливість включення до розгляду широкого спектра напрямів, блок-модулів і показників залежно від поставлених цілей оцінки;

б) можливість автоматизації багатокомпонентного блочно-модульного методу оцінки на практиці через реалізацію розрахунків у програмному середовищі Microsoft Excel.

Реалізують багатокомпонентний блочно-модульний метод оцінки факторів мотивації, запропонований нами, через низку послідовних етапів:

а) обирають (*f*) напрям оцінки факторів мотивації;

б) застосувавши метод експертних оцінок, здійснюють розробку показників λ_{xy}, β_{xy}, τ_{xy}, тобто ступеня важливості відповідних елементів оцінки (напряму, блок-модуля, показника);

в) розраховують коефіцієнти мотивації з урахуванням залежностей, поданих на рис. 3, у такій послідовності:

1) блочно-модульного коефіцієнта мотивації $\left(K\text{qx мот БМ}_i, K\text{qy мот БМ}_j\right)$, з урахуванням залежності:

$$K\text{qx мот БМ}_i = \sum_{x=1}^{m} \tau_{\text{x Пт БМix}_i} \times \text{ПтБМx}_i, K\text{qy мот БМ}_j = \sum_{y=1}^{k} \tau_{\text{y Пк БМjy}_j} \times \text{ПкБМy}_j, \quad (1)$$

де ПтБМx_i, ПкБМy_j – значення *m*-го та *k*-го показника оцінки факторів мотивації в межах *i*-го та *j*-го блок-модуля відповідного напряму оцінки;

$\tau_{\text{x Пт БМix}_i}$, $\tau_{\text{y Пк БМjy}_j}$ – питома вага *m*-го та *k*-го показника оцінки фактора мотивації; *m*, *k* – кількість показників напрямів оцінки;

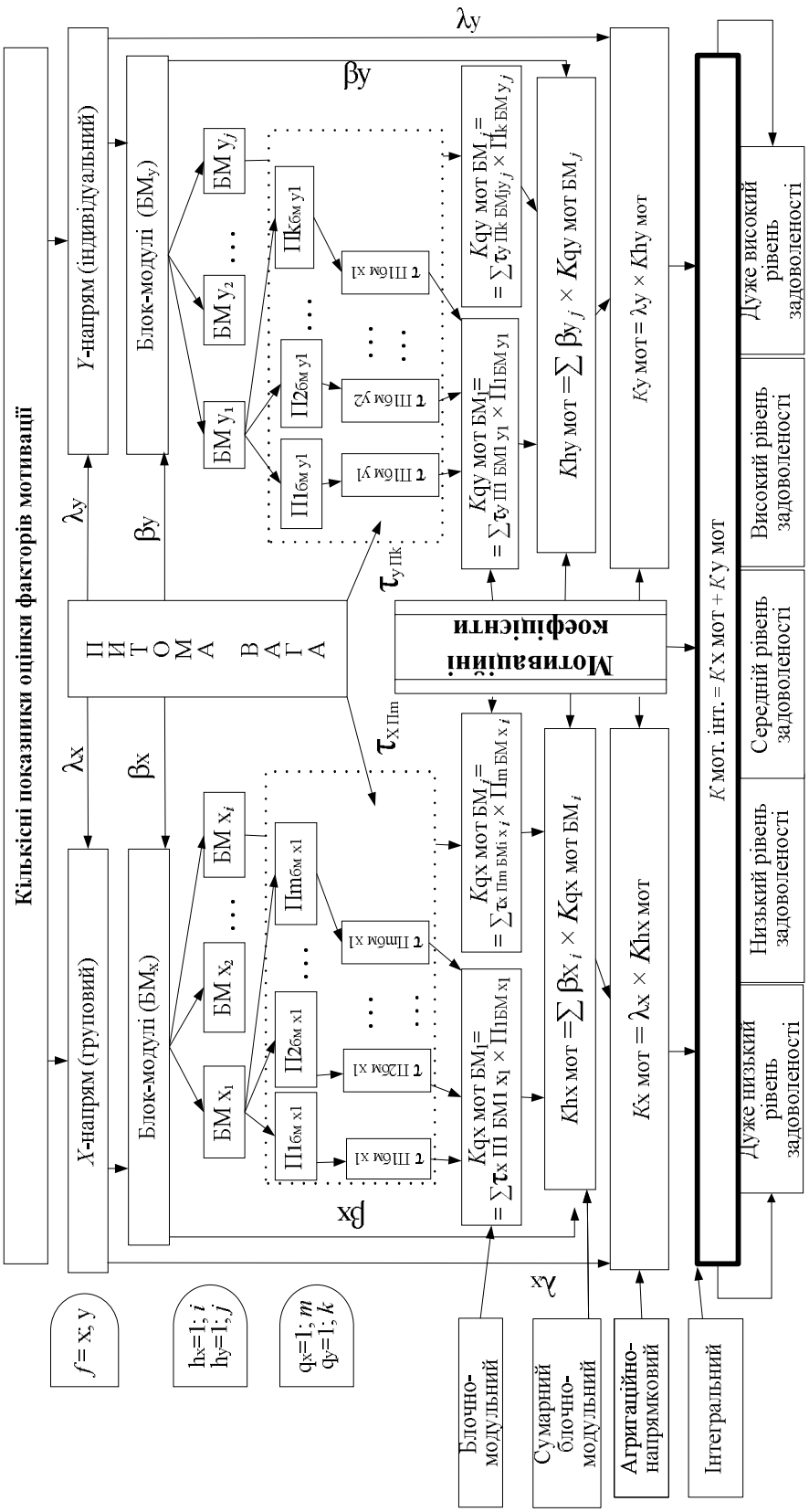

Рис. 3. Багатокомпонентний блочно-модульний метод кількісної оцінки факторів мотивації

(джерело: авторська розробка)

2) сумарний блочно-модульний коефіцієнт мотивації $(K\text{hx мот}, K\text{hy мот})$ з урахуванням залежності:

$$K\text{hx мот} = \sum_{x=1}^{i} \beta x_i \times K\text{qx мот БМ}_i, \; K\text{hy мот} = \sum_{y=1}^{j} \beta y_j \times K\text{qy мот БМ}_j, \qquad (2)$$

де βx_i, βy_j – питома вага відповідного блок-модуля; i, j – кількість блок-модулів у межах відповідного напряму оцінки;

3) агригаційно-напрямковий коефіцієнт мотивації $(K\text{x мот}, K\text{y мот})$ з урахуванням залежності:

$$K\text{x мот} = \lambda x \times K\text{hx мот}, K\text{y мот} = \lambda y \times K\text{hy мот}, \qquad (3)$$

де λx, λy – питома вага відповідного напряму оцінки;

г) інтегральний коефіцієнт мотивації ($K\text{мот.інт.}$) з урахуванням залежності:

$$K\text{мот.інт.} = K\text{x мот} + K\text{y мот}; \qquad (4)$$

д) порівняння отриманих значень інтегрального коефіцієнта мотивації з еталонними рівнями, виявленими експертами.

Для ефективної реалізації пропонованого нами блочно-модульного підходу до оцінки факторів мотивації необхідно уточнити сутнісні характеристики, поданих на рис. 3, розрахунково-аналітичних коефіцієнтів мотивації. Такі характеристики пропонованих до практичної реалізації коефіцієнтів мотивації представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Сутнісні характеристики розрахунково-аналітичних коефіцієнтів мотивації в межах блочно-модульного методу кількісної оцінки факторів мотивації

Найменування коефіцієнта мотивації	Позначення	Сутність	Рівень застосування
Блочно-модульний	$K\text{qx мот БМ}_i$, $K\text{qy мот БМ}_j$	Дозволяє одержати порівнянну кількісну оцінку споріднених за мотиваційним навантаженням показників у межах окремо виділеного блок-модуля. Дозволяє оцінити рівень витрат підприємства та рівень віддачі працівника на підставі окремо обраного блок-модуля	Працівник, бригада, підрозділ, підприємство
Сумарний блочно-модульний	$K\text{hx мот}$, $K\text{hy мот}$	Дозволяє одержати узагальнену кількісну величину задоволеності від факторів мотивації з урахуванням важливості сукупності виділених блок-модулів оцінки. Дозволяє оцінити рівень витрат підприємства та рівень віддачі працівника на основі сукупності блок-модулів, що розглядаються	
Агригаційно-напрямковий	$K\text{x мот}$, $K\text{y мот}$	Дозволяє отримати порівнянну кількісну характеристику рівня прояву факторів мотивації з урахуванням важливості виділених напрямів оцінки. Дозволяє оцінити рівень витрат підприємства та рівень віддачі працівника на підставі всієї сукупності факторів мотивації, пропонованих підприємством та які не були включені до блок-модулів	
Інтегральний	$K\text{мот.інт.}$	Дає комплексну кількісну оцінку рівня мотивації на досліджуваному підприємстві з урахуванням кількості бажаних напрямів оцінки на підставі багатокомпонентного, багаторівневого механізму оцінки	

Представлені мотиваційні коефіцієнти (блочно-модульний, сумарний блочно-модульний, агригаційно-напрямковий) служать базою для одержання підсумкового показника – інтегрального коефіцієнта мотивації. Інтегральний коефіцієнт характеризує ефективність усієї мотиваційної системи на підставі синтезування комплексу

показників кількісної оцінки факторів мотивації окремого робітника й систему показників доцільності вкладень ресурсів підприємства в мотиваційні фактори.

Значення інтегрального коефіцієнта мотивації представлено в табл. 2.

Таблиця 2

Інтервали значень інтегрального коефіцієнта мотивації

Показник	Рівень задоволеності факторами мотивації				
	Дуже низький	Низький	Середній	Високий	Дуже високий
Значення інтегрального коефіцієнта мотивації	0,19 і нижче	0,20–0,54	0,55–0,98	0,99–1,49	1,5 і вище

Представлені в табл. 2 значення інтегрального коефіцієнта були отримані на підставі методу експертних оцінок, що дозволяє вибудувати значення показника в суворій ієрархічній послідовності.

Висновки.

Підсумовуючи проведене дослідження, можна зробити такі ключові висновки: 1) запропонований методичний підхід до формування системи показників оцінки факторів мотивації, залежно від поставленої мети аналізу дозволяє охопити великий спектр механізмів отримання та обробки первинної мотиваційної інформації; 2) багатокомпонентна структура запропонованого механізму якіснокількісної процедури оцінки факторів мотивації дозволяє отримати найбільш повну інформацію щодо рівня мотивації на досліджуваному підприємстві та застосовувати його на більшості підприємств України, 3) розроблений багатокомпонентний блочно-модульний метод кількісної оцінки факторів мотивації дозволяє отримати відносні показники витрат підприємства на мотивацію персоналу та віддачі працівника від таких витрат, а на підставі зіставлення зазначених показників у динаміці давати чітку трактовку зміни мотиваційної компоненти діяльності досліджуваного підприємства; 4) використання запропонованих методичних розробок дозволить підвищити рівень ефективності мотивації та буде мати позитивний вплив на загальний економічний стан підприємства.

Бібліографічні посилання

1. **Maslow Abraham.** A Theory of Human Motivation' / Abraham Maslow // Psychological Review. – 1943. – № 50. – P. 370–396.
2. **Mcclelland David C.** Human Motivation / David C. Mcclelland // Clenview, III. : Scott, Foresman, 1985.
3. **Lawler E.** Motivation in Work Organizations / E. Lawler. – Monterey, Calif. : Brooks/Cole, 1973.
4. **Колот А. М.** Мотивація персоналу : підруч. / А. М. Колот. – [2-е вид., без змін]. – К. : Київський нац. економ. ун-т, 2006. – 340 с.
5. **Сладкевич В. П.** Мотиваційний менеджмент : курс лекцій / В. П. Сладкевич. – К. : МАУП, 2001. – 168 с.
6. **Доронина М. С.** Управление мотивацией / М. С. Доронина, Е. Г. Наумик, О. В. Соловьев. – Х. : Харківський нац. екон. ун-т, 2006. – 240 с.
7. **Гуцан О. М.** Формування блочно-модульного підходу до виділення факторів мотивації персоналу / О. М. Гуцан // Менеджмент і логістика – перспективні напрямки розвитку економіки: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20–21 верес. 2013 р.). – К. : ГО «Київський економічний науковий центр», 2013. – С. 83–85.

Надійшла до редколегії 06.02.2014

УДК 336.711

Н. І. Дучинська
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна

ВПЛИВ КОНКУРЕНЦІЇ НА КОНЦЕНТРАЦІЮ КАПІТАЛУ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Досліджено вплив конкуренції на концентрацію і нагромадження капіталу, та констатовано низьку конкурентоспроможність економіки України. Зроблено висновок про необхідність посилення державою ролі конкуренції як інституту стимулювання концентрації капіталу.
Ключові слова: конкуренція, конкурентоспроможність, концентрація капіталу, нагромадження капіталу, транснаціональні корпорації, фінансово-промислові групи.

Исследовано влияние конкуренции на концентрацию и накопление капитала и констатирована низкая конкурентоспособность экономики Украины. Сделан вывод о необходимости усиления государством роли конкуренции как института стимулирования концентрации капитала.
Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, концентрация капитала, накопление капитала, транснациональные корпорации, финансово-промышленные группы.

The article researches an influence of competition on the capital concentration and accumulation and specifies a low level of competitiveness of Ukrainian economy. The conclusion is drawn about the necessity for the state to strengthen the role of competition as the institute of the capital concentration stimulation.
Keywords: competition, competitiveness, capital concentration, capital accumulation, transnational corporations, financial industrial groups.

Важливим ринковим інститутом, що стимулює економічні суб'єкти до концентрації і нагромадження капіталу в умовах поглиблення глобалізаційних процесів, стає конкуренція. Конкуренція необхідна як ринковий механізм активізації діяльності вітчизняних виробників. Досвід країн Центральної та Східної Європи свідчить, що поряд із приватизацією, здійсненням інституціональної трансформації потрібно формувати ефективне конкурентне середовище. Конкуренція належить до базових інститутів ринкової економіки, оскільки є сукупністю норм економічної поведінки, правил здійснення взаємовідносин між економічними суб'єктами, що прагнуть до перших позицій у виробництві, упровадженні інновацій, освоєнні нових технологій, торгівлі тощо.

Останнім часом увага до дослідження конкуренції у вітчизняній та зарубіжній економічній науці посилилася. Цим проблемам присвятили свої пошуки Я. Базилюк, Я. Белінська, Я. Жаліло, Б. Кваснюк, М. Портер, Р. Фатхутдінов, О. Шнипко та ін. [1–5], проте питання впливу конкуренції на концентрацію і нагромадження капіталу висвітлюється недостатньо, що обумовило вибір теми дослідження.

Досягти перемоги в конкурентній боротьбі неможливо без формування конкурентоспроможної національної економіки, яка забезпечить країні виживання та здатність розвиватися в «агресивному середовищі» світової економіки [4, с. 7]. Конкурентоспроможність розглядають як сукупність факторів, що забезпечують пропозицію товарів і послуг, виготовлених за умов застосування новітніх технологій, вільного ринку та доходів населення, що зростають [3, с. 12–13]. У конкурентній боротьбі перемагають товаровиробники, які постійно працюють над удосконаленням і пропозицією принципово нових товарів, що гарантують екологічну безпеку споживачам. Задовольняючи попит останніх, вони сприяють зростанню прибутків фірм і примножують добробут суспільства.

© Дучинська Н. І., 2014

Конкурентоспроможність передбачає наявність у національній економіці трьох основних умов. По-перше, економіка має виготовляти продукцію, конкурентоспроможну на світових ринках. По-друге, у країні потрібно створювати вільні та справедливі умови функціонування ринку. По-третє, конкурентоспроможність пов'язана з рівнем доходів населення [3, с. 12–13]. У сучасних умовах основний чинник забезпечення конкурентоспроможності проявляється не стільки у вдосконаленні продукції та зростанні обсягів її виробництва, скільки в розширеному відтворенні, нагромадженні людського й інтелектуального, соціального, культурного капіталу.

Розрізняють три типи формування конкурентоспроможності національних економік: на основі традиційних факторів виробництва, на основі інвестицій і якісно нову конкурентоспроможність, засновану на інноваційних засадах. Країни СНД розвивають конкурентоспроможність за рахунок нещадного використання природних і людських ресурсів, вигідного географічного розташування й кліматичних умов. Проте вказані переваги вже не гарантують економічного процвітання їхнім власникам, бо пояснюють низький рівень доходу та повільні темпи розвитку.

Вітчизняна економіка, що спирається на традиційні переваги, пов'язані з кращою забезпеченістю певними видами ресурсів, досить чутлива до випадкових подій та коливання цін на ресурси. Експортуючи сировину з невисокою часткою доданої вартості, вона одержує менші доходи; аналогічна ситуація і з робочою силою. Наголошуючи на низькій вартості робочої сили, уряд одночасно створює перепони для підвищення рівня добробуту своїх громадян, адже при зростанні заробітної плати втрачається і перевага конкурентоспроможності. Будь-яка країна може проводити політику скорочення реальної заробітної плати на внутрішньому ринку праці з метою поліпшення своїх позицій на світовому ринку, проте подібна практика не сприяє справжній конкурентоспроможності, а лише звужує можливості внутрішнього ринку [3, с. 12–13]. Свідченням цього є досвід наздоганяльного індустріального розвитку в Японії та азійських країнах, який базувався на експлуатації некваліфікованої робочої сили, тому й зазнав кризи у 90-х роках минулого століття.

До другої категорії належать нові індустріальні й деякі розвинені країни, які набули конкурентних переваг у результаті діяльності. Зокрема, на початку 1980-х років Південна Корея, Гонконг, Малайзія, Таїланд, Філіппіни створили сприятливі умови для легалізації внутрішнього капіталу й залучення іноземних інвестицій. Таким чином, набуті конкурентні переваги забезпечено завдяки внутрішній та зовнішній інвестиційній діяльності. Проте їхні сучасні капіталовкладення характеризуються збільшенням рівня інтелектуалізації. Кошти інвестують переважно на створення наукомістких виробництв у країнах-реципієнтах, підвищення освіти та кваліфікації робітників, здійснення науково-дослідних робіт відповідними підрозділами підприємств. Тим самим, здійснюють перехід від чисто інвестиційного до інноваційного типу конкурентних переваг, який застосовують країни-лідери світового господарства.

До третього типу побудови конкурентоспроможності відносять держави, які цілеспрямовано реалізували інноваційну стратегію прориву й перебудували структуру виробництва на інноваційно-орієнтовану, поділили світовий ринок на зони впливу й отримують надприбутки. Яскравим прикладом демонстрації технічного та технологічного прориву є економіка США, що спеціалізується на прикладних промислових розробках, комп'ютерній техніці та програмному забезпеченні. Японія надає переваги світовому експорту нової техніки й технологій

в автомобілебудуванні, робототехніці. Країни Західної Європи, серед яких Велика Британія, Фінляндія та Німеччина, динамічно розвивають людський капітал і фундаментальну науку.

З наведеного вище випливає висновок про взаємозв'язок концентрації як форми нагромадження капіталу і конкуренції. Ці два явища обмінюються ролями в економічних процесах, стаючи причиною або наслідком флуктуацій (лат. fluctuo – хвилювати, збурювати) – змін, які до певного моменту не порушують рівень конкурентоспроможності національної економіки та її окремих суб'єктів. З посиленням конкуренції з боку зовнішніх суперників або зростанням норми нагромадження капіталу в провідних галузях економіки виникає потреба в забезпеченні переходу (стрибку) до вищого рівня конкурентоспроможності національної економіки чи її окремого виробництва. Іншими словами, у національній економіці з'являються біфуркації (лат. bifurcus – двозубий, роздвоєний), тобто вона набуває нової якості розвитку, багатовекторності, непередбачуваності, досягаючи принципово вищого рівня конкурентоспроможності.

Досвід трансформаційного розвитку країн СНД є свідченням появи зворотних процесів – утрати ними конкурентоспроможності на світовому ринку через низький рівень нагромадження капіталу і спрямування інвестицій на підтримку технологічно відсталих виробництв третього і четвертого технологічних укладів.

В Україні за роки ринкових перетворень сформувалася низька технологічна конкурентоспроможність виробництва. За відсутності достатніх інвестиційних джерел розвитку підприємства не реалізовано господарські стратегії, які б відповідали конкурентним вимогам, тобто такі, які б в умовах обмеженого попиту і жорсткої конкуренції могли радикально змінити номенклатуру продукції, що виготовляється, або диверсифікувати виробництво. Виникла можливість лише пасивної адаптації до змін, що відбулися в попиті. Доступними для вітчизняних підприємств були ринкові сегменти простої й дешевої продукції, тому захоплення цих ринкових ніш стало їхньою конкурентною стратегією. Скорочення та спрощення номенклатури виробів, що вироблялися, – характерна ознака вітчизняного виробництва. Цей процес супроводжувався зменшенням рівня концентрації капіталу і швидкості обігу капіталу, частина вартості якого не відшкодовувалася, що призвело до погіршення якості та деградації виробничого потенціалу промислових підприємств. Успішне функціонування й розвиток економіки не можливі без забезпечення технологічної конкурентоспроможності виробництва. Створити її можна завдяки концентрації капіталу та послідовним капіталовкладенням в оновлення основного й оборотного капіталу, розширене відтворення людського та інтелектуального капіталу тощо.

«У порівнянні з іншими країнами конкурентоспроможність України перебуває на рівні таких країн, як Словаччина і Румунія. Із найближчих сусідів ці країни мають найбільш близький до України результат у рейтингу із 144 країн світу. Порівняння із 12 країнами – новими членами ЄС – засвідчує, що в рейтингу 2012 року Україна має кращі оцінки, ніж оцінка цих країн, лише за складовою розміру ринку. Чотири роки тому Україна мала кращі оцінки також і за інноваціями, але за останні роки показала негативну динаміку і втратила цю перевагу. Найбільше відставання спостерігається за складовою технологічної готовності… Це свідчить про те, що східноєвропейські сусіди розвиваються технологічно швидше, ніж Україна» [6, с. 19].

Досвід функціонування української економіки останніх років є свідченням того, що підприємства, які поставляли продукцію на експорт, маючи іноземних конкурентів, усвідомили необхідність підвищення її якості, тому активізувалися

інвестиційні процеси в металургійній галузі, обробленні матеріалів, машинобудуванні. Джерелом капіталовкладень були прибутки від експортних операцій. Конкурентоспроможність продукції на світовому ринку, таким чином, сприяла одержанню прибутків, що стали джерелом подальшої концентрації капіталу і його нагромадження. Тим самим конкуренція як ринковий інститут розробляє нові правила поведінки економічних суб'єктів, що сприяють формуванню ринкової мотивації концентрації і нагромадження капіталу.

Прикладом може слугувати корпорація «Інтерпайп», що змогла побудувати і ввести в експлуатацію у 2012 році потужний електросталеплавильний комплекс у м. Дніпропетровську, спираючись на власні можливості. Маючи основні фонди в металургії вартістю декілька млрд дол. США ця корпорація отримала під державні гарантії кредит у сумі 750 млн грн з метою створення потужностей із виготовлення труб підвищеної міцності на ТОВ «Інтерпайп Ніко Тьюб» у м. Нікополі [7, с. 25].

В умовах поглиблення глобалізаційних процесів цінові фактори конкуренції відійшли на другий план, а забезпечення високої швидкості впровадження технологічних інновацій та гарантій якості стали первинними. Перемогти в конкурентній боротьбі можна завдяки інноваційним технологіям, що забезпечуватимуть екологічну безпеку країні-виробнику і споживачам товарів.

Конкурентна боротьба загострюється на внутрішньому й зовнішньому ринках, що веде до посилення процесів концентрації та централізації капіталу. У сучасних умовах виділяють такі основні їхні форми: кооперування, контрактація, стратегічний альянс, обмін акціями, злиття та поглинання [8, с. 15–18]. Кооперування утворюється на договірній основі й передбачає повну правову, фінансову, господарську самостійність юридичної особи, відсутність спільного управління та контролю. Контрактація і стратегічний альянс, формуючись на договірній основі, передбачає самостійність, але за умови координації дій і контролю в межах договору.

Поширення набувають процеси злиття та поглинання на основі зміни прав власності. Їх учасники мають часткову правову самостійність за відсутності чи обмеження господарської та фінансової. Управління й контроль здійснюють за допомогою адміністрування та регулювання. Це забезпечує більшу маневреність в управлінні грошовими потоками, які можна направити для нагромадження основного капіталу на пріоритетних ділянках або філіях об'єднання, а також сприяє збільшенню фінансових джерел нагромадження.

За оцінками аналітиків, у світовій практиці для здійснення лише 30 % усіх угод M&A компанії залучали власні кошти (резерви великих фінансово-промислових груп). У структурі фінансування вказаних процесів, як правило, кредити (понад 3 роки) становлять 65 %, доходи від облігацій – 24, доходи від IPO – 24, власні кошти – 0 % [9, с. 118].

У процесі злиття і поглинання M&A компанія може передбачати розширення основного бізнесу або його диверсифікації, отримання публічності як необхідного елементу виходу на світові ринки чи просту спекуляцію. Ринок M&A у країнах СНД розвивається з певним аспектом «ворожого переділу» власності (рейдерства) і знаходиться під впливом світових ринків поглинання і злиття. Остання обставина дозволяє з оптимізмом дивитися на перспективу його розвитку та впливу на зростання конкурентоспроможності вітчизняних компаній.

Концентрація капіталу на національному рівні приводить до концентрації на міжнародному, наднаціональному рівні. Феномен транснаціоналізації передбачає визначну роль міжнародних центрів (інститутів) щодо виробництва, споживання,

експорту, імпорту, нагромадження капіталу, отримання доходів в окремих країнах та світовому господарстві у цілому. Головна роль тут належить транснаціональним корпораціям (ТНК), які є результатом концентрації капіталу.

У сучасних умовах зростає інвестиційна активність ТНК, перш за все американських, що сприяє розвитку світових інвестиційних процесів. ТНК – основні суб'єкти експорту американського виробничого капіталу: на їхню долю припадає понад 90 % цього експорту у вигляді прямих іноземних інвестицій. Поведінка ТНК є різною для розвинених країн і тих, що розвиваються. Так, філії американських корпорацій в європейських країнах зазнають конкуренції від фірм, які експортують капітал, і від національних, тому зацікавлені в створенні ефективних сучасних виробництв, котрі могли б протистояти конкурентам не лише виготовлених товарів чи наданих послуг, але й за факторами щодо виробництва.

Зовсім інша ситуація спостерігається при розміщенні іноземного капіталу в країнах, що розвиваються. На зміну вільній конкуренції учасників приходить сила та монополізм. Як стверджують дослідники, ТНК посилюють відставання цих країн, бо зацікавлені в цьому.

Мегакомпанії охоплюють своєю діяльністю одночасно декілька виробництв як горизонтально, так і вертикально. Виникають міжнародні монополії, економічні організації та регіональні інтеграційні угруповання, об'єднання ТНК із транснаціональними банками (ТНБ) у транснаціональні фінансово-промислові групи (ФПГ).

Необхідно зазначити, що групи ТНК повністю контролюють окремі світові ринки виробництва й реалізації продукції.

Прикладом можуть бути російські мегахолдинги «Сибірсько-Уральська алюмінієва компанія», «Північсталь», «Євразхолдинг», «Російський алюміній», «Магнітогорський металургійний комбінат» та ін. «Сибірсько-Уральська алюмінієва компанія» (СУАЛ), що входить до десятки світових алюмінієвих компаній із річним оборотом 1,3 млрд дол. США, обсяг продажу глинозему становить 2,3 млн т на рік, первинного алюмінію – 865 тис. т. Він об'єднує 21 підприємство – виробників бокситів, глинозему, первинного алюмінію, кремнію, фольги, алюмінієвих напівфабрикатів і готової продукції. Вони розташовані на території 9 регіонів Російської Федерації, а також в Україні. Продаж продукції мегахолдингу СУАЛ охоплює 48 % ринку Європи, 26 % – Росії, 14 % – США і 12 % – ринку Азії [9, с. 50–54]. Три європейські фірми Nocia, Siemens, Ericson контролюють 49,3 % світового ринку мобільних телефонів, тоді як американська Motorola – 31,2 %, а японські Panasonic, NEC, Mitsubischi – 11,1 % [9, с. 24–25].

Процес інтеграції України в світове господарство покладає на державу складні обов'язки опанування інноваційною моделлю розвитку національної економіки в умовах загострення глобальної конкуренції. Необхідно також змінити порівняльні переваги міжнародного співробітництва: знизити питому вагу традиційних (географічне становище, продовольчий та кадровий потенціал) і збільшити роль науково-технологічних переваг, здійснити модифікацію форм державного протекціонізму тощо.

Наявність в Україні інноваційного потенціалу, що частково зберігся в низці галузей: ракетно-космічній, літако-, судно-, моторобудівній, електрозварюванні, у галузях біотехнологій, енергозбереження, є основою моновиробничої моделі, коли виробник-розробник орієнтований на окремого споживача. Тому Україна на світовому ринку отримує лише окремі замовлення на унікальні високотехнологічні проміжні продукти, а виробництво кінцевого наукомісткого продукту

масового використання, що конкурує на світових ринках і на яких спеціалізуються ТНК, здається неможливим і підтверджується незначним рівнем міжнародного співробітництва в галузі технологічних розробок.

У таких умовах сили набувають вітчизняні ТНК, що можуть сприяти нагромадженню капіталу та модернізації економічного комплексу України в цілому. Реальними передумовами формування вітчизняних ТНК стали потужні промислово-фінансові групи (ПФГ), котрі виникли в Україні. Невід'ємною рисою приватних бізнес-груп був корупційний зв'язок із регіональною владою. Влада офіційно передавала під контроль групам найпривабливіші державні об'єкти (енергетику, експортне виробництво, добування сировини тощо). Це привело до нагромадження капіталу ПФГ у тіньовому секторі економіки, а з часом і до його легалізації.

Прагнення до відкритості ПФГ диктувалося новими комерційними інтересами. Як відзначалося вище, групи, що збільшувалися, не мали у своєму складі великих банків, тому стикнулися з необхідністю залучати до розвитку свого бізнесу значні зовнішні інвестиції, що потребує відкритої фінансової інформації. Цьому процесу сприяла загроза зміни політичної влади та реприватизація. Своєрідною гарантією збереження статусу бізнес-групи виступає популярність та легітимність її діяльності [10, с. 16].

Інтеграція вітчизняного приватного капіталу здійснюється під впливом різних факторів і має в результаті різні форми. Можна визначити три основних напрями збільшення потужності наявних бізнес-груп: це – розвиток інтеграції за рахунок встановлення нових меж контролю за вертикаллю; горизонтальна інтеграція, за рахунок неї досягають концентрацію капіталу і збільшують його конкурентоспроможність на конкретному товарному ринку; а також створення стратегічних альянсів для здійснення спільних дій.

Не варто забувати про роль ПФГ в «економічному прориві» 2001–2004 рр. в Україні. До 2005 р. українська економіка фактично контролювалася цими групами. Найголовніше, чого досягли ПФГ, – це концентрація капіталу та інших економічних ресурсів для створення приватних вертикально інтегрованих монополій, після чого групи почали розростатися горизонтально, вкладаючи капітали у страхування, пасажирські перевезення, роздрібну торгівлю. Між ПФГ виникало щось схоже на конкуренцію, котра не давала шансу потрапити на певні ринки багатьом іноземним та українським інвесторам, котрі не входили до жодної ФПГ. Крім того, великий бізнес зрісся із владою і знайшов у неї підтримку замість того, щоб шукати ринкові методи конкурентної боротьби.

На сьогодні в Україні серед основних бізнес-груп наймогутнішими промисловими групами є Group DF (азотний, титановий, газовий, банківський бізнес), багатогалузева фінансово-промислова група «СКМ», корпорація «Індустріальний Союз Донбасу» (ІСД), «Інтерпайп». Менш впливові і потужні бізнес-групи утворилися в інших галузях. Серед них виділяються групи, які мають сформований системний бізнес. Це група «Укрпромінвест» (кондитерське, автомобільне та інше виробництво), група «УкрАвто» (виробництво і продаж автомобілів, автосервіс).

В умовах трансформаційної економіки України інвестори сконцентрували капітал переважно у сфері обігу у вигляді грошового та товарного капіталу, що пояснюється слабкою міжгалузевою конкуренцією або її відсутністю, великим ризиком розміщення капіталу в реальному секторі економіки, високими доходами у сфері обігу тощо. «За оцінками фахівців, одним із найбільших досягнень України за два останні роки є поліпшення показників інфраструктури (в цілому плюс 30 позицій із 2008 року у світовому порівнянні). Це стосується переважно транспортної інфраструктури – повітряних перевезень (плюс 20 позицій),

портової інфраструктури (плюс 12 позицій). При цьому дається негативна оцінка якості автомобільних доріг – втрата 17 позицій за 4 роки і дуже низьке 137-е місце у світі» [6, с. 20].

Висновки.

Держава має посилити роль конкуренції як інституту стимулювання концентрації капіталу, інвестицій в основний капітал, щоб забезпечити стабільний розвиток і зростання економіки. Крім того, вона може сприяти розширенню інвестицій у пріоритетні галузі промисловості, сільського господарства, сфери послуг, адже між інвестиціями в розвиток машинобудування й устаткування і економічним зростанням існує позитивний зв'язок. Не варто обмежуватися урядовими підтримками лише гірничо-металургійного комплексу України, що досить дорого обійшлися для державного бюджету [7, с. 22–25].

Конкуренція може забезпечуватися не лише шляхом втручання держави в регулювання внутрішнього ринку, але й завдяки інтеграції країни у світову економіку, зростанню її відкритості для зовнішніх товарів та інвестицій, тому Україна має намір стати членом Європейського Союзу.

В умовах глобалізації посилюється конкурентна боротьба зі сторони іноземних виробників, тому держава повинна проводити виважену зовнішньоторговельну політику стосовно захисту національного виробника від імпортних товарів, аналоги яких виготовляються в Україні, адже населення, отримуючи вищі доходи, пред'являє попит на якісні імпортні товари, а не на товари національного виробництва. Це означає, що державі потрібно вести роботу як щодо сприяння конкуренції на внутрішньому ринку з тим, щоб не допускати його монополізації, так і щодо захисту вітчизняного виробника від зовнішніх конкурентів, щодо створення йому умов для нагромадження капіталу з метою розширеного відтворення.

Бібліографічні посилання

1. **Портер М.** Конкуренция : учеб. пособ. / М. Портер; [пер. с англ.]. – М. : Вильямс, 2000. – 495 с.
2. **Фатхутдинов Р. А.** Конкурентоспособность организации в условиях кризиса: экономика, маркетинг, менеджмент / Р. А. Фатхутдинов. – М. : Маркетинг, 2002. – 231 с.
3. **Шнипко О. С.** Національна конкурентоспроможність: сутність, проблеми, механізм реалізації / О. С. Шнипко. – К. : Наукова думка, 2003. – 336 с.
4. Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації / [Жаліло Я. А., Базилюк Я. Б., Белінська Я. В. та ін.]; за ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2005. – 388 с.
5. Конкурентоспроможність української економіки: наукова доповідь / [за ред. Б. Є. Кваснюка]. – К. : Ін-т екон. та прогнозув., 2006. – 96 с.
6. **Чорнодід І. С.** Конкурентна соціальна позиція країни / І. С. Чорнодід // Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. «Економіка». – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – Вип. 681. – С. 19–25.
7. **Мазур В. Л.** Аналіз урядових програм підтримки металургії України / В. Л. Мазур, М. В. Тимошенко // Економіка України. – 2013. – № 8. – С. 22–32.
8. **Кизим Н. А.** Концентрация и интеграция капитала / Н. А Кизим. – Х. : Бизнес Информ, 2006. – 102 с.
9. **Гвардин С.** Слияния и поглощения: эффективная стратегия для России / С. Гвардин, С. Чекун. – СПб. : Питер, 2007. – 192 с.
10. **Пасхавер О. Й.** Формування великого приватного капіталу в Україні / О. Й. Пасхавер, Л. Т. Верховодова, Л. З. Суплін. – К. : Міленіум, 2004. – 90 с.

Надійшла до редколегії 31.03.2014

УДК 336.761

О. В. Лиса
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФОНДОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ

Досліджено сучасні тенденції розвитку фондового ринку України та виявлено актуальні проблеми його функціонування.
Ключові слова: фондовий ринок, цінні папери, фондові біржі, позабіржовий ринок, емітент, інвестор, інститути спільного інвестування.

Исследованы современные тенденции развития фондового рынка Украины и определены актуальные проблемы его функционирования.
Ключевые слова: фондовый рынок, ценные бумаги, внебиржевой рынок, эмитент, инвестор, институты совместного инвестирования.

The article is devoted to the research on the current trends of development of stock market in Ukraine and identification of issues of its functioning.
Keywords: stock market, securities, stock exchange, over-the-counter market, issuer, investor, collective investment scheme.

Ефективне функціонування національної економіки можливе лише за умов перетоку капіталу з тих сфер, де його продуктивно не застосовують, до тих сфер, які потребують цього капіталу для нормального функціонування й розвитку. Можливість такого перетоку надає механізм фінансового ринку. За допомогою фінансового ринку здійснюється акумуляція тимчасово вільного капіталу з різних джерел та подальший ефективний його розподіл між суб'єктами, які його потребують та спроможні використати для отримання прибутку. Важливим складником фінансового ринку є фондовий ринок (або ринок цінних паперів), на якому здійснюється обіг капіталу, опосередкований рухом цінних паперів. Фондовий ринок дозволяє емітенту цінних паперів отримати необхідний йому капітал, а інвестору вкласти свої тимчасово вільні кошти в цінні папери цього емітента та отримати згодом певний дохід. З макроекономічної точки зору фондовий ринок сприяє прискоренню оборотності капіталу, активізації економічних процесів, безперебійності функціонування суб'єктів господарювання, тому ефективне функціонування й подальший розвиток фондового ринку є запорукою поступового розвитку національної економіки, зростання обсягів ВВП та, відповідно, доходів власників заощаджень. У зв'язку з цим важливим вважається удосконалення механізму функціонування фондового ринку в Україні, який би враховував усі поточні зміни в економічній кон'юнктурі та потреби суб'єктів господарювання і держави у фінансових ресурсах.

Визначення сутності й ролі фондового ринку в економіці держави, проблеми його функціонування та перспективи розвитку в Україні подаються в багатьох наукових працях вітчизняних учених. Сутність, структуру та теоретичні аспекти функціонування фондового ринку досліджували такі науковці, як О. Г. Мендрул, О. М. Мозговий, Г. О. Пухтаєвич, О. Л. Франченко [5], Н. І. Чередниченко, І. А. Шевчук, С. М. Еш та ін. Особливості функціонування інфраструктури фондового ринку та її суб'єктів, включаючи професійну діяльність на фондовому ринку України, вивчали такі дослідники, як М. А. Гапонюк, Н. В. Дегтярьова [1],

© Лиса О. В., 2014

А. В. Зеркаль, З. Я. Лапішко [2], В. В. Мазнєва, А. Г. Музиченко, А. М. Ніколаєва [3], О. Б. Олійник [4], О. В. Парандій, В. М. Рудой, О. О. Товкун, С. Г. Хоружий [6], І. Ф. Ясиновська [7] та ін. Однак, зауважимо, що сучасні умови посткризового періоду внесли деякі корективи в тенденції функціонування й розвитку вітчизняного фондового ринку.

Наразі існує нагальна потреба визначення комплексу актуальних проблем, що притаманні сучасному стану розвитку вітчизняного фондового ринку. Зниження їхньої гостроти й виявлення шляхів їх подолання є важливим кроком становлення в Україні ефективного фондового ринку.

У процесі дослідження було проаналізовано функціонування фондового ринку України за останні роки (з 2009 до 2012 року), на підставі чого виявлено й структуровано його проблеми та недоліки. Так, аналіз обсягів торгів на фондовому ринку за його поділом на організований та неорганізований показав, що найбільшу питому вагу в загальному обсязі торгів цінними паперами в Україні має неорганізований (або позабіржовий) ринок. Однак спостерігається тенденція до зростання частки організованого (або біржового) ринку в загальному обсязі торгів. Так, у 2009 році частка біржового ринку в загальному обсязі торгів становила лише 4 %, а в 2012 році вона вже дорівнювала 12 %. Таким чином, структура вітчизняного фондового ринку наближається до світових стандартів (близько 15 % – організований ринок, інша частина – неорганізований ринок).

Аналіз організованого (або біржового) фондового ринку за різними ознаками класифікації та за суб'єктами, що здійснюють операції на цьому ринку, показав, що:

– відбувається постійне зростання обсягів торгів як на біржовому, так і позабіржовому ринках, із випереджальним зростанням обсягів торгів на біржовому ринку (обсяг торгів на біржовому ринку зріс майже в 6 разів, а на позабіржовому – лише вдвічі);

– серед 11 фондових бірж, що функціонують в Україні, найбільшу питому вагу за обсягом торгів мають 3 організатори торгів, а саме ПФТС («Перша фондова торговельна система») – близько 37 % від загального обсягу торгів на біржовому ринку, «Перспектива» – близько 34 % у 2011 році та 52 % у 2012 році, УБ («Українська біржа») – близько 10 %;

– тенденція зростання обсягів торгів властива не всім фондовим біржам, а лише найбільшим (рис. 1). Так, значним зростанням обсягів торгів характеризуються такі біржі, як ПФТС (більше ніж у 6 разів за останні 4 роки), «Перспектива» (майже в 7 разів) та УБ (більше ніж у 19 разів). Одночасно обсяги торгів на таких організаторах, як ІННЕКС, УМВБ, УМФБ зменшувалися, а ПТІС взагалі припинила свою діяльність у 2009 році;

– найбільший обсяг торгів за фінансовими інструментами на організаторах торгівлі зафіксовано з державними облігаціями (68,7 % – за 11 місяців 2012 року), а також з акціями (9,6 % за той же період);

– у досліджуваному періоді найбільшу питому вагу має вторинний ринок, де зосереджено переважний обсяг торгів із цінними паперами (близько 90 %); і вже зовсім незначний обсяг капіталу акумулює первинний ринок. Ці дані свідчать про те, що становлення фондового ринку в Україні відбулося, а зараз він перебуває на стадії розвитку й активізації вторинного ринку;

– останніми роками спостережено розбудову строкового фондового ринку та активізацію угод на ринку репо;

– найбільшу питому вагу в загальному обсязі торгів на ринку мали спочатку пайові (57 % у 2009 році), потім – боргові цінні папери (51 % у 2011 та 2012 роках); найбільша зміна у структурі торгів на фондовому ринку – це зростання ролі похідних цінних паперів (їхня частка в загальному обсязі торгів за останні роки зросла на 10 %).

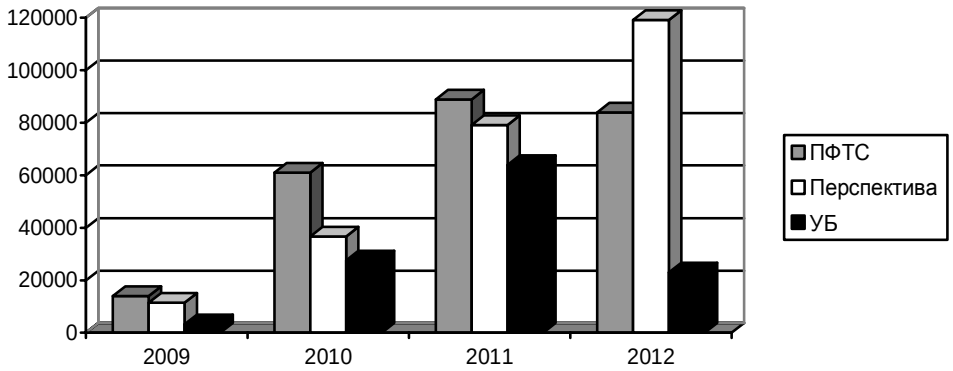

Рис. 1. Динаміка обсягів торгів на фондових біржах України за 2009–2012 рр.
(джерело: авторська розробка на підставі [5])

Аналіз результатів діяльності суб'єктів фондового ринку (емітентів, інвесторів, професійних учасників та саморегулівних організацій) дав підстави стверджувати, що:

– за кількістю та обсягами випущених цінних паперів найбільшу питому вагу мав випуск акцій (їх випускали в основному банківські установи з метою збільшення статутного капіталу), потім – цінні папери інститутів спільного інвестування та випуск облігацій підприємств; зовсім незначну роль відігравали випуски облігацій місцевих позик та опціонів, питома вага яких становила менше 1 % майже протягом усього досліджуваного періоду (рис. 2);

– 2010 і 2011 роки вирізнялися зростанням кількості випущених акцій, проте малим номіналом (емітенти намагалися таким чином зробити свої акції більш ліквідними та привабливими для дрібних інвесторів);

– відбувалося зростання ролі інститутів спільного інвестування (ІСІ) в нарощенні обсягів емісій;

– переважна кількість ІСІ – пайові, засновані на правах спільного інвестування, діяльність яких не є основною діяльністю учасників цих фондів; менша частка належить корпоративним інвестиційним фондам, для яких інвестиційна діяльність є основною та єдино можливою;

– у структурі активів чинних ІСІ (окрім венчурних) переважають акції українських емітентів, інші інвестиції та дебіторська заборгованість (разом – 76,5 %), а в структурі венчурних ІСІ – дебіторська заборгованість, векселі та інші інвестиції (разом – 76,52 %);

– зросла кількість депозитаріїв (за 2009–2011 рр. – на 87 осіб) та кількість власників цінних паперів, які зберігають цінні папери в депозитаріях (у 2,8 раза);

– спостерігалося зменшення кількості реєстраторів, що пов'язано з групуванням дрібних реєстраторів у великі організації реєстраторів та поступовим перенесенням функцій реєстраторів до депозитаріїв;

– відбувалося постійне коливання кількості членів саморегулівних організацій (так, за останні 4 роки зросла кількість членів Професійної асоціації реєстраторів та депозитаріїв (ПАРД) та Асоціації «Українські фондові торговці» (АУФТ), проте значно зменшилася кількість членів Української асоціації інвестиційного бізнесу (УАІБ).

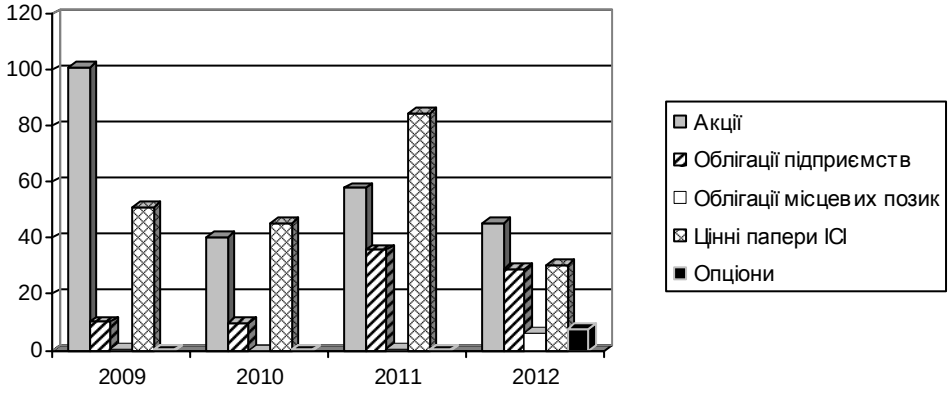

Рис. 2. Динаміка обсягу випущених цінних паперів за їх видами протягом 2009–2012 рр.
(джерело: авторська розробка на підставі [5])

У результаті проведеного аналізу певних аспектів функціонування фондового ринку України було виявлено проблеми, що перешкоджають його розвитку (рис. 3). Умовно їх можна поділити на макрорівневі (тобто, притаманні розвитку національної економіки загалом, а не лише фондового ринку) і мікрорівневі (виключно характерні для фондового ринку).

Так, серед проблем функціонування фондового ринку можна виділити такі:

– на фондовому ринку, як і в межах усієї національної економіки, існує значна потреба в інвестиційних ресурсах. Це комплексна проблема, пов'язана з:

- наявністю тіньової економіки, де обертається значний обсяг ресурсів, вилучений з обігу на офіційному фінансовому ринку;
- макроекономічною нестабільністю та недиверсифікованістю економіки, що не дозволяє сформувати клас фундаментальних (або пасивних) довгострокових інвесторів;
- обмеженою кількістю ліквідних та інвестиційно привабливих фінансових інструментів (наприклад, більшість акцій українських емітентів є занадто ризиковими для інвесторів);
- недостатнім рівнем заощаджень населення, пов'язаним із низькими доходами значної частини населення;

– низька ліквідність та капіталізація фондового ринку;

– недорозвинений фондовий ринок не стимулює нові компанії залучати потрібний їм капітал шляхом публічного розміщення акцій (проблему недостатності фінансових ресурсів вони можуть вирішити, використовуючи можливості кредитного ринку чи емітуючи в обіг облігації);

– управління діяльністю компанії та розподілом прибутку досить часто не відповідає інтересам дрібних інвесторів (міноритарних акціонерів);

– недосконала українська судова система, яка не захищає права власності дрібних інвесторів (акціонерів);

– недостатній рівень фінансової грамотності населення та інші проблеми.

Рис. 3. Проблеми (макро- та макрорівневі) функціонування фондового ринку України

Вирішення зазначених проблем або хоча б зменшення негативних тенденцій, які спричиняють ці проблеми, дозволить, на нашу думку, підтримати наявні позитивні напрями розвитку фондового ринку України.

Висновки.

Таким чином, основними проблемами функціонування вітчизняного фондового ринку, які заважають його подальшому розвитку, можна вважати: недостатнє ресурсне забезпечення національного фондового ринку (у тому числі масштабний дефіцит внутрішніх грошових ресурсів для інвестицій); недостатньо сформована система протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом; низька ліквідність та капіталізація фондового ринку; недостатнє законодавче регулювання ціноутворення на цьому ринку; обмежена кількість ліквідних та інвестиційно привабливих фінансових інструментів; висока фрагментарність біржової та депозитарної структури. Вони є прямим відображенням посткризового періоду, який переживає український фондовий ринок, тому актуальним і необхідним вважаємо підтримання наявних позитивних тенденцій його розвитку.

Бібліографічні посилання

1. **Дегтярьова Н. В.** Проблеми розвитку українського строкового ринку / Н. В. Дегтярьова // Фінанси, облік і аудит. – 2011. – № 18. – С. 68–75.
2. **Лапішко З. Я.** Завдання і функції інфраструктури ринку цінних паперів / З. Я. Лапішко // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. – 2009. – № 2(7). – С. 31–36.
3. **Ніколаєва А. М.** Роль і місце депозитаріїв в інфраструктурі ринку цінних паперів / А. М. Ніколаєва // Економічний форум. – 2010. – № 1. – С. 40–47.
4. **Олійник О. Б.** Визначення сутності та змісту поняття «фондовий ринок» / О. Б. Олійник // Науковий вісник Волинського нац. ун-ту України. – 2010. – № 5. – С. 99–103.
5. Офіційний сайт Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ssmsc.gov.ua
6. **Франченко О. Л.** Використання заощаджень населення в інвестування економіки через структури фондового ринку / О. Л. Франченко // Економічний часопис. – 2010. – № 9–10. – С. 26–29.
7. **Хоружий С. Г.** Розвиток саморегулювання у сфері біржового обігу цінних паперів як інструмент оптимізації державного регулювання / С. Г. Хоружий // Фінанси, облік і аудит. – 2011. – № 18. – С. 198–203.
8. **Ясіновська І. Ф.** Професійна діяльність учасників фондового ринку України / І. Ф. Ясіновська // Науковий вісник нац. лісотехніного ун-ту України. – 2011. – № 21. – С. 292–297.

Надійшла до редколегії 25.03.2014

УДК 330.163.3:330.117

Е. В. Лисеный
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Украина

СОЦИАЛИЗАЦИЯ И ГУМАНИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФУНКЦИИ УДОВЛЕТВОРЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОТРЕБНОСТЕЙ ОБЩЕСТВА

Рассмотрены вопросы трансформации государственной экономической функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого под влиянием глобализации через процессы социализации и гуманизации.
Ключевые слова: экономические функции государства, глобализация, общественные блага, социализация, гуманизация.

Розглянуто питання трансформації державної економічної функції задоволення економічних потреб суспільства як цілого під впливом глобалізації через процеси соціалізації та гуманізації.
Ключові слова: економічні функції держави, глобалізація, суспільні блага, соціалізація, гуманізація.

The article considers the transformation of the state economic function of satisfying the economic needs of society as a whole under the influence of globalization through the processes of socialization and humanization.
Keywords: economic functions of the state, globalization, public goods, socialization, humanization.

При взаимодействии общества и государственного института возникает потребность в удовлетворении общественных экономических интересов. Эта потребность формирует основную государственную экономическую функцию удовлетворения экономических потребностей общества как целого. Однако в условиях глобализации процесс удовлетворения государством экономических потребностей общества претерпевает определенные изменения, которые ведут к трансформации основной экономической функции.

Изучением экономической роли и функций государства занимались такие зарубежные экономисты, как А. Смит, Ф. Кенэ, Д. Рикардо, Т. Мальтус, Дж. Милль, Л. Эрхард, Дж. Гелбрейт, Дж. Кейнс, Дж. Стиглиц, Л. Мизес, а также отечественные ученые В. Геец, И. Малый, Н. Галабурда, Ю. Яковец и др. Над проблемой влияния процесса глобализации на государственный институт и его функционирование работают А. Гриценко, О. Яременко, А. Филиппенко, Э. Азроянц, В. Загашвили, Ю. Гончарова и др. Вопросы функционирования общественного сектора и общественных благ в современных условиях исследуют И. Дементьев, Т. Меркулова, О. Белокрылова и др.

Целью статьи является раскрыть содержание трансформации государственной экономической функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого под влиянием глобализации через процессы социализации и гуманизации.

Функция удовлетворения экономических потребностей общества как целого включает в себя подфункцию экономического регулирования и подфункцию производства общественных товаров и услуг. Реализация данной функции проявляется в удовлетворении возникающих общественных потребностей с помощью механизмов координации и регулирования производства, распределения, обмена общественных благ, необходимых для общества. Таким образом, в основную задачу данной функции входит производство необходимых общественных благ, в частности тех, которыми общество не способно себя обеспечить

© Лисеный Е. В., 2014

самостоятельно. Второй основной задачей исследуемой функции является экономическое регулирование, которое, с одной стороны, выступает как общественное благо, предоставляемое государством, а с другой, является непосредственным координатором процесса удовлетворения актуальных экономических потребностей.

Таким образом, функция удовлетворения экономических потребностей общества как целого состоит из двух подфункций: подфункции производства общественных товаров и услуг и подфункции экономического регулирования. Более того, помимо этих подфункций от основной государственной экономической функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого формируется ряд производных экономических функций. Так, подфункция экономического регулирования включает производные функции, а именно: функцию локализации экономических ресурсов, функцию перераспределения доходов и стабилизационную функцию. В свою очередь, функция перераспределения доходов состоит еще из трех производных экономических функций: функции социальной защиты, функции нейтрализации рыночных провалов и функции поддержания общественно-значимых проектов и т. д.

Прежде чем перейти к вопросу рассмотрения процесса трансформации данной основной экономической функции в условиях глобализации, необходимо кратко остановиться на рассмотрении роли и структуры общественных благ в государственном секторе. В экономической литературе под общественными благами принято понимать те блага, выгода от пользования которыми неразделимо распределена по всему обществу независимо от того, хотят или нет отдельные его представители приобретать это благо [1, с. 442].

В силу сложности спецификации прав собственности общественных благ рыночный механизм неспособен обеспечить либо вовсе, либо в нужном объеме их производство. В связи с этим задача переносится на институт государства. Более того, именно необходимость общества в потреблении общественных благ является фактором формирования основной экономической функции государства – удовлетворения экономических потребностей общества как целого. Необходимо отметить, что в разные времена данную функцию, и в частности ее регулирующую подфункцию, выполняли различные институты власти. Так, в античных республиках эту функцию выполнял сенат, во времена царств – высшее руководство во главе с царем, в период расцвета христианства – церковь, в настоящее время – законодательная и исполнительная власть [2, с. 100–101].

Что же касается структуры общественных благ, то в разные времена и в разных государствах в подфункцию производства общественных товаров и услуг включались различные общественные блага. Более того, именно акцент государства на том или ином наборе общественных благ обозначал приоритеты (культурные, правоохранительные и т. д.) государственной политики при реализации данной подфункции. Так, в древние времена при существовании римской и византийской империй в структуру общественных благ, производимых государством, включались: оборона, суды, воспитание и образование, здравоохранение, культура (организация празднеств и зрелищ) и спорт, городское освещение и др. [2, с. 101].

В современных условиях разные ученые также включают в структуру общественных благ различный спектр их производства. Так, В. Парето относит к общественным благам только чистые общественные блага (национальная оборона, единая энергосистема, сети коммуникаций, услуги правительства и др.). А П. Самуэльсон говорит о том, что общественные блага не обязательно

должны обладать свойством неделимости в потреблении и неисключаемостью их потребления, поэтому к общественным благам он относит также услуги здравоохранения и системы образования [1, с. 442].

Ученый М. Домбровски среди общественных благ, которые должно предоставлять любое государство, выделяет следующие: обеспечение государственного суверенитета; защита личной безопасности и здоровья граждан; защита прав собственности; обеспечение исполнения контрактов; предотвращение отрицательных внешних эффектов частной активности; некоторые инфраструктурные блага, особенно те, которые в случае предоставления их в рыночном порядке имеют высокие трансакционные издержки, например, общедоступная дорожная сеть; поддержание стабильности валюты и др. [3].

В условиях глобализации трансформация функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого происходит под воздействием определенных переломных моментов в структуре и объеме общественного сектора. Формирование структуры и объема общественного сектора зависит от двух факторов: уровня урбанизации и структуры общественных потребностей. В современных условиях развития глобализации переломным моментом процесса урбанизации является индустриализация. В доиндустриальный период функция удовлетворения экономических потребностей реализовывалася в рамках потребностей узких слоев общества. В этот период основная доля государственных расходов уходила на производство таких общественных благ, как содержание армии, двора и государственного аппарата. С развитием индустриализации происходит трансформация структуры потребления общественного сектора, вследствие чего функцию удовлетворения экономических потребностей общества как целого реализуют уже для широких масс населения. Переломным моментом для общественных потребностей в условиях глобализации является процесс информатизации, который выступает как один из факторов усиления потребностей общества в знаниях, образовании, формировании интеллектуального капитала [2, с. 102–103]. Так, например, М. Домбровски пишет о том, что среди функций государства, которые не являлись таковыми до XX века, можно выделить обеспечение услуг здравоохранения и образования [3]. Согласно статистическим данным во второй половине XX в. государственные расходы по обеспечению развития социальной сферы (образование, здравоохранение, культура, пенсионное обеспечение и т. д.) в развитых странах выросли в несколько раз [2, с. 103]. Более того, об этом свидетельствует и динамика развития соотношения традиционных (Gтр) и современных (Gсв) функций государства (рис. 1).

Традиционные функции государства – функции «ночного сторожа», к которым можно отнести обеспечение административного управления, отправления правосудия, полицию, оборону и т. д. К современным государственным функциям относят услуги в области образования и здравоохранения, социального страхования, культуры, строительство муниципального жилья [4].

Таким образом, процесс индустриализации и информатизации в условиях глобализации оказывает прямое влияние на модификацию основной государственной экономической функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого, которая выражается в изменении структуры предоставляемых государством общественных благ. Модификация касается как регулирующей подфункции, так и подфункции производства общественных товаров и услуг. Процесс индустриализации и информатизации модифицирует направленность реализации государством функции удовлетворения экономических потребностей

общества как целого. Таким образом, с развитием процесса глобализации прямо пропорционально модифицируется гуманистическая и социальная направленность реализации данной основной функции для общества.

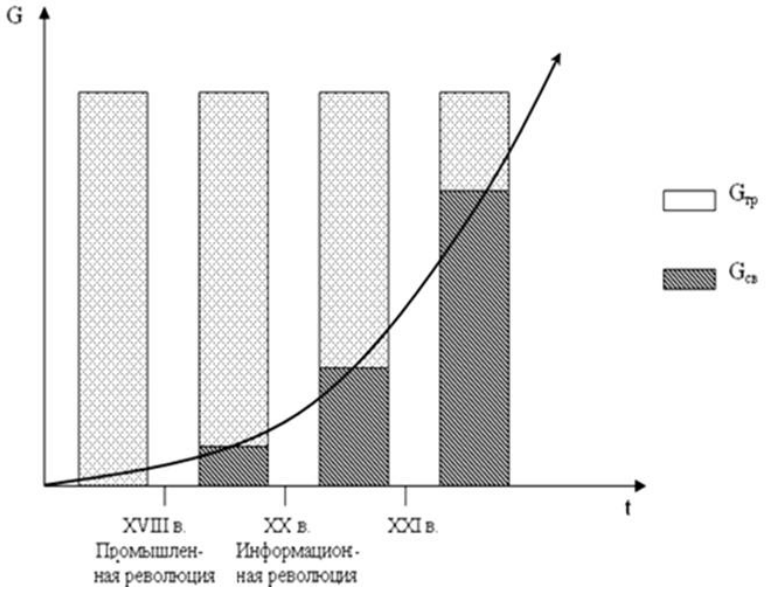

Рис. 1. Вектор эволюции сектора общественных благ: историческая динамика соотношения традиционных (Gtp) и современных (Gсв) функций государства
(источник: [2, с. 107])

Процесс социализации функции удовлетворения экономических потребностей общества проявляется через подчинение внешних условий экономическим интересам человека, а также через усиление его общественного характера. Таким образом, в процессе модификации данной основной экономической функции государства происходят изменения в институциональной структуре взаимоотношений между гражданским обществом, отдельными индивидами и внешними условиями процесса производства, распределения, обмена и потребления общественных товаров и услуг. Производным от этого процесса модификации будет выступать процесс гуманизации функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого, который выражается в человекоцентрированном подходе. Это означает, что в условиях глобализации и гуманизации функции удовлетворения экономических потребностей общества, человек как таковой, а не существующие государственные политические и экономические институты, становится первостепенной целью и выходит на первый план задач реализации данной основной функции государства.

Гуманизация и социализация удовлетворения экономических потребностей общества в различных государствах проявляется по-разному. Во-первых, степень гуманизации и социализации функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого зависит от уровня развития государства. Так, по данным официального сайта «Eurostat» [5], в высокоразвитых странах доля государственных расходов, выделяемых на современные функции государства (здравоохранение, образование, культура и др.), в несколько раз превышает долю расходов, выделяемых на реализацию традиционных функций государства (оборона, внутренняя безопасность и т. д.) (табл. 1).

Таблица 1

Структура государственных расходов в 2011 году по функциям государства, % от ВВП

	Испания	Франция	Германия	Италия	Швеция	Великобритания	Австрия
Традиционные функции:	**9,0**	**10,0**	**8,9**	**12,1**	**10,3**	**10,7**	**8,8**
Общегосударственные расходы	5,7	6,4	6,2	8,6	7,4	5,6	6,6
Оборона	1,1	1,8	1,1	1,5	1,5	2,5	0,7
Внутренняя безопасность	2,2	1,8	1,6	2,0	1,4	2,6	1,5
Современные функции:	**30,0**	**41,5**	**32,3**	**33,4**	**36,4**	**34,3**	**36**
ЖКХ	0,6	1,9	0,6	0,7	0,7	0,9	0,6
Здравоохранение	6,3	8,3	7,0	7,4	7,0	8,0	7,8
Культура	1,5	1,4	0,8	0,6	1,1	1,0	1,0
Образование	4,7	6,0	4,3	4,2	6,8	6,5	5,6
Социальное обеспечение	16,9	23,9	19,6	20,5	20,8	17,9	21,0

Во-вторых, степень гуманизации и социализации функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого зависит непосредственно и от развития самого общества как главного потребителя производимых общественных благ. В этом случае степень гуманизации и социализации данной функции будет проявляться как в изменении структуры общественных благ, так и в расширении возможности потреблять блага различными слоями общества. Так, например, мы можем говорить о расширении спектра выполняемых государственных функций и добавлении в него таких современных функций, как обеспечение услуг здравоохранения, образования и т. д. Но увеличиваться одновременно с расширением спектра выполняемых государственных функций должно количество людей, способных потребить данные блага и удовлетворить свои экономические потребности. В противном случае процесс гуманизации и социализации основной функции будет направлен на удовлетворение экономических потребностей узких слоев общества.

В-третьих, степень гуманизации и социализации функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого зависит от акцента государственной политики касательно реализации данной экономической функции. В разных государствах акцент будет разным в зависимости от таких факторов как:

– актуальность предоставления определенных общественных благ с целью удовлетворения наиболее насущных потребностей общества. Реализация этой основной функции направлена на краткосрочное, актуальное для данного момента удовлетворение возникших экономических потребностей;

– характер долгосрочного государственного развития, целенаправленно акцентированный на определенную область (развитие областей культуры, науки, здравоохраниения и т. д.). Реализация этой основной функции направлена на долгосрочное, перспективное для будущего общества развитие в удовлетворении экономических потребностей.

Синтез влияния этих двух факторов будет определять характер реализации функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого и степень ее гуманизации и социализации в современном обществе.

Таким образом, в условиях глобализации развитие процессов гуманизации и социализации при реализации основной государственной экономической функции

удовлетворения экономических потребностей общества как целого приводит к непосредственной трансформации институциональной структуры государства. А в частности, под влиянием развития гражданского общества и процессов гуманизации и социализации формируется потребность в качественно новой институциональной структуре современного государства, реализующего свои экономические функции в условиях глобализации. Формирование качественно новой институциональной структуры подразумевает под собой модернизацию экономической системы, направленную на развитие государства. На базе модернизации в условиях глобализации возникает потребность в формировании нового типа государства – государства развития.

Под государством развития принято понимать такое государство, которое стимулирует экономический рост и обеспечивает устойчивое экономическое развитие через производство общественных и квазиобщественных благ, субсидирования разработок новых технологий, инвестирование в НИОКР и в систему высшего профессионального образования, а также посредством активного участия в процессе формирования институциональной среды инновационного развития [2, с. 128].

Формирование полноценного и эффективно функционирующего государства развития в условиях глобализации является финальным этапом трансформации основной функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого. Более того, именно в государстве развития наиболее качественно проявляется гуманизация и социализация процесса реализации данной основной экономической функции. Это вызвано, прежде всего, тем, что для государства развития центральными вопросами являются вопросы ускорения экономического развития страны посредством освоения новых технологий, создания инновационной сферы, повышения качества человеческого капитала, привлечения инвестиций, а также непосредственных коренных преобразований в институциональной среде [2, с. 128].

При формировании полноценного и эффективно функционирующего государства развития коренное институциональное преобразование в первую очередь будет строиться на эффективных механизмах государственного управления и распределения власти. Построение таких механизмов является актуальным для эффективной реализации функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого, а также процессов его гуманизации и социализации. В этом случае мы можем говорить о том, что в условиях глобализации государство как основной институт, удовлетворяющий общественные потребности, должно трансформироваться совместно с институциональным преобразованием своих функций и тех общественных потребностей, которые они удовлетворяют. Таким образом, совместно с процессами гуманизации и социализации функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого должна трансформироваться и институциональная структура государства. В условиях глобализации институциональная структура государства может трансформироваться, проходя путь развития от доиндустриальной модели государства до современной модели государства развития.

С одной стороны, для института государства такая институциональная трансформация является позитивным фактором, свидетельствующим о развитии гражданского общества и его отдельных институтов, т. к. именно в процессе его развития происходит трансформация экономических потребностей. С другой стороны, для государства в условиях глобализации данная институциональная

трансформация может являться весьма нежелательной из-за неготовности самого института государства к подобным кардинальным изменениям. В силу этого при развитии гражданского общества и трансформации его экономических потребностей государство может реагировать двумя способами.

Первый способ реагирования представляет собой способ подавления процесса развития экономических потребностей путем игнорирования или запрета на их удовлетворение. Этот способ, как правило, будет приводить к деградации гражданского общества и значительно снизит уровень его демократического развития. Более того, в условиях глобализации подавление процесса развития экономических потребностей может привести к нарастанию социального недовольства в обществе. Чтобы избежать социального взрыва в государстве, нужно жестко подавить недовольство. Подавление в условиях глобализации должно сопровождаться ограничением интеграционных процессов. С точки зрения процессов трансформации основной государственной функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого под влиянием глобализации подавление процесса развития экономических потребностей также является деструктивным в силу того, что при такой стратегии поведения будет происходить насильственное ограничение главного стимула трансформации данной функции – процесса глобализации. Такое насильственное ограничение, в конечном счете, приведет к отставанию в развитии сектора общественных благ и невозможности осуществления трансформационных процессов в сфере удовлетворения экономических потребностей общества.

Вторым способом реагирования в условиях неготовности института государства к изменениям экономических потребностей общества является способ удовлетворения данных экономических потребностей путем делегирования государством определенных экономических функций на межнациональный уровень. В этом случае процесс трансформации особенностей реализации функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого будет проявляться в растущих интеграционных процессах. Эти процессы, с одной стороны, будут являться весьма позитивными для государства в силу того, что, во-первых, развитие потребностей общества не будет подавлено, в силу чего не будет происходить и процесса деградации самого общества и отставания его развития по сравнению с другими. Во-вторых, увеличение интеграционных процессов для данного государства будет означать ускорение его развития как такового. Однако, с другой стороны, при развитии интеграционных процессов параллельно будет увеличиваться степень оказываемого влияния на национальную экономику со стороны внешнего мира. Процесс трансформации основной государственной функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого при выборе данного способа реагирования будет проявляться через развитие экономических потребностей общества и как следствие изменения структуры общественных благ. Развитие экономических потребностей и изменение структуры общественных благ приведет к потребности иначе реализовывать функцию удовлетворения экономических потребностей общества как целого, что в современных условиях проявляется, во-первых, в гуманизации и социализации данной функции, во-вторых, в процессе делегирования определенных производных от данной функции экономических функций государства на межнациональный уровень. К таким функциям может относиться абсолютно различный их перечень, начиная от функций регулирования экономики, таких как регулирование денежно-кредитной политики, и заканчивая производными функциями производства общественных товаров и услуг, таких

как национальная оборона и т. д. В данном случае ярким примером делегирования функции регулирования денежно-кредитной политики является Евросоюз, в рамках которого многие входящие в него государства делегируют свои монетарные функции через вступление в зону «евро».

Выводы.

Таким образом, процесс трансформации основной функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого проявляется в гуманизации и социализации ее реализации в условиях глобализации. Гуманизация и социализация данной основной экономической функции приводит к развитию гражданского общества как такового и возникновению новых и трансформации старых общественных экономических потребностей. Под влиянием возникновения и трансформации общественных экономических потребностей появляется необходимость в перестройке институциональной структуры их удовлетворения и регулирования со стороны государства данного процесса, что, в свою очередь, приводит к необходимости качественного и количественного расширения производства общественных товаров и услуг. Под действием такой необходимости происходит трансформация основной государственной функции удовлетворения экономических потребностей общества как целого, которая в условиях глобализации современной ситуации общественного развития проявляется в гуманизации и социализации. Однако, в случае если государство не готово к данной институциональной перестройке или в силу других причин не может обеспечить общество необходимыми общественными благами, возникает необходимость в делегировании определенных производных экономических функций частному сектору на субнациональный или межнациональный уровень. В этом случае обеспечение общества необходимыми общественными благами и регулирование определенных сфер экономики берут на себя другие институты, которые в свою очередь начинают выполнять определенный спектр экономических функций, ранее лежавших на государстве. Таким образом, в условиях глобализации происходит размывание роли государства и осуществляемых им основных и производных экономических функций.

Библиографические ссылки

1. **Вечканов Г. С.** Современная экономическая энциклопедия / Г. С. Вечканов, Г. Р. Вечканова. – СПб. : Лань, 2002. – 880 с.
2. Институциональные проблемы эффективного государства / [под ред. В. В. Дементьева, Р. М. Нуреева]. – Донецк : Донецкий нац. тех. ун-т, 2011. – 292 с.
3. **Домбровски М.** Роль государства в постиндустриальной экономике [Електронний ресурс] / М. Домбровски. – Режим доступу : http://www.w3.ane.ru/vystupleniya-uchastnikov/rol-gosudarstva-v-postindustrialnoi-ekonomike-m-dombrovski-2.html
4. **Смолина Е. В.** Адаптация культуры к рынку как одна из целей культурной политики / Е. В. Смолина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.interstudio.ru/projects/thesis/smolina07.doc
5. Европейская статистика «Eurostat» : официальный веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.epp.eurostat.ec.europa.eu

Надійшла до редколегії 21.01.2014

УДК 911.375.1/.3(188)

Н. С. Німченко
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Україна

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПЦІЇ ГЛОБАЛЬНОГО МІСТА

Досліджено глобальне місто як місце, де глобальні процеси можуть активізуватися зсередини країни за участі певних національних сил глобальної економіки в умовах стрімких процесів сучасної урбанізації.
Ключові слова: глобальне місто, глобалізація, урбанізація, міжнародні відносини.

Исследован глобальный город как место, где глобальные процессы могут активизироваться изнутри страны с участием определенных национальных сил глобальной экономики в условиях стремительных процессов современной урбанизации.
Ключевые слова: глобальный город, глобализация, урбанизация, международные отношения.

The article examines the global city as a place where global processes can be activated internally with the participation of specific national powers of global economy in the conditions of rapid process of modern urbanization.
Keywords: global cities, globalization, urbanization, international relations.

Глобалізація викликала з собою зміни в масштабах територіалізації економічних і політичних процесів. Глобальні міста надали нового масштабу динаміці територіалізації. Ключова особливість цих змін полягає у відмові від колишніх аналітичних категорій і колишніх ієрархій. Це приводить до теоретичних і методологічних інновацій, а отже, і до жвавої полеміки. У 1990-х роках спостерігалося посилення полеміки й виникнення абсолютно нової дослідницької програми, що стосується проблем міст і цілого комплексу різноманітних самостійних проблем, із ними пов'язаних. У свою чергу, глобалізація спричинила появу нового напряму в дослідницькій літературі, у межах якого місто розглядають із принципово інших, ніж колись, позицій.

Ключові узагальнювальні роботи, у яких ідеться про розвиток мегаполісів у розглянутому аспекті, належать Дж. Аллену (J. Allen), Дж. Біверсток (J. Beaverstock), Ф. Бродель (F. Braudel), Н. Глікман (N. Glickman), Б. Деруддер (B. Derudder), М. Кастельс (M. Castells), Р. Коен (R. Kohen), Л. Мамфорд (L. Mumford), П. Нокс (P. Knox), П. Олдерсон (P. Alderson), Г. Ріду (H. Reed), С. Сассен (S. Sassen), Н. Тріфтьї (N. Thrift), П. Тейлору (P. Taylor), Р. Флориді (R. Florida), Дж. Фрідману (J. Freidman), С. Хаймеру (S. Hymer), М. Хойлеру (M. Hoyler), П. Холу (P. Hall).

Системне уявлення про тенденції розвитку структури глобальної економіки як системи локалізації інфраструктури мегаполісів склалося на підставі праць Т. Бистрової, В. Глазичева, О. Іншакова, Ю. Казакова, А. Личака, Т. Несторенко, Е. Русскова, С. Федулова та ін.

Об'єктом нашого дослідження виступають глобальні міста, а предметом є їхній економічний потенціал, що визначає роль і місце цього типу міст у світовому співтоваристві на початку третього тисячоліття.

Мета дослідження полягає в економічному аналізі глобальних міст у структурі світового господарства як ключової ланки сучасних міжнародних відносин.

Глобальне місто становить стратегічний простір, у якому глобальні процеси відбуваються на території держави, а глобальна динаміка долає державні інституціональні заходи. У цьому сенсі модель глобального міста відкидає уявлення про те, що глобальна й національна економіки є взаємовиключними [13]. Основне

© Німченко Н. С., 2014

завдання моделі в тому, щоб представити економічну глобалізацію не просто як потоки капіталу, а і як роботу з координування, управління та обслуговування цих потоків, а також як роботу з обслуговування різноманітної діяльності фірм і ринків, що функціонують більше ніж в одній країні. Це також означає, що глобалізація не є чимось екзогенним [3]. Частково вона виходить зсередини національних корпоративних структур та еліт, динаміки, розглянутої як початок процесу денаціоналізації. Існують місця, де глобальні процеси справді переживають як вторгнення ззовні, але глобальне місто – це те місце, де глобальні процеси можуть активізуватися зсередини країни за участі певних національних сил глобалізації [3; 6].

Процеси глобалізації покликали до життя ціле сузір'я нових термінів, що застосовують у географії сучасних міст, урбаністиці, економіці та управлінській науці. Серед них такі поняття як мегаструктури, мегапроекти, екуменополіс, конурбація, метрополітенский ареал, мегамісто, світове місто, глобальне місто тощо.

У 1950 році Нью-Йорк був єдиним у світі ареалом із населенням більше ніж 10 млн чол. У 2013 році таких ареалів було вже 38. Таке зростання відбулося через прагнення населення до більш високого рівня урбанізації (75–85 %) у Північній Америці та Західній Європі. На сьогодні найбільше мегамісто – Великий Токіо. Населення цієї міської агломерації включає такі зони, як Йокогама і Кавасакі, і налічує, за оцінками, від 40 до 54 млн чол. Різниця в оцінках варіює залежно від різного визначення аналізованої зони.

Поняття «глобальне місто (світове місто)» означає місто, яке відчутно й прямо впливає на глобальні процеси, застосовуючи економічні, соціальні, культурні та/або політичні засоби. Цей термін поширився через зростання глобалізації. Спроба визначити і категоризувати глобальні міста через фінансовий критерій була зроблена групою дослідників з вивчення глобалізації та світових міст (GaWC), що базується в Університеті Лафборо (Великобританія). Ранжування міст ґрунтувалося на їхньому положенні виробників ділових послуг, таких як фінансовий облік, реклама, банківські та юридичні послуги. Дослідники виділили три рівня світових міст і кілька підгруп. Глобальне місто, відоме також як світове місто, це перспективний центр торгівлі, банківських, фінансових послуг, інновацій та ринків.

Термін «глобальне місто» як опозиція до «мегаміста» був уведений Саскією Сассен у піонерній роботі 1991 року. Мегамісто – це місто величезних розмірів, глобальне ж місто – це місто, що має величезну владу або вплив. Глобальні міста, за С. Сассен, мають більше спільного між собою, ніж з іншими містами у своїх країнах. Прикладами таких міст є Лондон, Нью-Йорк, Париж, Мумбаї і Токіо. Визначаючи глобальні міста, виходять із концепції влади та функційних здібностей міст. Місто розглядають як контейнер, у якому концентровано вміння, навички та ресурси: чим краще місто здатне концентрувати вміння та ресурси, тим воно більше успішне й могутнє. Місто стає більш могутнім у тому сенсі, що воно може впливати на ті процеси, які відбуваються у світі. Ідучи за цією точкою зору щодо ролі сучасного міста, можливо ранжувати світові міста, вишикувавши їх ієрархічно. Іншими глобальними містами є Лос-Анджелес, Гонконг, Франкфурт, Мілан, Чикаго й Сінгапур, класифіковані як світові міста першої групи, і Сан-Франциско, Сідней, Торонто та Цюріх, класифіковані як світові міста другої групи, менші міста були віднесені до третьої групи.

Сучасне глобальне місто пропонує ендогенний ключ до динаміки й умов існування глобальної економіки [10]. Методологічно це означає, що глобалізацію можна вивчати за допомогою ґрунтовних соціологічних і антропологічних

досліджень процесів, що протікаютьу містах. Цей процес зумовлює необхідність проходження від самої вершини до підніжжя в прагненні охопити все розмаїття технологічних процесів, культури, інфраструктури тощо як часткової можливості глобального контролю, сконцентрованої в містах, можливості, яка є однією з особливостей глобальної економічної системи.

Більше того, сучасна «глобальна економіка» охоплює безліч спеціалізованих міжнародних сфер, що відповідають певним галузям, точніше, тим їхнім складовим, які функціонують у міжнародному масштабі: різноманітні фінансові підгалузі, бухгалтерські, юридичні, рекламні, будівельні, інженерні, архітектурні, телекомунікаційні послуги тощо [7]. Незважаючи на те, що в деяких випадках вони можуть перетинатися, у кожної з них своя географія мереж, особливо у фінансових і пов'язаних із ними галузях.

Це також означає, що вказані мережі можуть проходити через певну сукупність глобальних міст. Глобальний обіг золота буде відрізнятися від обігу нафти, а обіг ф'ючерсних ринків може відрізнятися від основних мереж валютної торгівлі [11; 12]. Деякі міста, що беруть участь у процесі, можуть мати вузькоспеціалізовані функції глобальних міст і розташовуватися в спеціалізованих мережах, що з'єднують їх із глобальними містами, хоча самі вони не обов'язково повинні бути глобальними містами. Наприклад, Куала-Лумпур – важливий ф'ючерсний ринок, а Сінгапур – великий центр валютної торгівлі, що надає цим містам певних функцій глобального міста, а також залучає їх до різних глобальних спеціалізованих ланцюгів. Провідні глобальні міста прагнуть заволодіти якомога більш широким діапазоном таких спеціалізованих ланцюгів, що проходять через них, але навіть ці міста не пов'язані з усіма спеціалізованими складовими глобальної економіки. Найчастіше провідні глобальні міста прагнуть до високої спеціалізації в обслуговуванні певного набору глобальних ринків і глобальних фірм.

Зазначені обставини переконують у тому, що єдиного глобального міста не існує. У цьому полягає їхня принципова відмінність від столиць ранніх імперій і деяких світових міст у попередні епохи. Глобальне місто – це функція міжнародної мережі стратегічних майданчиків. Під сучасне уявлення про глобальне місто не потрапляє жоден фіксований список глобальних міст, оскільки його складають країни, що відмовляються від регулювання своєї економіки, приватизують державний сектор (з метою щось запропонувати міжнародним інвесторам). Вони ж визначають і ступінь, через який національні та іноземні фірми й ринки перетворюють конкретне місто (зазвичай діловий центр) в основну точку докладання своїх зусиль [1]. На початку 1990-х років спостерігалося збільшення числа країн, що добровільно, або під тиском визнали нові правила гри, а отже, відбулося швидке розширення мережі глобальних міст або тих, що виконували функції глобальних міст. Зазвичай критики заявляють, що модель глобального міста постулює конвергенцію і гомогенізацію цих міст. Розвиток функції глобального міста в різних містах по всьому світу сравді служить ознакою певної конвергенції, але це спеціалізований, інституційно-диференційований процес. Цей процес суттєво відрізняється від тієї гомогенізації/конвергенції, яку можна спостерігати на споживчих ринках і в глобальній індустрії розваг.

Між великими глобальними містами існує поділ функцій, який виник не в результаті конкуренції, як стверджувалося раніше і продовжує стверджуватися зараз. Звичайно, конкуренція мала місце у фінансових секторах. Але це не поділ праці, за Рікардо, з ідеалом спеціалізацій, що взаємовиключають одна одну. То була модель відносної національної переваги. Ця ж модель долає кордони систем, кожна з яких за необхідності може перебувати в різних державах [8; 13].

Методологічно цим підкреслюють відмінність класичного порівняльного та глобального підходів у вивченні сукупності міст. Проблема порівнянності в глобальному підході не передбачає повної стандартизації. Швидше, це відстеження конкретної системи або її динаміки (наприклад, фінансового ринку), її різних утілень (дії, інституціональної установки, пристосування до національних законів і правил тощо) у різних країнах. Незважаючи на деяку спільність, наведене визначення має певну відмінність від класичних порівняльних методів, зокрема в аналітичних категоріях, методах дослідження і інтерпретаційних нормах.

Крім того, критика поняття «гомогенізація» ґрунтується на неправильному розумінні типу конвергенції. Найчастіше в зміст цього поняття вкладають те, що й до моделі глобального міста, а отже, різні глобальні міста в усьому світі стають схожими, зокрема на Нью-Йорк, Лондон, Токіо. Їхня інституціональна, політична, культурна історія, неподібність ролі, яку відіграє держава в кожному з цих міст, приведуть до дивергенції у цих мегаполісів своєї власної багатої історії [9]. Але не це є точкою конвергенції в моделі глобального міста: це розвиток і часткове привнесення безлічі спеціалізованих функцій, прямий і непрямий вплив, який може здійснюватися на велике місто.

Різниця між класичною концепцією світового міста й моделлю глобального міста – це один із рівнів загальності та історичної своєрідності. Модель світового міста має своєрідний позачасовий характер, тоді як модель глобального міста характеризує певний соціопросторовий історичний етап. Ключовий елемент диференціює між формулюванням Фрідмана і Гоца та полягає в тому, що акцентується «продуктивність» глобальної економічної системи. Це не просто питання глобальної координації, а питання можливості глобального контролю.

Фокусування уваги в першу чергу на праці, а не на командних функціях, на виробничому процесі у сфері фінансів і послуг, на глобальних ринках приводить урешті-решт до змішування матеріальних можливостей, що лежать в основі глобалізації, і всієї інфраструктури праці, яку зазвичай не вважають частиною корпоративного сектора економіки. У результаті такого аналізу з'ясовується, що економічна конфігурація значною мірою відрізняється від тієї, яку пропонує концепція інформаційної економіки. Охоплюються матеріальні умови, виробничі майданчики і просторова обмеженість, які також виступають елементами глобалізації та інформаційної економіки.

Просторовість глобального міста – основна теоретична і методологічна проблема. Теоретично вона включає в себе уявлення Харві про нерухомість капіталу як умову гіпермобільності. Більше того, просторовість також вказує на включеність у те, що сконструйовано як «національне», у національну економіку та національну територію. Це приводить до аналізу політичних проблем та побудови теорій про роль держави в глобальній економіці, які не бралися до уваги в традиційних оцінках глобальної економіки [4; с. 66–78]. Елемент просторовості глобального міста полягає в тому, що воно є функцією глобальної мережі в певних секторах. Глобальне місто – це певний осередок, який у своєму функціонуванні часто проявляє себе як особлива, високоспеціалізована мережа [11].

Для розмежування конструкту глобального міста та міста взагалі застосовують різні критерії. У кожного міста є своя матеріальність, політичність, соціальність, свій родовід. Розвиток функцій глобального міста, ендогенний характер динаміки й обумовленість економічної глобалізації простором міста є стратегічною, але не всеосяжною подією. Важливий методологічний наслідок полягає в тому, що насправді можна вивчати функції глобального міста, не вивчаючи для цього все місто цілком.

Існує також відмінність між міжнародними містами, наприклад Флоренції або Венеції, і глобальними містами. Концепція глобального міста-регіону надає зовсім нового виміру для питань території та глобалізації. Тут можна обмежитися розглядом відмінностей між цими двома концепціями. Перша відмінність стосується проблеми градації [2]. Масштаб території регіону більш придатний для спостереження за зрізом економічної діяльності країни, ніж масштаб міста. Він служить основною змінною виробничою та базовою інфраструктурою. Це, у свою чергу, приводить до більш прихильного ставлення до глобалізації. У концепції глобального міста значно більше уваги приділено стратегічним складовим глобальної економіки, а отже, і питанням влади. По-друге, концепція глобального міста акцентує увагу на мережній економіці через характер галузей, що до неї належать (фінансові та спеціалізовані служби). І, по-третє, вона особливо загострює увагу на економічній і просторовій поляризації через непропорційну міру концентрацію високих і низьких заробітних плат у місті порівняно з тим, що мало б місце у випадку з регіоном [5; с. 28, 30, 32].

Можна сказати, що концепцію глобального міста більш орієнтовано на проблеми влади й нерівності. Концепція глобального міста-регіону концентрується на проблемах та особливостях основних моделей урбанізації, більшого охоплення економічної основи, середнього сектора домогосподарств і фірм, а отже, на розподілі економічних вигод від глобалізації. Можна стверждувати, що в цьому плані концепція глобального міста-регіону дозволяє побачити можливості більш збалансованого зростання, більшого розповсюдження вигод, пов'язаних із динамікою глобалізації.

Висновки.

Місто є складною системою взаємодії елементів, що безпосередньо впливають на найрізноманітніші із сфер господарської діяльності людини. Протягом тривалого часу місто привертає увагу представників багатьох наукових дисциплін, але підвищений дослідницький інтерес до міст виник лише в кінці минулого століття в зв'язку зі стрімким розвитком урбанізації. Усе більшого значення набувають так звані світові, або глобальні міста, що формуються як найважливіші вузлові точки світових фінансових ринків і суб'єктів їх відносин. Розкриття закономірностей формування таких глобальних міст, моделей їхнього існування дозволить на основі чинних тенденцій передбачити шляхи розвитку і трансформації всієї світової урбаністичної системи. Здійснюючи економічний аналіз глобальних міст як стратегічних транснаціональних просторів, важливо розуміти, що вони є ареною для формування нових правових домагань на цей простір. Глобальне місто з'явилося як простір, на який заявляє свої права, по-перше, глобальний капітал, що використовує глобальні міста як «організаційний продукт», а по-друге, «обділені» верстви міського населення, що часто не менш інтернаціоналізовані, ніж капітал.

Глобальне місто й мережа цих міст – простір, який, з одного боку, «прив'язаний» до певних місць, а з іншого – це транстериторіальний простір, тому що він поєднує місця, географічно роз'єднані, але які інтенсивно взаємодіють між собою. Глобалізація ж меншою мірою є продуктом глобалізації споживчих ринків. Саме глобальні міста є стратегічними компонентами глобальної економіки. Виділення окремих стратегічних об'єктів у системі глобальної економіки відповідно тягне за собою питання про владу й нерівність у цілому. Крім того, глобальні міста потрібно розглядати як реальні місця, де виконується робота з управління, обслуговування та фінансування глобальної економіки. Маючи місто у фокусі

розгляду, по-новому формулюють питання про владу й нерівність з урахуванням того, що саме в глобальних містах зростають «ножиці» між високозабезпеченими та обділеними верствами населення й «ножиці» між міськими територіями.

Концепція глобального міста безпосередньо пов'язана з концепцією мережної економіки в цілому. Сама природа галузей, що прагнуть до зосередження в глобальних містах (фінанси і спеціалізований сервіс, мультимедійний сектор, телекомунікаційні послуги), вимагає транснаціональних мереж і більшою мірою співробітництва й розподілу праці усередині мереж, ніж міжнародної конкуренції як такої.

На сьогодні чинні концепції та моделі глобальних міст стикаються з проблемою кордонів принаймні двічі: межі масштабу території як такої і межі поширення глобалізації в організаційній структурі галузей, інституційних систем, місць і тощо. У випадку з глобальним містом доречно розглядати таку стратегію, яка акцентує швидше основну динаміку, ніж міську одиницю як контейнер що вимагає територіального обмеження. Виділення основної динаміки процесу глобалізації серед сучасних глобальних міст світу та її просторового характеру (у звичайному і цифровому просторі) не вирішує остаточно проблему кордонів, але бере до уваги досить очевидний компроміс між виділенням ядра, або центрального моменту, цієї динаміки та її інституційним і просторовим поширенням.

Бібліографічні посилання

1. **Глазычев В. Л.** Политическая экономика города : учеб. / В. Л. Глазычев. – М. : Дело АНХ, 2009. – 192 с.
2. **Попкова Е. Г.** Формирование концепции нового качества экономического роста в условиях глобализации / Е. Г. Попкова. – Волгоград : Политехник, 2007. – 351 с.
3. **Сассен С.** Глобальный город: введение понятия / С. Сассен // Глобальный город: теория и реальность; [под ред. Н. А. Слуки]. – М. : Аванглион. – 2007. – С. 9–27.
4. **Штадельбауер Й.** Мегагорода как конфликтогенные пространства / Й. Штадельбауер // Глобальный город: теория и реальность / [под ред. Н. А. Слуки]. – М. : Аванглион. 2007. – С. 66–78.
5. **Дубровин П. И.** Агломерации городов (генезис, экономика, морфология) / П. И. Дубровин // Вопросы географии. – М., 1959. – № 45. – С. 5–32.
6. **Сассен С.** Глобальные города: постиндустриальные производственные площадки [Електронний ресурс] / С. Сассен // Прогнозис. – Режим доступу : http://www.urban-club.ru/?p=77
7. **Слука Н. А.** Эволюция концепции «мировых городов» / Н. А. Слука // Региональные исследования. – 2005. – № 3. – С. 19–37.
8. **Allen J.** Powerful City Networks: More than Connections, Less than Domination and Control [Електронний ресурс] / J. Allen // Loughborough University. – Режим доступу : http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb270.html
9. **Castells M.** The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society, and Culture / M. Castells. – [2nd ed. with a new preface]. – Singapore : Wiley-Blackwell, 2010. – Vol. I. – 656 p.
10. **Freidmann J.** Where We Stand: a Decade of World City Research / J. Freidmann // World Cities in a World System / Ed. by P. Knox, P. Taylor. – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – P. 23.
11. **Pinto C. A.** City diplomacy. The Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe / C. A. Pinto // Manifesto for a new urbanity / Ed. by W. Boursus, M. Constantin. – Belgiym: L, ILDG, 2008. – P. 269.
12. **Вебер М.** История хозяйства: Город / М. Вебер; **[**пер. с нем.; под ред. И. Гревса]. – М. : Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. – 576 с.
13. **Глазычев В. Л**. Урбанистика / В. Л. Глазычев. – М. : Европа, 2008. – 220 с.

Надійшла до редколегії 07.02.2014

УДК 332.146

А. А. Резник
Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко, Украина

ЭВОЛЮЦИЯ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ В РЕГИОНЕ

Статья посвящена проблемам становления относительно новой области знаний – пространственной организации населения. Рассмотрены предпосылки и практика пространственной организации населения в регионе. На примере Луганской области выявлены факты неравномерного развития городов и районов, определены и теоретически обоснованы принципиальные требования к методологии формирования балансов трудовых ресурсов, как главного элемента механизма управления региональным развитием.
Ключевые слова: пространственная организация населения, регион, балансы трудовых ресурсов, социально-экономическое развитие.

У статті йдеться про проблеми становлення відносно нової галузі знань – просторової організації населення. Розглянуто передумови й практику просторової організації населення в регіоні. На прикладі Луганської області виявлено факти нерівномірного розвитку міст і районів, визначено й теоретично обґрунтовано принципові вимоги до методології формування балансів трудових ресурсів, як головного елементу механізму управління регіональним розвитком.
Ключові слова: просторова організація населення, регіон, баланси трудових ресурсів, соціально-економічний розвиток.

The article is devoted to the issues of the emergence of a relatively novel branch of knowledge – spatial organization of population. Prerequisites and practices of spatial organization of population within a specific region are examined in the article. Through the example of Luhansk region the facts of uneven development of cities and districts are exposed. The article further defines and provides a theoretical grounding for the conceptual requirements to the methodology of forming the balances of labour resources as a pivotal element of the mechanism for regional development management.
Keywords: spatial organization of population, region, balances of labour resources, social and economic development.

В Концепции реформы местного самоуправления и территориальной организации власти в Украине отмечается, что в большинстве территориальных громад страны не обеспечивается создание и поддержание благоприятной жизненной среды, необходимой для всестороннего развития человека, его самореализации, защиты его прав, предоставления населению качественных и доступных административных и социальных услуг [1].

Одной из причин такого положения является отсутствие в полном объеме указанных требований в градостроительной документации, регулирующей разработку генеральных планов городов и детальных планов территорий. Это приводит к самодовлеющему формированию пространства, к возникновению проблем в жизнедеятельности населения, которые, как правило, пытаются разрешить путем внесения изменений в структуру и полномочия органов власти и местного самоуправления, оставляя без достаточного внимания методологию их деятельности.

Научному осмыслению этих процессов посвящены публикации А. Гранберга, С. Грудницкой А. Ефремова, А. Погарцева, М. Попова, Л. Рисухина, В. Тисуновой, В. Тихонова, И. Ткачук, и многих других [2; 8; 10; 12–14]. Тем не менее, до настоящего времени остаются нерешенными вопросы роли пространственной организации населения, как главного экономического и социального фактора,

© Резник А. А., 2014

способов управления им и учета получаемых результатов. Как отметил академик А. Гранберг, «фактор пространства выпал из поля зрения общих экономических теорий» [2].

Целью настоящей работы является исследование на примере Луганской области методологии формирования балансов трудовых ресурсов как эффективного средства совершенствования пространственной организации населения в регионе.

С численностью населения в 45,1 млн чел. (2013) Украина является одной из наиболее населенных европейских стран, почти идентичной Испании (46 млн чел.), отставая от Франции, Великобритании и Италии приблизительно на 15 млн чел. Ее население составляет около 60 % от количества жителей Германии [3; 4, с. 27]. Среди других крупных европейских стран, кроме России, население Украины существенно уменьшилось за 1990–2013 гг. на 12,3 %, то есть среднее сокращение населения за год равнялось за этот период 483 500 чел., а пик его приходился на 1997–2003 гг. Однако наибольшую обеспокоенность относительно регионального и национального развития вызывает тот факт, что многие из более развитых регионов, особенно в восточной части страны, также подвержены этим негативным тенденциям.

Численность населения регионов варьируется в широких границах – в основном в диапазоне 1–4,5 млн чел. (Черновицкая область – 0,5 млн чел., Донецкая область – 4,5 млн чел.). Около 45 % населения сконцентрировано в семи наибольших регионах с населением более двух миллионов человек в каждом: в Киеве (2,8 млн чел.), Донецкой области (4,5 млн чел.), Днепропетровской области (3,4 млн чел.), Харьковской области (2,8 млн чел.), Луганской области (2,4 млн чел.) – на востоке; во Львовской области (2,5 млн чел.) – на западе; в Одесской области (2,4 млн. чел.) – на юге [4, с. 25].

В некоторых регионах, особенно на востоке страны, урбанизация и плотность населения, отображая высокий уровень индустриализации, коррелируют в целом с высокими темпами экономического роста и высокими доходами. Однако в других регионах невозможно проследить такую же четкую тенденцию. В некоторых регионах имеются динамичные региональные центры, важность которых выходит далеко за их собственные границы. В отдельных регионах существуют сложные географические и демографические особенности, в которых нехватка значительного центра сочетается с относительно низкими уровнями урбанизации в целом и низкой численностью и плотностью населения.

Почти повсюду в Украине демографическая ситуация характеризуется неблагоприятными тенденциями снижения численности населения, ухудшением соотношения между молодым и пожилым населением, между активной и неактивной его частью. Эти тенденции характерны не для всех регионов одинаково, в целом картина является исследованной не достаточно.

Падение численности населения проявляются и на региональном уровне. Так, по состоянию на 1 февраля 2013 г. в Луганской области проживало 2255,1 тыс. чел., из них 1957,8 тыс. чел. – в городской местности, 297,3 тыс. чел. – в сельской. За январь 2013 г. численность населения области сократилась на 1490 человек, при этом естественная убыль составила 1791 человек, а миграционный прирост – 301 человек [5].

По сравнению с январем 2012 г. естественная убыль населения увеличилась на 17,8 % и отмечалась во всех горсоветах и районах области. Коэффициент

естественной убыли населения по области составил 9,3 (‰) на 1000 чел. и был значительно выше, чем по Украине (5,0‰). Больше, чем в Луганской области, этот показатель был в Полтавской (9,4‰) и Черниговской (11,2‰) областях. Одной из существенных причин миграции является сокращение производства.

Ежегодно в областях проводится огромная работа по составлению районных, городских и областных программ занятости населения, они проходят многочисленные стадии согласования и утверждения, вплоть до Министерства социальной политики Украины. Однако фактическая безработица в Украине имеет колоссальные масштабы. Уровень безработицы в Украине по методологии Международной организации труда по итогам 2012 года составил 8,1 % от общего количества трудоспособного населения [6]. В Луганской области по итогам первого полугодия 2013 уровень безработицы сократился на 0,2 % и составил 6,4 % при среднеукраинском показателе 7,5 % [7].

За период независимого развития Украины в теории и практике управления регионами наибольшее применение получило стратегическое и программное планирование, направленное на решение возникающих проблем в областях, районах, городах, сельских и других населенных пунктах. Однако разрабатываемые стратегии и программы методологически были ориентированы на экзогенные факторы, основывающиеся, прежде всего, на внешнем государственном финансировании.

Эта ситуация продолжает сохраняться до настоящего времени из-за слабого привлечения населения к осуществлению конкретных мероприятий по улучшению условий труда и жизни. Вместе с тем, опираясь на нормы Конституции, население может выдвигать требования по повышению социально-экономической эффективности труда на отдельных предприятиях и соответствующих территориях с учетом своих интересов [8]. С этих позиций представляют интерес результаты изучения уникального опыта Луганской области по разработке городских, районных и общетерриториальных балансов трудовых ресурсов [9].

Актуальность изучения в современных условиях полученных в свое время результатов предопределяется прекращением этих работ после перехода экономики на рыночные методы хозяйствования и снижением участия местных органов власти в ее управлении.

В бывшем Советском Союзе плановые балансы народного хозяйства и отдельных республик разрабатывались по следующим разделам: баланс производства потребления и накопления общественного продукта; баланс производства, распределения и использования национального дохода; баланс труда; баланс национального богатства (основных и оборотных фондов). Кроме того, составлялся ряд других конкретизирующих балансов: межотраслевой баланс производства и распределения общественного продукта; баланс капитальных вложений; балансы производства и использования продукции отдельных отраслей материального производства и др. [10, с. 31].

Работы над отчетными межотраслевыми балансами регионов были начаты в период функционирования совнархозов, которые очень нуждались в таких инструментах управления региональной экономикой. Наибольшие практические и методические результаты были получены при подготовке подобных балансов за 1959 год в Мордовии и Татарстане, а также в Латвии, Литве и Эстонии за 1961 год. При этом охватывалось от 86 до 239 отраслей материального производства [11, с. 5]. После возврата в 1964 году к централизованной системе

управления спрос на такие исследования упал, и они стали проводиться эпизодически. За 1989 год был разработан отчетный межотраслевой баланс производства и распределения продукции в народном хозяйстве Ивано-Франковской области [12, с. 20]. Эта работа была направлена на совершенствование методов преодоления экономического кризиса, повышение роли региона в формировании общегосударственной политики и свидетельствовала о появлении интереса у специалистов к использованию балансовых методов в условиях децентрализации управления экономикой.

Вместе с тем необходимо отметить, что из-за трудоемкости составления балансов трудовых ресурсов и отсутствия в достаточном количестве подготовленных работников в органах государственной исполнительной власти, эти работы в течение двух десятилетий не проводились. Они были свернуты на уровне центральных хозяйственных органов и научно-исследовательских институтов, в том числе в НИИ труда.

Существовавшая практика разработки Центральным статистическим Управлением Украины отчетных балансов трудовых ресурсов в целом по каждой области осуществлялась без учета пространственного распределения населения по субрегионам (городам и районам). Кроме того, подготовленная информация была конфиденциальной по объему и структуре трудовых ресурсов, что окончательно противопоставило ее эволюции пространственной организации населения. В тоже время такой опыт свидетельствовал об эффективности использования инструментария территориальных балансов трудовых ресурсов.

Периодическое составление отчетных и укрупненных перспективных балансов, разрабатываемых государственными органами и Советами по изучению производительных сил, в определенной мере восполняло недостаток знаний о тенденциях в формировании и использовании значительной части трудовых ресурсов в территориальном разрезе, способствовало повышению обоснованности решений по организации населения. Однако разработка этих балансов проводилась по городам, а не по отдельным советам, что исключало из рассмотрения по пространству области примерно 75 % городского населения с поселками городского типа, в которых проживало около одной пятой части городского населения. Кроме того, проведенный анализ трудовых ресурсов без учета производственно-экономических связей городов и сельскохозяйственных районов свидетельствовал о некомплектности предоставленных выводов в отношении занятости населения по территории области и направлениях улучшения использования имеющегося трудового потенциала.

Наиболее существенным недостатком централизованных расчетов балансов трудовых ресурсов являлось использование преимущественно стратегических показателей. Такие показатели не позволяли в полной мере осуществить учет местных особенностей в размещении предприятий и организаций, отраслей народного хозяйства и сферы обслуживания, различий в научно-техническом уровне производства, степени профессиональной подготовки работников, природно-климатических и экологических условий для хозяйственной деятельности, семейно-бытовых традиций и образа жизни населения. Работники городских советов непосредственно не участвовали в расчетах по отдельным статьям трудовых ресурсов, не имели представления о внутренних причинах изменения показателей и поэтому не могли использовать в пространственном разрезе предоставляемые им итоговые материалы.

Существовавший ранее принцип обеспечения полной занятости населения приводил к нерациональному росту числа рабочих мест, особенно в промышленности, сосредоточенной главным образом в городах. Этим в определенной мере объясняется имевшаяся нехватка работников в торговле, городском транспорте и коммунальном хозяйстве, учреждениях здравоохранения и культуры.

Устранению этих недостатков способствовала разработка балансов трудовых ресурсов в Луганской области по каждому из 14 городов областного подчинения и 18 районов в их административных границах. Специально разработанная методика расчетов позволила определять динамику естественного (с распределением по полу и возрасту) и механического движения населения. Было установлено, что в районах численность населения в трудоспособном возрасте на 10,3 % превышает имеющиеся трудовые ресурсы. Такое положение связано со значительным оттоком трудовых ресурсов из районов в форме маятниковой миграции, что является одной из особенностей обслуживания производственных процессов в масштабе области. Из ежедневно уезжающих за пределы городов и районов 74 % приходилось на жителей районов. Количество выезжающих из районов людей составляло 11,7 % от имеющихся трудовых ресурсов, достигая 25,9 % в Антрацитовском, 28,5 % – в Станично-Луганском, 31,6 % в Краснодонском и 44,6 % в Попаснянском районах. Для перевозки людей использовалось свыше 2 тыс. автобусов или 40 % парка областного управления пассажирского автотранспорта. Около 20 тыс. чел. участвовали во встречных перевозках, примерно 11 тыс. человек выезжали за пределы области. Среди выезжавших из городов и районов 43,3 % приходилось на женщин.

Эти данные балансов трудовых ресурсов свидетельствовали о необходимости сокращения и упорядочивания перемещения работников, создания для этого соответствующих условий по уровню заработной платы, предоставляемым льготам, страховому, медицинскому, торговому обслуживанию.

Другой особенностью демографических балансов трудовых ресурсов являлось наличие временно не занятого населения ни в домашнем, ни в подсобном хозяйствах. По Луганской области численность такого населения составила 31,2 тыс. чел. в основном в городах Красный Луч, Стаханов, Брянка, районах Кременском и Станично-Луганском.

Проведенная работа позволяла установить относительный избыток или недостаток трудовых ресурсов по каждому городу и району, который рассчитывали по следующей формуле (1):

$$О = У + Т \times \frac{З - Н}{100} + В - П, \quad (1)$$

где О – относительный избыток (+) или относительный недостаток (–), тыс. чел.;

У – число ежедневно уезжающих из города (района) на работу, тыс. чел.;

Т – численность трудовых ресурсов в городе (районе), тыс. чел.;

З – удельный вес в трудовых ресурсах, занятых в домашнем и личном подсобном хозяйстве, тыс.чел.;

Н – нормативный удельный вес в трудовых ресурсах, занятых в домашнем и личном подсобном хозяйстве, тыс. чел.;

В – численность временно не занятых трудовых ресурсов, тыс. чел.;

П – число ежедневно приезжающих в город (район) на работу, тыс. чел.

При равенстве нулю или незначительному отклонению от него город (район) относился к трудообеспеченному.

В группу трудоресурсных субрегионов вошли 4 города и 8 районов, в группу трудонедостаточных – 7 городов и 10 районов, в группу трудообеспеченных – 3 города.

Такая классификация позволила сделать вывод о том, что в трудонедостаточных и трудообеспеченных городах и районах необходимо осуществить меры по техническому перевооружению производства, полному использованию производственных мощностей, сокращению применения ручного труда, существенному повышению производительности на базе современной техники и эффективной организации производства. Здесь не должны создаваться новые предприятия и производства, на комплектование которых требуется дополнительная численность работников. В трудоресурсных субрегионах первостепенное значение имеет или создание новых рабочих мест или формирование условий, способствующих замещению имеющихся здесь рабочих мест.

В качестве критерия успешности организации потенциала сельскохозяйственных работников целесообразно использовать уровень обеспечения ими собственной самодостаточности по производству основной продукции [13].

Согласно последним исследованиям, в Луганской области 4 района из 18 по этому критерию не обеспечивали нормативного производства продукции в расчете на душу населения [14, с. 297–301]. Это обстоятельство должно учитываться в стратегии развития области.

Важным показателем уровня пространственной организации населения региона следует считать уровень транспортных затрат, поскольку они пропорциональны расстояниям, на которых находятся последовательные переделы хозяйственной деятельности по получению новой продукции и услуг. Эти затраты заметно влияют на прибыль как результирующий итог функционирования регионального рынка. Общее представление об экономическом пространстве каждой области дает матрица расстояний между центрами субрегинов, показатели которой наряду с плотностью населения должны входить в комплексную оценку пространственной организации населения.

Выводы.

Многочисленные факты неравномерного развития стран и внутренних территорий служат основаниям для критического отношения к прибыли как главному синтетическому показателю рыночной системы хозяйствования. Этот показатель недостаточно восприимчив к проблемам населения, общечеловеческим представлениям о равенстве и справедливости.

В научной сфере наметилась тенденция поиска и обоснования пути преодоления угроз, связанных с исчерпанием ресурсов и неблагоприятным антропогенным воздействием на природу. Многие ученные и государственные деятели указывают на альтернативные направления развития общества, в основе которых должна лежать эффективность организации населения регионов.

Анализ опыта Луганской области как одного из ведущих индустриальных регионов страны свидетельствует о необходимости использовать в качестве главного элемента механизма жизнеобеспечивающих процессов населения балансы трудовых ресурсов регионов, что позволит обеспечить их рациональное взаимодействие.

Дальнейших исследований требует практика регулирования градостроительной деятельности и процесс принятия стратегических документов социально-экономического развития территорий. Актуальной задачей является совершенствование методов оценки уровня пространственной организации населения в регионе и осуществление мониторинга ее состояния.

Библиографические ссылки

1. Проект Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:/www.civil-rada.in.ua/?p=477
2. **Гранберг А. Г.** Основы региональной экономики : учеб. / А. Г. Гранберг. – [2-е изд.]. – М. : ГУВШЭ, 2001. – 496 с.
3. Население Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.index.minfin.com.ua/people
4. Стратегічні рамки та План заходів щодо реалізації Державної стратегії регіонального розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.EuropeAid/125234/C/SER/UA
5. Население Луганской области стремительно сокращается [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.news.lugansk.info/2013/lugansk/ 03001349.shtml
6. Официальный уровень безработицы в Украине в прошлом году составил 8,1 % [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.podrobnosti.ua/society/2013/03/29/ 896646.html
7. Уровень безработицы на Луганщине снизился [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.luganews.com
8. **Грудницкая С.** Отменено ли у нас крепостное право? / С. Грудницкая // Рабочая газета, 2013. – 20 авг.
9. Балансы трудовых ресурсов городов и сельских административных районов Ворошиловградской области (1985–1990 гг.), утверждены решением исполкома Ворошиловградского областного Совета народных депутатов № 218 от 25 мая 1987 г.
10. Механізм соціально орієнтованого управління економікою в регіоні : монографія / [Попов М. І., Рисухін Л. І., Погарцев О. В. та ін.]; Луганськ: Східнослов'янський нац. ун-т, 2001. – 128 с.
11. Межотраслевой баланс экономического района. Методика составления. – М. : Наука, 1967. – 234 с.
12. **Ткачук И.** Межотраслевой баланс области / И. Ткачук // Экономика Украина. – 1993. – № 10. – С. 20–26.
13. Методологічні аспекти досягнення соціально-економічного самодостатності регіону : монографія / [Єфремов О. С., Тихонов В. М., Попов М. І. та ін.]. – Луганськ : Східнослов'янський нац. ун-т, 2002. – 156 с.
14. **Тісунова В. М.** Ринкові перетворення в економіці регіону : монографія / В. М. Тісунова; [наук. ред. В. М. Василенко]. – Луганськ : РВВ Луганського держ. ун-ту внутрішніх справ, 2011. – 472 с.

Надійшла до редколегії 21.12.2013

УДК 330.3

Е. О. Шатненко
Одесский национальный экономический университет, Украина

СТАНОВЛЕНИЕ ПРОМЫШЛЕННОГО КАПИТАЛА В ПОСТСОВЕТСКОЙ ЭКОНОМИКЕ

Рассмотрено влияние процессов, происходящих в ходе реформирования экономики, на становление промышленного капитала.
Ключевые слова: промышленный капитал, трансформационные процессы, инновационный базис, структурная перестройка.

Розглянуто вплив процесів, які відбувалися в ході реформування економіки, на становлення промислового капіталу.
Ключові слова: промисловий капітал, трансформаційні процеси, інноваційний базис, структурна перебудова.

The article investigates the processes, having occurred in the course of reforming the economy, which influenced the formation of industrial capital.
Keywords: industrial capital, transformation processes, innovative basis, structural transformation.

Постсоветский период знаменует собой развитие капиталистических отношений, которые ранее сдерживались специфическими надстроечными отношениями. В свою очередь, становление и развитие капитализма означает становление и развитие промышленного капитала, так как именно промышленный капитал является ядром капиталистического способа производства.

В настоящее время процессы глобализации усиливаются. Для успешного использования интеграционных связей и адаптации к условиям глобального рынка необходимо в полной мере реализовать собственные ресурсы национальной экономики. В связи с этим важно уделить первоочередное внимание характеристике состояния отечественного промышленного капитала.

Анализ основных исследований показал, что большинство ученых уделяют внимание не становлению промышленного капитала, а вопросам его функционирования в современных условиях глобализационных вызовов (Р. Войтович, В. Геец, А. Герасименко, О. Павловская и др.). Также хорошо исследованы процессы модернизации промышленного капитала, инновационного развития (В. Герасимчук, В. Семиноженко, Н. Чухрай и др.).

Цель нашей статьи – выявить причины сокращения промышленного капитала и обосновать необходимость активных мер для его развития.

Впервые промышленный капитал исследовал К. Маркс в своем труде «Капитал». Он определял его как капитал, авансированный для производства прибавочной стоимости и функционирующий в сфере материального производства [1, с. 60]. В процессе своего кругооборота капитал пребывает на трех стадиях и в соответствующих им формах: на первой совершается покупка необходимых факторов производства (денежный капитал), на второй происходит само производство товаров (производительный капитал), а третья стадия представляет собой реализацию товаров (товарный капитал). Стоит отметить, что в реальной жизни капитал одновременно пребывает на всех трех стадиях и во всех формах одновременно. Для его нормального функционирования должно соблюдаться условие непрерывности: если он останавливается на какой-либо стадии – нарушается движение всего капитала. Все указанные особенности и условия функционирования

© Шатненко Е. О., 2014

промышленного капитала могут быть обеспечены в условиях капиталистического производства, возможность развития которого предоставилась нашей стране с начала постсоветского периода.

Становление промышленного капитала происходило в условиях проведения реформ, которые были направлены на либерализацию экономики. Их первостепенной задачей стало создание института частной собственности. Таким образом, государство снимало с себя обязанности ключевого звена экономики. Исходя из этого, менялся механизм управления экономикой: вместо директивных стали действовать рыночные методы. Особенностью последних оказалась неадекватность их действия.

Известно, что первоначальное накопление капитала является отделением работника от средств производства. Важно отметить, что в советской экономике непосредственный производитель тоже не был собственником условий труда, так как они считались общественными, но при этом нет оснований говорить о существовании капитала как такового, потому что не было представлено главное условие капиталистического производства – свободный наемный рабочий. Поэтому первоначальным накоплением капитала в постсоветский период считается процесс приватизации государственного имущества, то есть происходило формирование двух необходимых классов: с одной стороны возникли люди, в руках которых сконцентрированы средства производства и средства для жизни (капиталисты), а с другой стороны – юридически свободные лица, лишенные средств существования, поэтому вынужденные продавать свою рабочую силу (наемные рабочие). Таким образом, советский индустриальный базис изменил форму своей организации, тем самым получив собственников-капиталистов, которые способны вступать в конкурентные отношения, характерные для капиталистического способа производства.

Решение о проведении приватизации было принято без учета уровня реальной готовности к ней народного хозяйства и населения, полного отсутствия необходимой инфраструктуры, без обсуждения экономической эффективности и целесообразности. Приватизация перешла из сферы формирования новых экономических отношений как напряженной и поэтапной работы непосредственно в сферу одномоментной политики [2, с. 48]. Для приватизации были характерны массовые правовые нарушения, различные коррупционные схемы. В результате государственная собственность оказалась сконцентрированной в руках ограниченного круга лиц (олигархов), у которых не было экономических стимулов даже для простого воспроизводства капитала, не говоря уже о расширенном. По этой причине начался наблюдаться отток капитала из страны. При этом предметы труда вывозились за пределы страны, чтобы в лучшем случае вернуться предметами потребления, а в худшем – осесть в виде иностранной валюты на счетах в зарубежных банках. Монопольное положение собственников позволяло им оправдывать рост индивидуальных затрат своих предприятий тем, что они являются общественнонеобходимыми. Это привело к перекладыванию хозяйственных затруднений через повышение цен на других потребителей, раскручиванию тем самым инфляции издержек. Сложилась ситуация, при которой процесс обмена осуществляется путем нарушения законов, свойственных рынку, то есть происходит неэквивалентный обмен.

Неэффективность хозяйствования также объясняется тем, что унаследованный от советской системы промышленный капитал достался стране с непригодной для рыночной экономики структурой. Отрасли образовывались не как звенья

системы общественного разделения труда и не как предприятия рыночного типа, а как замкнутые структуры, ориентирующиеся на производство экономического центра. Кооперационные связи были крайне неразвиты, то есть система изначально была построена для функционирования на основе административных императивов [3, с. 48]. Поэтому нет ничего удивительного в том, что промышленный капитал, оказавшись в условиях рыночной экономики, оказался неспособным адекватно реагировать на рыночные формы хозяйствования.

Ключевым звеном капитала является наличие рабочей силы как товара. Специфика этого товара заключается в способности создавать стоимость, которая превышает его собственную стоимость, то есть рабочая сила воспроизводит свою собственную стоимость и создает прибавочную стоимость. Здесь очень важно уделить внимание тому, что в условиях капиталистического способа производства рабочая сила становится товаром. Носитель рабочей силы является ее собственником, обладает правом свободно ей распоряжаться. Поскольку у него нет средств существования, он вынужден продавать свою рабочую силу. При советской экономике, несмотря на то, что рабочие не были собственниками средств производства, рабочая сила не являлась товаром. Существовала так называемая всеобщая обязанность трудиться. Государство централизованно планировало число рабочих мест, осуществляло распределение трудовых ресурсов. Таким образом, в условиях административно-командной экономики исключается возможность существования рынка труда. Рынок труда – это система социально-экономических и юридических отношений между покупателями рабочей силы (нанимателями) и продавцами рабочей силы (нанимаемыми).

В процессе формирования национального рынка труда выделяют два этапа. Первый этап (1991–1994) характеризовался трудодефицитной конъюнктурой, которая сформировалась в советское время, и наличием свободных рабочих мест, количество которых в 1,5–2 раза превышало количество зарегистрированных безработных. В этот период крайне низким был уровень официальной безработицы (0,1–0,3 %) и коэффициент нагрузки на одно свободное рабочее место (0,42–0,60). Такая ситуация в условиях снижения в 1991–1994 годах реального ВВП на 40 % была возможна лишь при финансовой поддержке правительством убыточных предприятий. Политика искусственного сдерживания безработицы с помощью административных рычагов привела к росту дефицита государственного бюджета (в 1994 г. – 9,3 % ВВП), для покрытия которого правительство, как обычно, обратилось к самому простому методу – эмиссии денег. Такие меры сгенерировали высокую инфляцию и, как следствие, – значительный рост цен на протяжении 1992 –1993 годов. Второй этап формирования национального рынка рабочей силы (1995–2001) связан с проведением жесткой монетарной и фискальной политики, которые были направлены на преодоление инфляции и сбалансирование финансовой системы. Путем сокращения за время этого периода бюджетных расходов на финансирование экономики с 21,4 до 6,5 % ВВП правительству удалось уменьшить дефицит государственного бюджета к 1,5 % ВВП. В результате среднемесячные темпы инфляции снизились с 14,4 % в 1994 г. до 1,5 % в 1999 г. Тем не менее, такие действия не сопровождались структурными реформами и привели к дисбалансу на рынке труда: количество безработных начало превышать количество вакансий, вследствие чего уровень нагрузки на одно свободное рабочее место возрос с 1,5 человека в 1995 г. до 30 и более человек в начале 1999 г. За это время все же была создана необходимая инфраструктура рынка труда. На сегодня рынок труда все еще продолжает формироваться как основной элемент экономической системы [4, с. 5].

Не умаляя отрицательного влияния новых собственников на промышленный капитал, все же необходимо признать, что наибольшее влияние на него оказали новые условия, в которых он начал функционировать. Эти условия возникли в результате либерализации цен и ликвидации государственной монополии на внешнюю торговлю. Такие хозяйственные и институциональные трансформации привели к тому, что начал действовать жесткий механизм конкуренции, в условиях которой товарный капитал испытывал подчас непреодолимые трудности для своей реализации.

Либерализация цен и инфляция издержек повысили цены на отечественную продукцию до мирового уровня. В итоге финансовые потоки оторвались от натурально-вещественных, нарушая воспроизводственный цикл. Это сразу же обесценило фонды предприятий. Получаемые ими доходы изымались в бюджет, лишая тем самым их источника амортизационных отчислений. Началось «проедание» основного капитала даже в отраслях, производящих конкурентоспособную продукцию на мировом рынке. Выбытие основных фондов превысило их ввод. В условиях огромного бюджетного дефицита формирование доходной части бюджета стало осуществляться за счет растраты основного и оборотного капитала предприятий. И обесценивание привело к платежному кризису и полной или частичной остановке предприятий [5, с. 109]. В результате вышеназванных процессов сократились внутренние возможности накопления, что, как известно, неизбежно приводит к износу и старению капитала. Вместе с тем инвестиционный процесс прекратился еще в конце 1980-х. Надо понимать, что, имея такой уровень капиталовооруженности, нельзя рассчитывать на принципиальный рост производительности труда, а значит, и на принципиальный рост добавленной стоимости. Если не поставить во главу угла экономической политики быстрое накопление основного (не денежного) капитала, то страна не только не будет богатеть, она будет стремительно деградировать [6, с. 6].

Подводя итог, можно отметить, что в результате трансформационных процессов произошло резкое сокращение промышленного капитала. В данных условиях остались рентабельными лишь те предприятия, которые оказались ближе к источникам сырья и дальше от конечного потребителя. В итоге, изначально деформированная структура промышленного капитала, которая сложилась в советской экономике, стала еще более искаженной. Сравнение с отраслевой структурой мировой промышленности – не в пользу Украины. Более чем 2/3 общего объема отечественной промышленной продукции – это сырье, материалы и энергетические ресурсы, более 70 % которых идут на экспорт. По большому счету, украинская промышленность продолжает терять воспроизводственную функцию как индустриальный процудент не только инновационного, но и вообще экономического развития, превращаясь в сырьевой придаток развитых стран и емкий рынок для импорта высокотехнологической продукции [7, с. 5]. Известно, что при существующей сырьевой направленности производства теряется большая часть потенциала будущего роста. Также с точки зрения экономической составляющей национальной безопасности результаты рыночной адаптации отечественного промышленного капитала к новым условиям хозяйствования никак нельзя признать удовлетворительными. Он оказался уязвимым к экономическим шокам, неспособным сохранять траекторию устойчивого функционирования в быстро меняющейся внешней среде [8, с. 150].

В современных условиях неоспоримым фактом является все возрастающее значение научно-технического прогресса для экономики. Стала повишаться его

роль в малых циклах экономической конъюнктуры как материальной основы выхода из кризиса путем обновления основного капитала (К. Маркс), длинных циклах экономической конъюнктуры (Н. Кондратьев), стали видеть их технико-экономическое содержание (становление и развитие технологических укладов), стадиальные циклы, связанные с переходом человечества на новую стадию цивилизационного прогресса, становлением нового высшего технологического способа производства. Поскольку наша экономика находится на индустриальном этапе развития и представлена в основном третьим и четвертым технологическими укладами, то для ее обновления нужны высокие индустриальные технологии [9, с. 6]. В настоящее время даже в развитых странах наблюдается кризис развития промышленного капитала. Он связан с кризисом поиска инновационной волны. Новые инвестиции капитала больше не дают адекватной отдачи. Это является свидетельством того, что исчерпан инновационный базис. Обновление промышленного капитала на качественно новой технико-технологической основе является общемировой необходимостью. Вместе с тем, особенность национального кризиса промышленного капитала состоит в том, что средний возраст основного капитала в Украине приблизительно составляет 55 лет, в то время как в развитых странах – 7–8 лет. Для обновления основного капитала необходимо обеспечить высокую норму накопления. Это позволит сформировать средства для инвестирования модернизации промышленного капитала. Но также важно создать механизм, позволяющий легко превращать сбережения в инвестиции, не позволяя им следовать привычным путем за границу. Сложившаяся олигопольная, а в некоторых сферах монопольная структура собственности не предполагает большой заинтересованности в обновлении основного капитала. Она больше заинтересована в кратковременной прибыли. Поэтому существующая мотивация собственников не представляется перспективной для реализации объективно необходимого курса новой индустриализации. Главной характеристикой промышленного капитала, адекватного современным условиям, является способность создавать и ассимилировать инновации.

Многие противоречия постсоветского периода объясняются тем, что ради разрушения прежней системы и обеспечения невозможности возвращения к прошлому был взят курс на сведение к минимуму участия государства в экономической жизни, и не принимались меры по предотвращению обострения социальных и экономических противоречий, которые нужно и, в принципе, можно было минимизировать. Однако это не было сделано потому, что не существовало строго научной концепции реформ и четко очерченной стратегии на будущее. Как точно отмечал В. Геец, внимание сосредотачивалось на формах и методах общественных преобразований, а их цель упускалась из виду, поэтому в дальнейшем необходимо согласовывать основные направления преобразований. Пока же баланс между ними нарушен, и это ведет к тому, что в Украине постоянно генерируется нестабильность. Ожидалось, что довольно быстро будут задействованы факторы экономического роста долгосрочного характера. Вместе с тем, воспроизведена экономическая модель, хотя и включающая во многом новый экономический механизм, но до сих пор использующая ресурсы, унаследованные от прошлого, а не создающая собственные новые ресурсы развития. Ранее распространенный тезис «чем меньше власти и государства, тем лучше и для общества в целом, и для каждой личности в частности» и попытка его реализации на практике в годы трансформационных процессов показали, что такая идеология не является продуктивной [10, с. 25–26].

Выводы.

Одной из первоочередных задач представляется осознание всей опасности функционирования промышленного капитала в сложившихся в постсоветский период условиях, которые основаны лишь на рыночных методах регулирования. Проведенная либерализация экономики привела к разрушению большей части промышленного капитала, функционирующего в обрабатывающей промышленности, оставив его часть в сырьевых отраслях, которые производят низкокачественную продукцию, да и объективно имеют мало возможностей для успешной конкурентной борьбы на мировом рынке. Поэтому необходимо разработать программу структурной перестройки, которая будет реализовываться при активном участии государства. Несомненно, для улучшения состояния всех элементов структуры производства государство не сможет привлечь достаточно средств, таким образом важно определить те сферы производства, развитие которых даст наиболее положительный эффект для экономики. Ключевым моментом должно стать формирование материально-технической базы избранных в программе сфер производства на основе передовых технологий. Такой метод развития промышленного капитала представляется наиболее прогрессивным, способным поднять национальную экономику на качественно новый уровень.

Библиографические ссылки

1. **Маркс К.** Капитал. Критика политической экономии. Т. 2. / К. Маркс. – М. : Политиздат, 1978. – 648 с.
2. **Ковтуненко В. О.** Вплив роздержавлення на становлення середнього класу в умовах трансформаційної економіки / В. О. Ковтуненко // Вісник Черкаського університету. – 2012. – № 4. – С. 47–54.
3. **Зверяков М. И.** Переход к рынку: проблемы теории / М. И. Зверяков. – О. : Логос, 1992. – 156 с.
4. **Федоренко В. Г.** Ринок праці в Україні: аналіз стану та перспективи розвитку / В. Г. Федоренко, М. П. Денисенко // Ринок праці та зайнятість населення. – 2012. – № 1. – С. 5–8.
5. **Зверяков М. И.** Становление рыночной экономики : монография / М. И. Зверяков. – О. : Пальмира, 2008. – 304 с.
6. **Гурова Т.** Мы ничего не производим / Т. Гурова, А. Ивантер // Эксперт. – 2013. – № 30–31. – С. 5–11.
7. **Якубовський М. М.** Внутрішній ринок як дзеркало проблем української промисловості / М. М. Якубовський // Економіка України. – 2012. – № 8. – С. 4–15.
8. **Вишневский В. П.** Теоретические аспекты промышленной политики / В. П. Вишневский // Научные труды Донецкого нац. тех. ун-та. – 2011. – № 39-1. – С. 149–154.
9. **Чухно А. А.** Модернізація економіки та економічна теорія / А. А. Чухно // Економіка України. – 2012. – № 9. – С. 4–12.
10. **Геец В.** Трансформационные преобразования в Украине: переосмысливая пройденное и думая о будущем / В. Геец // Общество и экономика. – 2006. – № 3. – С. 23–53.

Надійшла до редколегії 09.02.2014

ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 330.4: 519.233.5

З. В. Валіулліна
Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне, Україна

МОДЕЛЮВАННЯ ТЕХНОЛОГІЧНОГО ОНОВЛЕННЯ ПІДПРИЄМСТВ ПАСАЖИРСЬКОГО АВТОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ ЗА ДОПОМОГОЮ КОРЕЛЯЦІЙНО-РЕГРЕСІЙНОГО АНАЛІЗУ

Наведено результати кореляційно-регресійного аналізу анкетних даних для побудови економіко-математичної моделі. Визначено вплив чинників на якість послуг та інноваційну діяльність підприємств пасажирського автомобільного транспорту, встановлені взаємозв'язки між обраними факторними величинами, що впливають на обґрунтування вибору інноваційних напрямів забезпечення технологічного оновлення. Встановлено вплив кожного з досліджуваних чинників на результативну ознаку.
Ключові слова: кореляція, регресія, багатофакторна модель, інновації, якість послуг, пасажирські перевезення.

Приведены результаты корреляционно-регрессионного анализа анкетных данных для построения экономико-математической модели. Определено влияние факторов на качество услуг и инновационную деятельность предприятий пассажирского автомобильного транспорта, установлены взаимосвязи между выбранными факторными величинами, влияющие на обоснование выбора инновационных направлений улучшения технологического обновления. Установлено влияние каждого из исследуемых факторов на результативные признаки.
Ключевые слова: корреляция, регрессия, многофакторная модель, инновация, качество услуг, пассажирские перевозки.

The article provides the results of correlation and regression analysis of personal data for the generation of economic and mathematical model. The influence of factors on the quality of services and the innovative activities of passenger road transport enterprises is defined; established are the interrelations between selected factor values affecting the substantiation of choice of innovative directions for provisioning of technological upgrade processes. An impact of each of the researched factors on the resulting value is defined.
Keywords: correlation, regression, multifactor models, innovations, quality of services, passenger transportation.

У сучасних умовах на ефективне функціонування підприємств пасажирського автомобільного транспорту впливають інновації, які сприяють забезпеченню технологічного оновлення. Інноваційна діяльність підприємств піддається впливу як зовнішніх так і внутрішніх чинників. Оцінити результати їхнього впливу неможливо без використання економіко-математичних моделей. Оскільки на діяльність підприємства впливає велика кількість чинників, доцільно застосувати метод множинного кореляційно-регресійного аналізу, який дозволить кількісно оцінити встановлені взаємозв'язки між обраними факторними величинами, що впливають на обґрунтування вибору інноваційних напрямів забезпечення технологічного оновлення.

© Валіулліна З. В., 2014

Зауважимо, що моделювання якості перевезення пасажирів та інноваційної діяльності підприємств пасажирського автомобільного транспорту враховує велику кількість чинників, які потребують кореляційно-регресійного аналізу як одного з основних економіко-математичних методів для виявлення найбільш значущих чинників впливу на технологічне оновлення підприємств.

Дослідження, пов'язані з розробкою економіко-математичних моделей, що ґрунтуються на методах статистичного аналізу, відображені в працях вітчизняних та зарубіжних учених-економістів: А. Гончарук [1], Я. М. Грущинського [2], О. Т. Іващук [3], Р. І. Лопатюк [4; 5], О. Ю. Тимейчука [6], О. В. Бережної, В. І. Бережного [7], Г. О. Роганової [9], І. Л. Сазонця [10] та ін. Але у визначенні чинників впливу та моделі забезпечення технологічного оновлення підприємств пасажирського автомобільного транспорту немає одностайності, тому питання розробки інноваційних напрямів забезпечення технологічного оновлення та моделювання чинників впливу на цей процес залишаються недостатньо вивченими.

Метою та завданням нашого дослідження є розгляд, аналіз та узагальнення чинників, що найбільше впливають на забезпечення технологічного оновлення, визначення основних чинників впливу на якість пасажирських перевезень та інноваційну діяльність підприємства, та побудові економіко-математичної моделі для визначення інноваційних напрямів забезпечення технологічного оновлення.

Ефективне управління сучасним підприємством неможливе без використання методів економіко-математичного моделювання, економічного та статистичного аналізу. На діяльність будь-якого підприємства впливають різні чинники. Оцінити результати їхнього впливу можливо методами статистики, основу яких складає побудова й аналіз відповідної математичної моделі. Для багатофакторних моделей чи явищ доцільно використовувати методи множинного кореляційно-регресійного аналізу, які дають змогу вивчити та кількісно оцінити внутрішні і зовнішні наслідкові зв'язки між факторами, що утворюють цю модель та встановити закономірності функціонування і тенденції розвитку досліджуваної результативної ознаки [4, с. 3].

Нашому дослідженню передувало проведення анкетування з питань доцільності запровадження технологічного оновлення на підприємствах пасажирського автомобільного транспорту. Кореляційно-регресійний метод економічного аналізу дозволить виявити інноваційні напрями технологічного оновлення підприємств та визначити основні чинники, що впливають на процес забезпечення технологічного оновлення.

Кореляційний та регресійний метод аналізу вирішує три основні завдання:

– визначення за допомогою рівнянь регресії аналітичної форми зв'язку між варіацією ознак X і Y;

– знаходження і статистичне оцінювання рівняння зв'язку між результативною і факторною ознаками на підставі регресивного аналізу;

– інтерпретація отриманого рівняння і його використання [4, с. 3].

Встановлено, що моделювання складових технологічного імперативу дозволить більш чітко виявити резерви інноваційних напрямів забезпечення технологічного оновлення, транспортного процесу, прибуткової діяльності за рахунок дотримання двох інституційних ознак: економічності (зменшення собівартості перевезення пасажирів) та ритмічності (збільшення продуктивності використання рухомого складу).

Для розробки регресійної моделі застосуємо стандартний алгоритм її побудови. Результати проведеного анкетування запишемо у вигляді матриці X, розміром $m \times n$, а результативну ознаку у вигляді вектора-стовпця Y:

$$Y = \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \\ \vdots \\ y_h \end{pmatrix}; \; X = \begin{pmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1m} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2m} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ x_{n1} & x_{n2} & \cdots & x_{nm} \end{pmatrix}. \quad (1)$$

Зазначимо, що комплексну взаємодію всіх досліджуваних чинників ($X_1, X_2, \ldots, X_n$) з результативним показником (Y) можна описати за допомогою математичної моделі у вигляді рівняння лінійної множинної регресії:

$$Y = a_0 + a_1 X_1 + a_2 X_2 + \ldots + a_n X_n, \quad (2)$$

де Y – залежна змінна;

$X_1, X_2, \ldots, X_n$ – незалежні змінні;

$a_0, a_1, \ldots, a_n$ – параметри моделі [1, с. 465].

Використовуючи стандартний пакет прикладної програми MS Excel (компонент «Пакет аналізу»), визначмо вплив досліджуваних факторів на якість пасажирських перевезень (Y_1) та інноваційну діяльність у сфері пасажирських перевезень (Y_2).

За допомогою кореляційних матриць та кореляційних зв'язків здійснюють відсів факторів, які найменше впливають на Y. Доцільно виділити тісноту зв'язку між множинами X та Y за допомогою коефіцієнта кореляції r, кількісне значення яких варто обмежити відповідними інтервалами оцінки (табл. 1).

Таблиця 1

Шкала інтервалу оцінки коефіцієнта кореляції

Тіснота зв'язку	Інтервал оцінки
Зв'язок відсутній	$r=0$
Зв'язок слабкий	$0 \le \lvert r \rvert < 1/3$
Зв'язок середній	$1/3 \le \lvert r \rvert < 2/3$
Зв'язок сильний	$2/3 \le \lvert r \rvert < 1$
Зв'язок повний	$\lvert r \rvert = 1$

Джерело: [6, с. 14].

У ході кореляційного аналізу розглянуто 71 чинник впливу на показник якості перевезень пасажирів та показник інноваційної діяльності у сфері пасажирських перевезень. Проте у результаті проведеного кореляційно-регресійного аналізу було виявлено сім чинників, які найбільше впливають на якість пасажирських перевезень, зокрема: невідповідність автобуса сучасним техніко-експлуатаційним вимогам ($r_{X_{40}Y} = 0{,}43$); невідповідність автобуса пасажиромісткості ($r_{X_{41}Y} = 0{,}42$); необхідність удосконалення механізмів фінансування та залучення інвестицій у розвиток пасажирських автомобільних перевезень ($r_{X_{51}Y} = 0{,}37$); комфорт пересування ($r_{X_{57}Y} = 0{,}34$); рівень розвитку техніко-технологічної бази ($r_{X_{61}Y} = 0{,}51$); упровадження інвестиційного податкового кредиту ($r_{X_{69}Y} = 0{,}40$); розв'язання

проблем забезпечення технологічного оновлення підприємств транспорту з позабюджетних джерел ($r_{X_{70}Y} = 0{,}34$).

Побудуємо математичну модель за відібраними 7 найважливішими чинниками впливу на якість пасажирських автомобільних перевезень у вигляді рівняння лінійної множинної регресії:

$$Y_1 = -6{,}26 - 0{,}009 \cdot X_{40} + 0{,}180 \cdot X_{41} + 0{,}107 \cdot X_{51} +$$
$$+ 0{,}177 \cdot X_{57} + 0{,}419 \cdot X_{61} + 0{,}072 \cdot X_{69} + 0{,}066 \cdot X_{70}.$$

Згенеровані результати регресійної статистики, що найбільш повно характеризують отриману кореляційно-регресійну модель, побудовану для визначення найважливіших чинників впливу на якість пасажирських автомобільних перевезень, представлено в табл. 2.

Таблиця 2

Результати моделювання якості пасажирських автомобільних перевезень

Показники	**Коефіцієнти регресії**	**Стандартна помилка**	**t-статистика**	**P-значення**
Y-перетин	-6,2641	0,4007	-15,6348	0,0000
Чинник X_{40}	-0,0085	0,0834	-0,1021	0,9189
Чинник X_{41}	0,1798	0,0639	2,8133	0,0060
Чинник X_{51}	0,1069	0,0748	1,4290	0,1564
Чинник X_{57}	0,1766	0,0898	1,9663	0,0523
Чинник X_{61}	0,4190	0,0992	4,2237	0,0001
Чинник X_{69}	0,0718	0,0683	1,0519	0,2956
Чинник X_{70}	0,0663	0,0744	0,8915	0,3750
Множинний *R*		0,688281468		
R-квадрат		0,473731379		
Нормований *R*-квадрат		0,433689202		
Стандартна похибка		0,538853404		
Спостереження		100		

Зазначимо, що коефіцієнт множинної кореляції *R* для нашого випадку становить 0,69, що свідчить про сильний зв'язок між чинниками впливу та якістю перевезень. Значення коефіцієнта множинної детермінації *R*-квадрат дорівнює 0,474, що вказує на частку врахованих чинників в економетричній моделі – 47,4 %. Таким чином, отримана модель указує на правильність вибору чинників впливу.

Ефективність інновацій визначають в основному двома факторами: фінансуванням і рівнем вирішуваних задач [10, с. 355]. Проте результати, отримані за методикою багатофакторного кореляційно-регресійного аналізу для інноваційної діяльності у сфері пасажирських перевезень, дозволили виявити найбільш впливові чинники: оновлення автомобільними перевізниками рухомого складу ($r_{X_7Y} = 0{,}41$); удосконалення механізмів фінансування та залучення інвестицій в розвиток пасажирських автомобільних перевезень ($r_{X_{51}Y} = 0{,}43$); узгодження нормативно-правової бази ($r_{X_{63}Y} = 0{,}42$); регулярна актуалізація нормативної бази ($r_{X_{64}Y} = 0{,}48$); удосконалення амортизаційної політики ($r_{X_{67}Y} = 0{,}61$); узгодження диференційованої податкової та кредитної політики ($r_{X_{68}Y} = 0{,}54$); приведення тарифу на перевезення пасажирів до економічно обґрунтованих витрат на надання послуг ($r_{X_{71}Y} = 0{,}43$).

Здійснімо перевірку коефіцієнтів регресії та рівняння регресії на статистичну значущість. У праці [7, с. 154] зазначено, що перевірку коефіцієнтів регресії та рівняння регресії можна здійснювати двома способами: за критерієм Стьюдента та за критерієм Фішера. Перевірку за критерієм Фішера здійснюють за формулою:

$$F_n = \left(\frac{a_n}{S_{a_k}} \right)^2 = t^2, \quad (3)$$

де t^2 – багатомірний аналог критерію Стьюдента.

При цьому має виконуватися умова $F_n > F_{\text{КРИТ}}$. Перевірку значущості рівняння множинної регресії для нашого випадку оцінено за критерієм Фішера 11,8 > 1,16, що підтверджує адекватність створеної моделі.

Побудуємо модель залежності між відібраними сімома найважливішими чинниками впливу на інноваційну діяльність у сфері пасажирських перевезень у вигляді рівняння лінійної множинної регресії:

$$Y_2 = -0{,}917 + 0{,}17 \cdot X_7 + 0{,}245 \cdot X_{51} + 0{,}146 \cdot X_{63} +$$
$$+ 0{,}02 \cdot X_{64} + 0{,}535 \cdot X_{67} + 0{,}032 \cdot X_{68} + 0{,}136 \cdot X_{71}.$$

Для кореляційно-регресійної моделі Y_2 було визначено коефіцієнт множинної регресії, коефіцієнт детермінації, стандартну помилку, *t*-критерій та *P*-значення. Регресійну статистику та загальну характеристику отриманої моделі представимо в табл. 3.

Таблиця 3

Результати моделювання інноваційної діяльності підприємств пасажирського автомобільного транспорту

Показники	Коефіцієнти регресії	Стандартна помилка	*t*-статистика	*P*-значення
Y-перетин	-0,9170	0,4091	-2,2418	0,0274
Чинник X_7	0,1719	0,0734	2,3433	0,0213
Чинник X_{51}	0,2448	0,0720	3,3999	0,0010
Чинник X_{63}	0,1457	0,1142	1,2763	0,2051
Чинник X_{64}	0,0257	0,1296	0,1981	0,8434
Чинник X_{67}	0,5347	0,1077	4,9629	0,0000
Чинник X_{68}	0,0316	0,0927	0,3409	0,7340
Чинник X_{71}	0,1359	0,0708	1,9205	0,0579
Множинний *R*		0,776450332		
R-квадрат		0,602875119		
Нормований *R*-квадрат		0,572659095		
Стандартна похибка		0,576520823		
Спостереження		100		

Коефіцієнт множинної кореляції *R* для інноваційної діяльності на підприємствах пасажирського автомобільного транспорту становить 0,77, що свідчить про сильний зв'язок між чинниками впливу та результативною ознакою побудованої моделі. Значення коефіцієнта множинної детермінації *R*-квадрат дорівнює 0,602. Отриманий результат *R*-квадрат вказує, що 60,2 % інноваційної діяльності підприємств пасажирського автомобільного транспорту обумовлено відібраними вищезазначеними факторами, а 39,8 % відображають інші відібрані фактори моделі.

Здійснімо перевірку статистичної значущості рівняння множинної регресії, яке визначає основні чинники впливу на інноваційну діяльність підприємства, за

критерієм Фішера 19,9 > 4,9. Зазначимо, що перевірка показала відсутність тісного кореляційного зв'язку між усіма парами факторних ознак. Отже, отримані в нашому дослідженні моделі є адекватними і можуть застосовуватися як основа.

Висновки.

Таким чином, проведений кореляційний аналіз впливу 71 чинника на якість пасажирських перевезень (Y_1) та інноваційну діяльність у сфері пасажирських перевезень (Y_2) для підприємств пасажирського автомобільного транспорту дав змогу виявити найбільш впливові на процес забезпечення технологічного оновлення підприємств пасажирського автомобільного транспорту. За результатами кореляційного аналізу було побудовано лінійні кореляційно-регресійні моделі, які найбільш точно та якісно відображають процес забезпечення технологічного оновлення підприємств пасажирського автомобільного транспорту на основі інноваційного розвитку. Практична значущість побудованих кореляційно-регресійних моделей полягає в можливості обґрунтування вибору інноваційних напрямів технологічного оновлення підприємств пасажирського автомобільного транспорту.

Бібліографічні посилання

1. **Гончарук А.** Науково-практичні аспекти прийняття варіативних інвестиційних рішень / А. Гончарук // Економіка України. – 2011. – № 6. – С. 78–85.
2. **Грущинський Я. М.** Фінансово-правові механізми інвестування в сільське господарство / Я. М. Грущинський // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 255–258.
3. Економіко-математичне моделювання : навч. посіб. / [за ред. О. Т. Іващука]. – Тернопіль : Тернопільський нац. економ. ун-т «Економічна думка», 2008. – 704 с.
4. **Лопатюк Р. І.** Прогнозування рівня інвестиційної діяльності підприємств аграрної сфери [Електронний ресурс] / Р. І. Лопатюк // Ефективна економіка. – 2013. – № 4. – Режим доступу : http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1967
5. **Лопатюк Р. І.** Економічні механізми інвестування підприємств аграрної сфери : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 / Р. І. Лопатюк. – Херсон, 2013. – 20 с.
6. **Тимейчук О. Ю.** Математичні методи і моделі в розрахунках на ЕОМ : інтерактивний комплекс навч.-метод. забезпечення / О. Ю. Тимейчук. – Рівне : Національний ун-т водного господарства та природокористування, 2009. – 58 с.
7. **Бережная Е. В.** Математические методы моделирования экономических систем : учеб. пособ. / [Е. В. Бережная, В. И. Бережной]. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Финансы и статистика, 2006. – 432 с.
8. **Майданевич П. М.** Методологічні засади оцінювання інвестиційної привабливості підприємств / П. М. Майданевич // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 7. – С. 125–131.
9. **Роганова Г. О.** Моделювання оборотних коштів підприємств за допомогою методів статистичного аналізу / Г. О. Роганова // Торгівля і ринок України : тематичний зб. наук. праць Донецького нац. ун-ту економіки і торгівлі. – 2009. – Вип. 27. – С. 476–484.
10. **Сазонець І. Л.** Тенденції інноваційного розвитку підприємств, що функціонують на ринку космічних послуг / І. Л. Сазонець, І. А. Суходольский // Зб. наук. праць Національного ун-ту водного господарства та природокористування. Сер. «Економічні науки». – 2013. – № 2 (62). – С. 46–54.

Надійшла до редколегії 27.12.2013

УДК 519.86

В. В. Волкова, М. Р. Васютенко
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна

ВИЗНАЧЕННЯ ВИТРАТ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА НА ЗАСАДАХ МАТЕМАТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ

Досліджується процес визначення оптимального обсягу грошових коштів та його розподіл між окремими напрямами захисту інформації підприємства на підставі застосування економіко-математичних моделей.
Ключові слова: інформаційна безпека підприємства, інформаційні загрози, напрями захисту інформації, оптимальний обсяг витрат, математичне моделювання.

Исследуется процесс определения оптимального объема денежных средств и его распределение по основным направлениям защиты информации предприятия на основе применения экономико-математических моделей.
Ключевые слова: информационная безопасность предприятия, информационные угрозы, направления защиты информации, оптимальный объем затрат, математическое моделирование.

The article studies the process of determining the optimal volume of funds and their distribution between different areas of the enterprise information security through the use of mathematical economic models.
Keywords: enterprise information security, information threats, areas of information protection, the optimal amount of expenditures, mathematical modeling.

У сучасних умовах інформація набуває все більшої ваги для функціонування та розвитку суб'єктів ринкової економіки. Вона є одним із найважливіших ресурсів у розвитку й виступає у вигляді нових ідей і технологій, комерційних та інноваційних проектів, аналітичних розробок, виробничих планів та звітності, тому поряд із завданнями ефективної обробки й передачі інформації, забезпечення надійності захисту інформаційних ресурсів – однією з головних задач сучасного бізнесу є управління інформаційними ризиками [1].

Серйозна увага до питань захисту інформаційних систем спричинює проблеми оцінки рівня безпеки корпоративних інформаційних систем підприємств та організацій, визначення величини грошових коштів, які потрібно виділити на вирішення проблем інформаційної безпеки, розподілу грошових коштів між засобами, які забезпечують захист інформації, зниження інформаційних ризиків. Найчастіше зазначені проблеми розв'язують на інтуїтивному рівні, без обґрунтування фінансової доцільності рішень. Адже керівництво підприємств не завжди оцінює важливість цього питання та має інформацію про співвідношення витрат на забезпечення інформаційної безпеки та збитків від втрати інформації. Іноді на інформаційній безпеці економлять, хоч це найчастіше призводить до істотних фінансових і моральних втрат, які можуть бути причиною краху. Однією з проблем інформаційної безпеки підприємства є її кількісна оцінка, а також необхідність обґрунтування вартості створення корпоративної системи захисту інформації.

Про забезпечення інформаційної безпеки, проблему управління інформаційними ризиками йдеться в багатьох роботах зарубіжних та вітчизняних учених. Так, дослідження В. В. Домарева розкривають проблеми створення комплексних систем захисту інформації. У роботах [2; 3] він пропонує системний підхід до їхнього вирішення. У роботі [4] розглянуто поняття інформаційної безпеки бізнесу, моделі та практику розвитку служб інформаційної безпеки, технології аналізу інформаційного ризику, аудит інформаційної безпеки, проаналізовано захищеність інформаційних систем, основні поняття й методики, використовувані при аналізі інформаційних ризиків.

© Волкова В. В., Васютенко М. Р., 2014

Основи управління захистом інформації, моделі та розв'язок відповідних задач щодо створення системи захисту інформації на підприємстві розглядають у своїх роботах В. А. Герасименко [5], А. М. Івашко, П. Д. Зегжда [6]. Проблемі забезпечення інформаційної безпеки корпоративних інформаційних систем дедалі більше приділяють уваги [1]. Це пов'язано з тим, що витрати на попередження інформаційних загроз є набагато меншими, ніж витрати на усунення їхніх наслідків.

Позитивно оцінюючи результати зазначених досліджень, необхідно підкреслити, що в науковій літературі недостатньо розроблено визначення оптимального обсягу грошових коштів та його розподіл між окремими напрямами захисту інформації організації на підставі застосування математичних моделей та методів, а також їх практичної реалізації.

Метою роботи є визначення витрат на забезпечення інформаційної безпеки підприємства на підставі математичного моделювання.

Функціонування будь-якої організації, і підприємства зокрема, супроводжується обробкою та переміщенням великої кількості інформації між певними структурними підрозділами, кожен з яких розв'язує відповідні завдання. Інформаційна система підприємства складається з комплексу апаратних та програмних засобів, які дозволяють автоматизувати процеси його діяльності, тобто кожен з відділів має у своєму розпорядженні певну кількість засобів обчислювальної техніки, за допомогою яких наявну на підприємстві в електронному вигляді інформацію зберігають, передають та обробляють. Зв'язок між підрозділами забезпечується за допомогою корпоративної мережі. Інформацію в паперовій формі зберігають у відповідних відділах структури підприємства. Як правило, функціонування корпоративної мережі та вихід в Інтернет забезпечує багатоцільовий сервер.

Пропонуємо такі етапи процесу оцінки витрат, необхідних для створення системи захисту інформації на підприємстві та здійснення їхнього оптимального розподілу між окремими заходами:

1. Проведення інвентаризації та класифікації інформаційних об'єктів підприємства для об'єднання їх в інформаційні блоки з метою зниження трудомісткості подальших обчислень. До одного блоку зараховують інформаційні об'єкти, схожі за видом носія, структурою, технологією обробки, тематикою, видом даних.

2. Складання переліку інформаційних загроз, актуальних для підприємства. Існує три основні загрози для інформації: загроза цілісності, загроза конфіденційності, загроза доступності. Оскільки рівень інформаційної загрози безпосередньо залежить від заходів, направлених на її попередження, та обсягу виділених на ці заходи грошових коштів, то необхідно визначити перелік контрзаходів, що можуть бути застосовані для захисту інформації. Кожному заходу щодо захисту інформації ставиться у відповідність стаття фінансування.

3. Визначення виду функції залежності ймовірності реалізації інформаційної загрози від обсягу грошових коштів, виділених на заходи щодо її попередження.

4. Визначення величин втрат, якщо буде реалізовано кожну з інформаційних загроз, для відповідного інформаційного блоку. Значення втрат для інформаційного блоку в цілому дорівнює сумі втрат за кожним з елементів, інформаційних об'єктів цього блоку.

5. Визначення середньої частоти проривів системи захисту інформації за певний період, тобто кількість випадків, коли відповідна інформаційна загроза може бути реалізована.

6. Знаходження економічно обґрунтованої кількості грошових коштів, необхідних для забезпечення інформаційної безпеки підприємства.

7. Здійснення оптимального розподілу грошових коштів між окремими напрямами захисту інформації.

Розгляньмо зміст кожного з етапів процесу визначення витрат на забезпечення інформаційної безпеки виробничого підприємства.

Етап 1. Оскільки на підприємствах циркулює інформація у паперовій та електронній формах, створення системи інформаційної безпеки направлене на зниження ризику втрати конфіденційності, цілісності, доступності інформації саме в цих формах. З точки зору змісту можна виділити такі основні типи інформаційних об'єктів, що мають місце на підприємстві: база персональних даних співробітників та трудові книжки; накази по підприємству; відомості нарахування та виплати заробітної плати; касові звіти; первісна бухгалтерська документація; бухгалтерські звіти (податкові та фінансові); оборотні відомості рахунків бухгалтерського обліку; журнали-ордера рахунків бухгалтерського обліку; оборотні баланси; статутні документи підприємства; договори з постачальниками, покупцями, книги реєстрації договорів; інформаційна база контрагентів; журнал реєстрації вихідної і вхідної кореспонденції; фінансовий план розвитку підприємства; технологічні карти; технічні умови та ін.

Оскільки захист інформації відбувається на рівні приміщення (середовища), де вона обробляється, будемо розглядати розподіл інформації за типами приміщень (відділів підприємства). Інформація в електронному вигляді зберігається, передається та обробляється на засобах обчислювальної техніки, тому інформацію також будемо розглядати з урахуванням її розміщення на комп'ютерах підприємства, які, у свою чергу, групуються відповідно до фізичного розташування. Інформаційні об'єкти об'єднують у блоки на основі місця обробки інформації та розташування. Наприклад, можна сформувати такі інформаційні блоки: Блок 1. Приміщення, де розташований сервер підприємства. Блок 2. Кабінет директора. Комп'ютер директора підприємства. Блок 3. Відділ бухгалтерії. Комп'ютери робітників відділу бухгалтерії та ін.

Етап 2. До переліку основних типів інформаційних загроз, що є актуальними для підприємства, можна віднести: впровадження шкідливого програмного забезпечення на робочі станції; упровадження шкідливого програмного забезпечення на сервер підприємства; збій програмного забезпечення на робочих станціях та на сервері підприємства внаслідок перепаду напруги в мережі; несанкціоноване копіювання конфіденційної інформації на зовнішні носії; несанкціонована передача конфіденційної інформації на зовнішні сервери Інтернету; загроза несанкціонованого доступу до конфіденційної інформації, що знаходиться на комп'ютерах технологічного відділу та на комп'ютері директора підприємства; зовнішні загрози корпоративній мережі підприємства; втрата, витік, викрадення документів підприємства у паперовій формі та ін.

До контрзаходів захисту інформації, які можуть бути використані для створення системи інформаційної безпеки на підприємстві, можна віднести встановлення антивірусного програмного забезпечення на робочі станції та на сервер підприємства; встановлення антивірусного програмного забезпечення захисту від перепадів напруги у мережі, шляхом придбання мережних фільтрів та джерел безперебійного живлення (UPS) для робочих станцій та для сервера підприємства; встановлення програми, що попереджує витік конфіденційної інформації шляхом несанкціонованого копіювання її на зовнішні носії; уведення обмежень на користування Інтернет-ресурсами; встановлення апаратно-програмного засобу шифрування інформації для її захисту в технологічному відділі; встановлення програми захисту корпоративної мережі підприємства від несанкціонованого доступу; витрати на обладнання архіву для зберігання документів підприємства в паперовій формі та ін.

Кожний з запропонованих вище заходів захисту інформації відповідає статті фінансування інформаційної безпеки.

Етап 3. Необхідно оцінити ймовірність $g_j(x_j)$ реалізації j-ї інформаційної загрози ($j = 1, n$) для кожної з n визначених інформаційних загроз залежно від обсягу виділених грошових коштів x_j на заходи із попередження її реалізації. Ймовірність визначається в межах однієї небезпечної події. Інформацію про ймовірності реалізації загроз оцінюють експерти шляхом анкетування, оскільки подібна статистична інформація на підприємстві, як правило, відсутня. Оцінки експертів збираються у якісному вигляді. Якісні показники формалізують за допомогою теорії нечіткості.

На підставі проведеного аналізу пропонується такий вигляд функції залежності ймовірності реалізації інформаційної загрози від обсягу виділених грошових коштів: $g(x) = ae^{-\beta x} + \gamma$. Кожний параметр цієї функції має певне смислове навантаження. Параметр γ функції показує мінімальну ймовірність реалізації інформаційної загрози, до якої прагне функція $g(x)$ при збільшенні обсягу виділених грошових засобів на заходи, що попереджують інформаційні загрози. Параметр β характеризує швидкість зниження ймовірності реалізації інформаційної загрози при збільшенні асигнувань на заходи з її попередження. Параметр α є масштабним і обирається так, щоб значення функції $g(0) = \alpha + \gamma$ відповідало ймовірності реалізації загрози у випадку, коли гроші на захист інформації не виділяють. При цьому повинні бути виконані умови: $\alpha, \beta, \gamma \geq 0$, $\alpha + \gamma \leq 1$.

Зауважимо, що параметри функції будуть різними для кожної інформаційної загрози і можуть бути визначені так. Параметр γ визначає експерт у запропонованій йому анкеті, оцінивши значення ймовірності реалізації інформаційної загрози при 100 % рівні фінансування. Параметр α визначається як різниця між експертною оцінкою ймовірності реалізації загрози у випадку, коли гроші на інформаційну безпеку не виділяють, та значенням параметру γ. Параметр β оцінюють за допомогою методу найменших квадратів.

Етап 4. Велику увагу необхідно приділити оцінюванню втрат підприємства A_{ij} для кожного i-го інформаційного блоку ($i = 1, m$) від реалізації кожної j-ї інформаційної загрози ($j = 1, n$). Будемо вважати, що загрози реалізуються незалежно одна від одної.

Наприклад, оцінку втрат від упровадження шкідливого програмного забезпечення на комп'ютери у відділі бухгалтерії, тобто інформаційний блок *1* – загроза *1*, можна знайти у вигляді суми:

$$A_{11} = L_{dt} + L_r + L_f ,$$

де L_{dt} – втрати, пов'язані з простоєм відділу бухгалтерії;

L_r – витрати на відновлення втрачених даних;

L_f – витрати на виплату штрафних санкцій за несвоєчасне подання звітності і сплати податків та зборів.

Суму втрат, пов'язаних із простоєм відділу, розраховують за формулою:

$$L_{dt} = \frac{\sum_{i=1}^{N} S_i}{T} \cdot t_d ,$$

де S_i – заробітна плата на місяць робітника відділу;

N – кількість співробітників відділу;

t_d – час простою відділу бухгалтерії;

T – кількість робочих годин відділу на місяць.

Етап 5. Зазначимо, що ймовірність реалізації кожної інформаційної загрози оцінювалася в межах однієї небезпечної події. Оскільки необхідно оцінити значення інформаційного ризику за певний проміжок часу (рік), то потрібна інформація

про середню частоту атак λ_j за цей період, тобто математичне сподівання кількості небезпечних подій у межах *j*-ї інформаційної загрози ($j = 1, n$). Величини λ_j визначають також на основі експертних оцінок.

Етап 6. Визначення оптимального обсягу грошових коштів, необхідного для мінімізації втрат від реалізації інформаційних загроз та витрат на заходи, направлені на попередження інформаційних загроз, здійснюється на основі наступної моделі оптимізації [7, с. 105]:

$$\sum_{j=1}^{n}(g_j(x_j)\cdot\lambda_j\cdot\sum_{i=1}^{m}A_{ij}+x_j)\to\min, \tag{1}$$

$$x_j\geq 0. \tag{2}$$

Складовою цільової функції (1) є інформаційний ризик $\sum_{j=1}^{n}(g_j(x_j)\cdot\lambda_j\cdot\sum_{i=1}^{m}A_{ij})$ за умови, що значення втрат для інформаційного блоку в цілому дорівнює сумі втрат по кожному з елементів інформаційних об'єктів цього блоку. Інформаційні блоки не перетинаються один з одним, тому загальний обсяг втрат A_j для інформаційної системи від реалізації *j*-ї інформаційної загрози буде дорівнювати сумі втрат по конкретним інформаційним блокам *i*, у яких ця загроза може бути реалізована. Зауважимо, що втрати від реалізації *j*-ї інформаційної загрози будуть різними для кожного *i*-го інформаційного блоку. Тому величина втрат від реалізації кожної *j*-ї інформаційної загрози в рамках однієї небезпечної події розрахована як сума втрат за кожним інформаційним блоком, тобто $A_j=\sum_{i=1}^{m}A_{ij}$. Оскільки треба оцінити значення інформаційного ризику за певний період (рік), то необхідно врахувати середню частоту проривів системи захисту інформації за цей період, тобто кількість випадків λ_j, коли *j*-а інформаційна загроза може бути реалізована. Другою складовою цільової функції (1) є сума витрат x_j на проведення заходів захисту інформації від усіх видів інформаційних загроз.

Розв'язок задачі (1–2) дозволяє знайти оптимальний обсяг фінансування, яке доцільно виділити на інформаційну безпеку підприємства $\sum_{j=1}^{n}x_j=D$.

Етап 7. Оптимальний розподіл грошових коштів між окремими напрямами захисту інформації здійснюють на основі такої моделі оптимізації:

$$\sum_{j=1}^{n}(g_j(x_j)\cdot\lambda_j\cdot\sum_{i=1}^{m}A_{ij}+x_j)\to\min, \tag{3}$$

$$\begin{aligned}&\sum_{j=1}^{n}x_j\leq D,\\ &x_j\geq 0.\end{aligned} \tag{4}$$

Розв'язок задачі (3–4) дозволяє знайти оптимальний розподіл грошових коштів між статтями фінансування, який забезпечує мінімальний рівень інформаційного ризику та витрат на проведення заходів захисту інформації, при зазначених обмеженнях на загальний обсяг фінансування інформаційної безпеки. Розрахунки в межах цієї задачі також дають змогу визначити очікувану величину грошових втрат при реалізації інформаційних загроз.

Висновки.

Проведені дослідження показали, що, незважаючи на різноманітність специфіки підприємств, існує єдність у підході до визначення витрат на створення системи захисту інформації. Тому в межах нашого дослідження класифіковано інформаційні об'єкти, складено перелік інформаційних загроз, що можуть бути актуальними для підприємств, розроблено перелік контрзаходів, необхідних для попередження реалізації визначених інформаційних загроз. За допомогою методу експертних оцінок, теорії нечіткості та регресійного аналізу виведено функцію залежності ймовірності реалізації інформаційної загрози від обсягу грошових коштів, направлених на заходи щодо їх попередження.

Визначення на основі моделі оптимізації (1–2) економічно обґрунтованого обсягу коштів, що доцільно виділити на інформаційну безпеку підприємства, спрощує процес прийняття рішень керівництвом підприємства. Розв'язок наступної задачі (3–4) оптимального розподілу коштів між окремими напрямами захисту інформації дозволяє підприємству забезпечити мінімально можливий у межах виділеної суми рівень інформаційного ризику та витрат на проведення заходів захисту інформації.

Апробація запропонованого підходу щодо визначення витрат на створення для підприємства системи захисту інформації дозволяє, складаючи порівняно невеликі витрати на заходи забезпечення інформаційної безпеки, значно зменшити рівень інформаційного ризику і, як наслідок, очікувані втрати від реалізації інформаційних загроз. Результати дослідження, подані в роботі, можуть бути застосовані у практичній діяльності зі створення системи захисту інформації на будь-якому підприємстві.

Бібліографічні посилання

1. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних, інформаційно-телекомунікаційних системах» від 29 березня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 13. – С. 878.
2. **Домарев В. В.** Безопасность информационных технологий. Системный подход / В. В. Домарев. – К. : ТИД Диа Софт, 2004. – 992 с.
3. **Домарев В. В.** Моделирование процессов создания и оценки эффективности систем защиты информации [Електронний ресурс] / В. В. Домарев // Режим доступу : http://www.citforum.ru/sekurity/ articles/model_proc
4. **Петренко С. А.** Управление информационными рисками. Экономически оправданная безопасность / С. А. Петренко, С. В. Симонов. – М. : Компания АйТи, 2005. – 278 с.
5. **Герасименко В. А.** Основы защиты информации / В. А. Герасименко, А. А. Малюк. – М. : МИФИ, 2000. – 537 с.
6. **Зегжда Д. П.** Как построить защищенную информационную систему / Д. П. Зегжда, А. М. Ивашко. – СПб. : Мир и семья, 2009. – 249 с.
7. **Немиткина В. В.** Применение методов оптимизации при анализе и управлении информационными рисками / В. В. Немиткина // Экономика и математические методы. – 2008. – № 2. – С. 105.

Надійшла до редколегії 15.01.2014

УДК 330.322:658.152

В. М. Ходаківський
Житомирський національний агроекологічний університет, Україна

ФОРМУВАННЯ БАГАТОВАРІАНТНОСТІ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Стаття містить прикладні розрахунки інвестиційного забезпечення сільськогосподарського підприємства. Враховано багатоваріантний аспект інвестування сільськогосподарських підприємств Житомирської області, та встановлено взаємозалежність обсягу інвестиційних ресурсів від масштабів виробництва конкретного господарського періоду.

Ключові слова: сільськогосподарські підприємства, інвестиції, інвестування, масштаби виробництва, інвестиційне забезпечення, інвестиційні ресурси.

Статья содержит прикладные расчеты инвестиционного обеспечения сельскохозяйственного предприятия. Учтен многовариантный аспект инвестирования сельскохозяйственных предприятий Житомирской области и определена взаимозависимость объема инвестиционных ресурсов от масштабов производства конкретного хозяйственного периода.

*Ключевые слова: с*ельскохозяйственные предприятия, инвестиции, инвестирование, масштабы производства, инвестиционное обеспечение, инвестиционные ресурсы.

This article contains the applied calculations of investment provisions for an agricultural enterprise. Included is the multivariate aspect of investment by the agricultural enterprises of Zhytomyr region. The article establishes a correlation of volume of investment resources with the scale of production output within a particular economic period.

Keywords: agricultural enterprises, investments, investing, scale of production output, investment security, investment resources.

В умовах ринку інвестиційне забезпечення економічного розвитку стало запорукою формування конкурентоспроможності як окремих сільськогосподарських підприємств, так й аграрного сектору економіки в цілому. Належне інвестиційне забезпечення є об'єктивною умовою ефективної діяльності вітчизняних підприємств, переходу до нової якості їх економічного розвитку, що вказує на необхідність застосування сучасних принципів та методів здійснення цього процесу. Відтак проблема формування адекватного сучасним умовам інвестиційного забезпечення економічного розвитку сільськогосподарських підприємств потребує ґрунтовного дослідження.

Питанням теорії та практики інвестиційного забезпечення розвитку підприємств значна увага приділялася як вітчизняними так і зарубіжними вченими-економістами. Зазначену тематику досліджували такі відомі зарубіжні вчені, як Ю. Брігхем, Л. Гітман, В. Паретто, П. Самуельсон, У. Шарп та ін. Питання інвестиційного забезпечення розвитку підприємств відображено у працях багатьох вітчизняних учених, серед яких В. Геєць, М. Герасимчук, І. Крейдич, І. Лукінов, О. Мертенс, А. Пересада, П. Рогожин, В. Савчук та ін. Проблеми інвестиційного забезпечення економічного розвитку саме сільськогосподарських підприємств вивчали В. Андрійчук, І. Вініченко, С. Гуткевич, М. Дем'яненко, М. Кісіль, М. Коденська, Є. Ланченко, Ю. Лупенко, Г. Підлісецький, О. Поліщук, О. Ролінський, П. Саблук та ін.

Питання ж розробки методичного підходу до інтегральної оцінки інвестиційного забезпечення економічного розвитку сільськогосподарських підприємств, удосконалення методики діагностики та обґрунтування алгоритму моніторингу

© Ходаківський В. М. , 2014

інвестиційних ризиків їхнього економічного розвитку; формування організаційного механізму інвестиційного забезпечення аграрних підприємств тощо на сьогодні залишаються недостатньо дослідженими.

Метою статті є обґрунтування теоретико-методичних засад та розробка практичних рекомендацій щодо інвестиційного забезпечення економічного розвитку сільськогосподарського підприємства в умовах багатоваріантності його виконання.

Для апробації отриманих результатів дослідження визначено на кадастровій основі потребу в інвестиційному забезпеченні економічного розвитку сільськогосподарського підприємства – СВК «Ружинський» Ружинського району Житомирської області. Побудовано економіко-математичну модель оптимізації галузевої структури виробництва сільськогосподарської продукції.

Оскільки оптимізована структура виробництва може суттєво відхилятися від наявної в господарстві, то будь-які зміни в ній впливатимуть на повну собівартість одиниці продукції і відповідно отриманого прибутку. З цією метою в моделі використано критерії, менш чутливі до коливань обсягів виробництва [3; 5, с. 377].

Цільовою функцією задачі обрано максимум маржинального доходу від продажу виробленої продукції:

$$M = \sum_i m_{ij} y_{ij} x_{ij} \to \max,\ i \in I,\ j \in J, \qquad (1)$$

де x_{ij} – обсяг виробництва i-го виду продукції рослинництва та тваринництва, яка виробляється за j-ю технологією, ц;

m_{ij} – маржинальнй дохід від продажу одного центнера i-го виду продукції, яка виробляється за j-ю технологією, грн;

y_{ij} – рівень товарності i-го виду продукції, яка виробляється за j-ю технологією, %;

i – вид продукції, яка виробляється в господарстві;

j – вид технології, яку використовують для виробництва продукції;

I – множина видів продукції, які виробляють у господарстві;

J – множина видів технологій, що використовуються господарством під час виробництва продукції.

Умовою економіко-математичної моделі оптимізації галузей є невід'ємність знайдених значень змінних:

$$x_{ij} \geq 0, \quad i \in I, \quad j \in J. \qquad (2)$$

Шукати будемо значення обсягів виробництва валової продукції в натуральних одиницях. Допоміжними змінними, які дозволяють отримати додаткову інформацію, є обсяги виробництва товарної продукції в натуральних одиницях, а також площі посіву сільськогосподарських культур.

Розраховано оптимальні обсяги виробництва окремих видів продукції, які доцільно виробляти в СВК «Ружинський» за відповідного ресурсного забезпечення. Для розрахунку інвестиційних варіантів задачі, економіко-математичну модель досліджуваного багатогалузевого сільськогосподарського підприємства доповнено певними обмеженнями.

Групи обмежень моделі:

– за площею сільськогосподарських угідь:

$$\sum_i s_{ij} x_{ij} \leq S, \quad i \in I, \quad j \in J, \qquad (3)$$

де s_{ij} – площа сільськогосподарських угідь (рілля, сіножаті, пасовища), необхідна для отримання одного центнера *i*-го виду продукції, яку виробляють за *j*-ю технологією, га;

S – площа сільськогосподарських угідь СВК «Ружинський», га.

Науково обґрунтоване ведення сільськогосподарського виробництва передбачає дотримання підприємством сівозміни. З цією метою модель задачі доповнено обмеженнями за площею, яку займають окремі культури або групи культур у структурі посівів;

– за дотриманням структури посівів:

$$\sum_i s_{ijr} x_{ij} \le S_r, \quad i \in I, \quad j \in J, \quad r \in R, \tag{4}$$

де s_{ijr} – площа сільськогосподарських угідь, необхідна для отримання одного центнера *i*-го виду продукції, яка виробляється за *j*-ю технологією *r*-ї групи культур (зернові, у тому числі ярі зернові, зернобобові, просапні, круп'яні, технічні, сіножаті та пасовища), га;

S_r – площа сільськогосподарських угідь, відведена в господарстві під вирощування зернових, у тому числі ярих зернових, зернобобових, просапних, круп'яних, технічних культур, а також під сіножаті та пасовища, га;

r – вид культури (зернові, у тому числі ярі зернові, зернобобові, просапні, круп'яні, технічні, сіножаті та пасовища);

R – множина видів культур.

Для раціонального використання наявного ресурсного потенціалу на підприємстві необхідно є планувати обсяги виробництва та реалізації певних видів продукції;

– за гарантованими обсягами виробництва окремих видів товарної продукції:

$$y_{ij} x_{ij} \ge B_{ij}, \quad i \in I, \quad j \in J, \tag{5}$$

де y_{ij} – рівень товарності і-го виду продукції, яка виробляється за *j*-ю технологією, %;

B_{ij} – гарантований обсяг виробництва і-го виду продукції, яка виробляється за *j*-ю технологією, ц.

Для сталого розвитку всіх галузей досліджуваного господарства необхідно передбачити забезпечення тваринництва якісними, дешевими кормами власного виробництва, збалансованими за основними поживними елементами;

– за виробництвом необхідного обсягу кормів:

$$\sum_i w_{ijq}(1 - y_{ij}) x_{ij} - b_{ijq} x_{ij} \le 0, \quad i \in I, \quad j \in J, \quad q \in Q, \tag{6}$$

де w_{ijq} – вміст в одному центнері *i*-го виду корму, який отриманий за *j*-ю технологією *q*-го виду поживних речовин, а також уміст кормових одиниць, ц;

b_{ijq} – норматив витрат на виробництво одного центнера *i*-го виду продукції тваринництва, яка виробляється за *j*-ю технологією, *q*-го виду поживних речовин, ц;

q – вид поживних речовин;

Q – множина видів поживних речовин;

– за структурою вироблених кормів:

$$\sum_i (1 - y_{ij}) w_{ijq} x_{ijh} - \sum_i g_{ijh} w_{ijq} x_{ij} \le 0, \quad i \in I, \quad j \in J, \quad q \in Q, \quad h \in H, \tag{7}$$

де x_{ijh} – обсяг *i*-го виду корму виробленого за *j*-ю технологією, який відноситься до *h*-ї групи (концентровані, соковиті, грубі, зелені), ц к. од.;

g_{ijh} – питома вага у раціоні годівлі тварин при виробництві продукції тваринництва і-го виду за j-ю технологією h-ї групи кормів, %;

h – вид корму;

H – множина видів кормів.

Процес виробництва потребує інвестиційних ресурсів. Завданням будь-якого підприємства є розподіл обмежених фінансових ресурсів між окремими видами продукції з метою максимізації його кінцевих результатів діяльності;

– за грошово-матеріальними витратами:

$$\sum_i c_{ij} x_{ij} \le C, \quad i \in I, \quad j \in J, \tag{8}$$

де c_{ij} – змінні витрати на виробництво одного центнера продукції i-го виду, яка виробляється за j-ю технологією, грн;

C – обсяг інвестицій в оборотні засоби, грн.

Отримані результати свідчать, що за однакового розміру інвестиційних вкладень, але застосовуючи різні технології виробництва продукції, можна отримати різні економічні результати та рівень маржинального доходу й прибутку.

При залученні інвестицій в розмірі 22541,8 тис. грн за умови задовільного ресурсного забезпечення підприємства на площі посіву 3139,2 га маржинальний дохід становитиме 6770,3 тис. грн; при застосуванні прогресивних технологій за тих же обсягів інвестицій на площі 2892,1 га маржинальний дохід складе 9601,6 тис. грн, або на 2831,3 тис. грн більше, тобто за умови зменшення площі посіву на 247,1 га та однакового розміру інвестицій маржинальний дохід зросте на 41,8 %.

Отже, результати порівняння інвестиційних програм свідчать про переваги застосування (в умовах недостатнього фінансово-інвестиційного забезпечення) прогресивних технологій на менших земельних площах, ніж застосування звичайних технологій на всій площі підприємств [6].

За результатами дослідження встановлено, що межу ефективного вкладення інвестицій у молочне тваринництво (скотарство) СВК «Ружинський» з урахуванням розвитку галузі рослинництва досягнуто при нульовому маржинальному доході від реалізації 1 ц молока (табл. 1).

Формуючи інвестиційні проекти у великотоварних багатогалузевих сільськогосподарських підприємствах, необхідно враховувати не лише рівень технологічних процесів, а й кон'юнктуру ринку сільськогосподарської продукції, щоб оптимально поєднати розвиток галузі рослинництва (вціляючи 20 % урожаю зернових на корм тваринам) і тваринництва [7]. Застосування запропонованої методики оптимізації інвестиційного забезпечення економічного розвитку виробничої програми розвитку основних галузей сільськогосподарських підприємств у межах проекту роботи Інвестиційно-кадастрового відділу у складі Управління агропромислового розвитку сільськогосподарських підприємств Житомирської області є обґрунтованим заходом, підтвердженим результатами проведеного дослідження.

Сільськогосподарським підприємствам Житомирської області для результативного впровадження запропонованої методики необхідно враховувати ще цілу низку чинників, які не лише на рівні підприємства, а й на макрорівні можуть впливати на їхню діяльність. Ступінь ризику неповернення коштів є достатньо високим, але функціонування оптимізованої кадастрової системи на

право інвестиційного забезпечення підприємств доводить, що в сільське господарство Житомирської області можна й необхідно вкладати кошти. Це виявиться ефективним як для інвесторів, так і для підприємств, у які вкладають кошти.

Таблиця 1

Інвестиційні варіанти розвитку галузей СВК «Ружинський» залежно від цінової кон'юнктури на ринку продукції

Показники	Варіанти розвитку галузей						
	1	2	3	4	5	6	7
Тваринництво							
Маржинальний дохід від реалізації 1 ц молока, грн	-10	0	10	20	30	40	50
Поголів'я корів, гол.	0	213	546	661	860	879	1224
Потреба інвестицій у розвиток тваринництва, тис. грн	0	2150,7	5520,6	6687,4	8706,1	8890,5	12381,3
Рослинництво							
Площа під товарні культури, га	2511,4	2534,8	2571,4	2584,0	2551,5	2552,3	2555,4
Площа під кормові культури, га	0	101,4	260,3	315,4	410,6	419,3	583,9
Потреба інвестицій у розвиток рослинництва, тис. грн	12659	11617,3	12432	12780,6	12840,9	12878,5	9713,7
У цілому по підприємству							
Потреба інвестиції, усього, тис. грн	12659	13768	18002	19468	21547	21769	22095
Маржинальнй дохід, усього, тис. грн	8956,8	8988,7	9339,5	9777,4	10440,3	10951,2	11607,4
Маржинальний дохід на 1 грн інвестицій, грн	0,71	0,65	0,52	0,50	0,48	0,50	0,53

Сільськогосподарські підприємства до реалізації інвестиційного проекту мають бути платоспроможними й ліквідними, щоб вкладені кошти не були використані, для погашення всіх їхніх заборгованостей та відтворення матеріально-технічної бази, тому участь держави в цьому процесі (у контексті сприяння забезпечення належного рівня ліквідності і платоспроможності сільськогосподарських підприємств) є необхідною. Залучення інвестицій за інвестиційно-кадастрової системи потрібно реалізовувати за чітко розробленим механізмом [2].

Сільськогосподарським підприємствам Житомирської області для результативного впровадження запропонованої методики необхідно враховувати ще цілу низку чинників, які не лише на рівні підприємства, а й на макрорівні можуть впливати на їхню діяльність [4].

Ступінь ризику неповернення коштів є достатньо високим, але функціонування оптимізованої кадастрової системи на право інвестиційного забезпечення підприємств доводить, що в сільське господарство Житомирської області можна й потрібно вкладати кошти. Це буде ефективним як для інвесторів, так і для підприємств, у які вкладають кошти.

Висновки.

Кадастрова система на право інвестиційного забезпечення економічного розвитку сільськогосподарських підприємств сприятиме оптимізації інвестиційних процесів в аграрній сфері на підставі врахування інвестиційних ризиків та збалансування періоду окупності витрат й рівня рентабельності.

Реалізація цілей економічного розвитку сільськогосподарських підприємств стане можливою за рахунок їхнього інвестиційного забезпечення, стратегічними напрямами якого є створення інвестиційних фондів; розширення кредитування за державними гарантіями; удосконалення лізингової діяльності та державної підтримки щодо впровадження інновацій у виробництво; формування механізму підтримки інвестування особистих селянських господарств. Комплексна дія та впровадження в практику господарювання розроблених у дослідженні заходів дасть можливість значно поліпшити рівень інвестування сільськогосподарських підприємств Житомирської області.

Бібліографічні посилання

1. **Васенко В. К.** Агропарки як важливий інструмент інноваційної діяльності в аграрному секторі України / В. К. Васенко // Економіка АПК. – 2004. – № 9. – С. 84–88.
2. **Вініченко І. І.** Формування умов інвестування економічного розвитку підприємства / І. І. Вініченко // Інвестиції: практика та досвід. – 2006. – № 18. – С. 22–25.
3. **Зарембо Ю. Г.** Методичні засади визначення порівняльної ефективності інвестицій / Ю. Г. Зарембо // Фінанси України. – 2007. – № 8. – С. 117–122.
4. **Міколяш Ф. Т**. Методичні підходи до інвестування розвитку сільськогосподарського виробництва [Електронний ресурс] / Ф. Т. Міколяш, В. В. Бондарчук, М. Я. Коник. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/APK/2009/16-2.html
5. **Павловська Л. Д.** Економіка підприємства : навч. посіб. / Л. Д. Павловська. – [2-е вид., допов. і переробл.]. – Житомир : Житомирський нац. агроекологічний ун-т, 2011. – 609 с.
6. **Поліщук О. А.** Особливості інвестиційного клімату в Україні: сучасний стан та напрями підвищення / О. А. Поліщук, Н. О. Коровій // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. праць [Дніпропетровський нац. ун-т]. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 265. – Т. VIII. – С. 2075–2082.
7. **Яценко В. М.** Формування та реалізація інвестиційно-інноваційного розвитку сільського господарства / В. М. Яценко // Економіка АПК. – 2004. – № 12. – С. 68–75.

Надійшла до редколегії 07.02.2014

РОСІЙСЬКО-АНГЛІЙСЬКІ ВІДПОВІДНИКИ ПРІЗВИЩ АВТОРІВ І НАЗВ СТАТЕЙ

Э. Г. Бабкова ОЦЕНКА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА И КЛАСТЕРИЗАЦИЯ РЕГИОНОВ УКРАИНЫ	**E. Babkova** ASSESSMENT OF SOCIAL AND ECONOMIC POTENTIAL AND CLUSTERING OF THE REGIONS OF UKRAINE
Е. В. Бобрышева ЭФФЕКТИВНОЕ РАЗВИТИЕ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ РЫНКА МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ И ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ЗДРАВООХРАНЕНИИ	**O. Bobrysheva** EFFICIENT DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF THE MARKET OF MEDICAL SERVICES IN THE CONDITION OF GLOBALIZED ECONOMY AND THE INTEGRATION PROCESSES IN HEALTH CARE SERVICES
Э. Б. Бойченко О ПРЕДПОСЫЛКАХ ВОСПРОИЗВОДСТВА РЕГИОНАЛЬНОГО СОЦИУМА	**E. Boychenko** ON THE PREREQUISITES OF REGIONAL SOCIETY REPRODUCTION
Н. Н. Бондаренко, О. Д. Безкоморная СУЩНОСТЬ И КЛАССИФИКАЦИЯ РАСХОДОВ ПРЕДПРИЯТИЯ	**N. Bondarenko, O. Bezkomorna** THE ESSENCE AND THE CLASSIFICATION OF ENTERPRISE BUSINESS COSTS
А. В. Босенко ИССЛЕДОВАНИЕ НАПРАВЛЕНИЙ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ НАЛОГООБЛОЖЕНИЕМ В РЕГИОНАЛЬНОМ АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ	**A. Bosenko** RESEARCH IN THE DIRECTIONS OF TAX MANAGEMENT EFFICIENCY ENHANCEMENT IN THE REGIONAL AGROINDUSTRIAL COMPLEX
З. В. Валиуллина МОДЕЛИРОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБНОВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ ПАССАЖИРСКОГО АВТОМОБИЛЬНОГО ТРАНСПОРТА С ПОМОЩЬЮ КОРРЕЛЯЦИОННО-РЕГРЕССИОННОГО АНАЛИЗА	**Z. Valiullina** MODELING THE TECHNOLOGICAL UPGRADES FOR ROAD PASSENGER TRANSPORTATION ENTERPRISES THROUGH CORRELATION AND REGRESSION ANALYSIS
В. В. Волкова, М. Р. Васютенко ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЗАТРАТ НА ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ НА ОСНОВЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ	**V. Volkova, M. Vasyutenko** DETERMINING THE COST OF ENSURING THE INFORMATION SECURITY OF THE ENTERPRISE THROUGH MATHEMATICAL MODELING
А. А. Гражевская ЭВОЛЮЦИЯ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ К ТРАКТОВАНИЮ РЕНТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ	**A. Hrazhevs'ka** EVOLUTION OF SCIENTIFIC APPROACHES TO THE INTERPRETATION OF RENT RELATIONS IN THE MARKET ECONOMY

Т. В. Гринько ОСОБЕННОСТИ АНТИКРИЗИСНОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЕМ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	**T. Hryn'ko** PECULIARITIES OF THE CRISIS MANAGEMENT OF THE ENTERPRISE IN THE CONTEMPORARY CONDITIONS
А. Н. Гуцан РАЗРАБОТКА КОМПЛЕКСНОГО МЕТОДИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ОЦЕНКЕ ФАКТОРОВ МОТИВАЦИИ	**O. Hutsan** DEVELOPMENT OF A COMPLEX METHODOLOGICAL APPROACH TO ASSESSMENT OF MOTIVA-TIONAL FACTORS
Н. И. Дучинская ВЛИЯНИЕ КОНКУРЕНЦИИ НА КОНЦЕНТРАЦИЮ КАПИТАЛА В ЭКОНОМИКЕ УКРАИНЫ	**N. Duchyns'ka** INFLUENCE OF COMPETITION ON THE CAPITAL CONCENTRATION IN THE ECONOMY OF UKRAINE
А. Ю. Елисеева СТАТИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СОСТОЯНИЯ ЗЕЛЕНОЙ ЭКОНОМИКИ В СТРУКТУРЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ	**G. Yeliseyeva** STATISTICAL RESEARCH OF THE GREEN ECONOMY STATE IN THE NATIONAL ECONOMY STRUCTURE
Н. Р. Иванечко ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ МАРКЕТИНГОВОЙ СТРАТЕГИИ	**N. Ivanechko** THE MARKETING STRATEGY FORMATION PROCESS
М. И. Иванова СОВРЕМЕННАЯ МЕТОДИКА ВЫБОРА ПОСТАВЩИКА В УСЛОВИЯХ ЛОГИСТИЗАЦИИ	**M. Ivanova** MODERN METHODOLOGY OF SUPPLIER SELECTION IN THE CONDITIONS OF UNIVERSAL LOGISTICS DEVELOPMENT
О. А. Клокар ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ОБСЛУЖИВАЮЩИХ КООПЕРАТИВОВ В УКРАИНЕ	**O. Klokar** PROBLEMS OF PROVIDING THE EFFECTIVE DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL ATTENDANT COOPERATIVE STORES IN UKRAINE
А. К. Ковальчук МИРОВОЙ ОПЫТ УПРАВЛЕНИЯ РЫНКОМ ТРУДА И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ В УКРАИНЕ	**H. Koval'chuk** INTERNATIONAL EXPERIENCES OF LABOUR MARKET MANAGEMENT AND ITS IMPLEMENTATION IN UKRAINIAN REGIONS
Е. В. Кравец СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ЛИЧНЫХ СЕЛЬСКИХ ДОМОХОЗЯЙСТВ	**K. Kravets'** SOCIAL AND ECONOMIC SIGNIFICANCE OF DEVELOPMENT OF INDIVIDUAL FARMING HOUSEHOLDS
Е. В. Лисеный СОЦИАЛИЗАЦИЯ И ГУМАНИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ФУНКЦИИ УДОВЛЕТВОРЕНИЯ ЭКОНОМИ-ЧЕСКИХ ПОТРЕБНОСТЕЙ ОБЩЕСТВА	**Y. Lisenyy** SOCIALIZATION AND HUMANIZATION OF THE STATE FUNCTION OF SATISFYING THE ECONOMIC NEEDS OF SOCIETY

Е. В. Лыса АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ФОНДОВОГО РЫНКА УКРАИНЫ	**O. Lysa** TOPICAL ISSUES OF STOCK MARKET FUNCTIONING IN UKRAINE
Я. А. Ляшок, Л. Н. Бражникова ЭФФЕКТИВНАЯ ТАРИФНАЯ ПОЛИТИКА В СИСТЕМЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ: УСЛОВИЕ ЕЕ РАЗВИТИЯ	**Y. Lyashok, L. Brazhnikova** EFFECTIVE TARIFF POLICY IN THE SYSTEM OF MAINTAINING THE LIFE ACTIVITIES OF THE POPULATION IN UKRAINE: CONDITION FOR ITS DEVELOPMENT
О. А. Мазур ТЕНЕВАЯ ЭКОНОМИКА В УКРАИНЕ: ПРИЧИНЫ, ФОРМЫ ЕЕ ПРОЯВЛЕНИЯ И ОБЪЕМЫ	**O. Mazur** SHADOW ECONOMY IN UKRAINE: REASONS, FORMS OF ITS APPEARANCE AND ITS SCALE
Н. В. Нечева ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ ТРУДОВЫМИ РЕСУРСАМИ ПРЕДПРИЯТИЙ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО КОМПЛЕКСА	**N. Nyecheva** THE ECONOMIC ESSENCE OF HUMAN RESOURCES MANAGEMENT WITH THE ENTERPRISES OF SANATORIUM & RESORT SECTOR
Л. А. Никифорова ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИОННЫХ РЫЧАГОВ В ЭКОНОМИКЕ УКРАИНЫ: СРАВНЕНИЕ С РАЗВИТЫМИ СТРАНАМИ	**L. Nikiforova** INSTITUTIONAL FEATURES OF MOTIVATIONAL LEVERS IN THE UKRAINIAN ECONOMY: COMPARISON WITH DEVELOPED COUNTRIES
Н. С. Нимченко МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КОНЦЕПЦИИ ГЛОБАЛЬНОГО ГОРОДА	**N. Nimchenko** METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE CONCEPT OF GLOBAL CITY
А. А. Резник ЭВОЛЮЦИЯ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ В РЕГИОНЕ	**O. Reznik** EVOLUTION OF SPATIAL ORGANIZATION OF POPULATION WITHIN A REGION
О. В. Рыбак ОСОБЕННОСТИ КОНТРОЛЛИНГА ВНЕШНЕЙ И ВНУТРЕННЕЙ СРЕДЫ МАШИНОСТРОИТЕЛЬНОГО ПРЕДПРИЯТИЯ	**O. Rybak** PECULIARITIES OF CONTROLLING OF EXTERNAL AND INTERNAL ENVIRONMENT OF MACHINE-BUILDING ENTERPRISE
И. В. Сименко, И. Н. Прудникова ВОПРОСЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ МЕТОДИКИ ДИАГНОСТИКИ КАЧЕСТВА ОРГАНИЗАЦИОННЫХ СТРУКТУР УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯМИ	**I. Simenko, I. Prudnykova** ISSUES OF MODELING THE QUALITY DIAGNOSTICS METHODOLOGY FOR ORGANIZATIONAL STRUCTURES OF ENTERPRISE MANAGEMENT
А. Л. Ступникер РОСТ СТОИМОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ НА ОСНОВЕ УПРАВЛЕНИЯ ЕГО КАПИТАЛОМ	**H. Stupniker** INCREASE IN ENTERPRISE VALUE ON THE BASIS OF ITS CAPITAL MANAGEMENT

В. С. Тихенко РЕАЛИЗАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ И НАДНАЦИОНАЛЬНЫХ ПРОЕКТОВ СБОРА И ПЕРЕРАБОТКИ БЫТОВЫХ ОТХОДОВ В УКРАИНЕ	**V. Tykhenko** REALIZATION OF NATIONAL AND SUPRANATIONAL PROJECTS ON COLLECTION AND PROCESSING OF DOMESTIC WASTE IN UKRAINE
О. В. Ульяницкая, Н. В. Коваленко АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ЭКОНОМИИ ЭНЕРГОНОСИТЕЛЕЙ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА УКРАИНЫ	**O. Ul'yanyts'ka, N. Kovalenko** ANALYSIS OF ENERGY PRODUCTS USAGE AND ENERGY SAVING AT THE ENTERPRISES OF METALLURICAL COMPLEX OF UKRAINE
В. Н. Ходаковский ФОРМИРОВАНИЕ МНОГОВАРИАНТНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ	**V. Khodakivs'kyy** FORMATION OF MULTIVARIATE INVESTMENT PROVISIONS
Ю. А. Чалюк АДАПТАЦИЯ УКРАИНЫ К ГЛОБАЛЬНЫМ СОЦИАЛЬНЫМ СТАНДАРТАМ	**Yu. Chalyuk** ADAPTATION OF UKRAINE TO GLOBAL SOCIAL STANDARDS
И. И. Черленяк, С. Ю. Сойма АНАЛИЗ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЗАКАРПАТСКОЙ ОБЛАСТИ	**I. Cherlenyak, S. Soyma** THE PECULIARITIES OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY OF THE TRANSCARPATHIAN REGION
Е. О. Шатненко СТАНОВЛЕНИЕ ПРОМЫШЛЕННОГО КАПИТАЛА В ПОСТСОВЕТСКОЙ ЭКОНОМИКЕ	**K. Shatnenko** FORMATION OF THE INDUSTRIAL CAPITAL IN THE POST-SOVIET ECONOMY
Н. В. Шевчук ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ УКРАИНЫ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	**N. Shevchuk** TRANSFORMATION PROCESSES WITHIN THE PENSION SYSTEM OF UKRAINE IN THE CONTEMPORARY CONDITIONS

ЗМІСТ

МАКРОЕКОНОМІЧНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

Бабкова Э. Г. Оценка социально-экономического потенциала и кластеризация регионов Украины 3
Бобришева О. В. Ефективний розвиток та функціонування ринку медичних послуг в умовах глобалізації економіки та інтеграційних процесів в охороні здоров'я 12
Бойченко Е. Б. Про передумови відтворення регіонального соціуму 19
Босенко А. В. Дослідження напрямів підвищення ефективності управління оподаткуванням у регіональному агропромисловому комплексі 26
Єлісєєва Г. Ю. Статистичне дослідження стану зеленої економіки в структурі національної економіки 33
Клокар О. О. Проблеми забезпечення ефективного розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні 41
Ковальчук Г. К. Світовий досвід управління ринком праці та його застосування в Україні 48
Кравець К. В. Соціально-економічне значення розвитку особистих сільських домогосподарств 54
Ляшок Я. А. , Бражникова Л. Н. Эффективная тарифная политика в системе обеспечения жизнедеятельности населения Украины: условие ее развития 59
Мазур О. А. Тіньова економіка в Україні: причини, форми її прояву та обсяги 70
Нікіфорова Л. О. Інституціональні особливості мотиваційних важелів в економіці України: порівняння із розвиненими країнами 78
Тихенко В. С. Реалізація національних та наднаціональних проектів збирання та переробки побутових відходів в Україні 84
Ульяницкая О. В., Коваленко Н. В. Анализ использования и экономии энергоносителей на предприятиях металлургического комплекса Украины 89
Чалюк Ю. О. Адаптація України до глобальних соціальних стандартів 95
Черленяк І. І., Сойма С. Ю. Аналіз зовнішньоекономічної діяльності Закарпатської області 100
Шевчук Н. В. Трансформаційні процеси пенсійної системи України в сучасних умовах 106

ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВ ТА МАРКЕТИНГ

Бондаренко Н. М., Безкоморна О. Д. Сутність та класифікація витрат підприємства 111
Гринько Т. В. Особливості антикризового управління підприємством в сучасних умовах 117
Іванечко Н. Р. Процес формування маркетингової стратегії 123
Іванова М. І. Сучасна методика вибору постачальника в умовах логістизації 131
Нєчева Н. В. Економічна сутність управління трудовими ресурсами підприємств санаторно-курортного комплексу 136

Рибак О. В. Особливості контролінгу зовнішнього та внутрішнього середовища машинобудівих підприємств 141
Сіменко І. В., Прудникова І. М. Питання моделювання методики діагностики якості організаційних структур управління підприємствами 148
Ступнікер Г. Л. Зростання вартості підприємства на основі управління його капіталом 156

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ

Гражевська А. О. Еволюція наукових підходів до трактування рентних відносин у ринковій економіці 162
Гуцан О. М. Розробка комплексного методичного підходу до оцінки факторів мотивації 169
Дучинська Н. І. Вплив конкуренції на концентрацію капіталу в економіці України 176
Лиса О. В. Актуальні проблеми функціонування фондового ринку України 183
Лисеный Е. В. Социализация и гуманизация государственной функции удовлетворения экономических потребностей общества 189
Німченко Н. С. Методичні аспекти концепції глобального міста 197
Резник А. А. Эволюция пространственной организации населения в регионе 203
Шатненко Е. О. Становление промышленного капитала в постсоветской экономике 210

ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Валіулліна З. В. Моделювання технологічного оновлення підприємств пасажирського автомобільного транспорту за допомогою кореляційно-регресійного аналізу 216
Волкова В. В., Васютенко М. Р. Визначення витрат на забезпечення інформаційної безпеки підприємства на засадах математичного моделювання 222
Ходаківський В. М. Формування багатоваріантності інвестиційного забезпечення 228

РОСІЙСЬКО-АНГЛІЙСЬКІ ВІДПОВІДНИКИ ПРІЗВИЩ АВТОРІВ І НАЗВ СТАТЕЙ 234

Наукове видання

ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
Серія: ЕКОНОМІКА
Випуск 8 (2)

Заснований у 1993 р.

Українською, російською та англійською мовами

Свідоцтво про Державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 7898 від 17.09.2003

Редактори *І. П. Мамчич, К. О. Біла, Д. В. Боборикін*
Оригінал-макет *М. Г. Єпішко, К. О. Біла*

Підписано до друку 05.05.14. Формат 70×108 $^{1}/_{16}$. Спосіб друку – плоский.
Ум. друк. арк. 18,0. Ум. фарбовідб. 18,0. Обл.-вид. арк. 16,9.
Тираж 100 пр. Зам. № 0514-02/1.

Надруковано на поліграфічній базі видавця Білої К. О.
Україна, 49000, м. Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 111, оф. 17
тел. +38 (067) 972-90-71
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 3618 від 06.11.2009